

Inhoudsopgave

<i>Inleiding</i>	2
Hoofdstuk 1 : Tsjecho-Slowakije en Polen in het kort	5
Tsjecho-Slowakije: normalisering en non-conformisme	5
Polen: periodieke onrust en succesvolle zelforganisatie	10
Hoofdstuk 2 : Intellectuelen en de ontwikkeling van hun concepten	17
Hoop en hopeloosheid op weg naar een nieuw evolutionisme: Kołakowski, Michnik en Kuroń	18
Tsjecho-Slowakije en parallelle cultuur: Benda, Havel en Jirous	29
Parallelle structuren: doel of middel?	44
Hoofdstuk 3 : KOR en Charta 77	50
Komitet Obrony Robotników (KOR): (1976-1981)	52
<i>Karakter: openheid en zelfbeperking?</i>	53
<i>Parallelle cultuur en samizdat</i>	56
<i>Onafhankelijke organisaties</i>	58
<i>Het morele aspect</i>	60
<i>Concrete resultaten</i>	61
<i>KOR en haar intellectuele grondleggers</i>	65
Charta 77: (1977-1989)	65
<i>Karakter: openheid en zelfbeperking?</i>	66
<i>Parallelle cultuur en samizdat</i>	69
<i>Onafhankelijke organisaties</i>	72
<i>Het morele aspect</i>	74
<i>Concrete resultaten</i>	75
<i>Charta 77 en haar intellectuele grondleggers</i>	77
Doel en middel	81
Nationale context	85
<i>Nationale politieke tradities</i>	85
<i>Nationale omstandigheden</i>	91
<i>De verhouding tot de rest van het land</i>	93
Conclusie	95
Literatuurlijst	101

Inleiding

Communistisch geïnspireerde dictaturen zijn tegenwoordig randverschijnselen die geen lang leven meer beschoren lijken. Toch is het niet zo heel lang geleden dat de tweedeling van de wereld in een kapitalistisch westen en een communistisch oosten vrijwel onomkeerbaar leek. De communistische dictaturen van Oost-Europa zijn nog steeds zeer sprekende voorbeelden van de werking van de krachten en tegenkrachten in een onvrij systeem. Dit zijn ze vooral omdat ze zo dichtbij staan, want hoewel de periode historisch steeds verder van ons verwijderd raakt, lijken de betreffende landen geografisch steeds dichterbij te komen.

Oost-Europa wordt niet alleen gezien als een voorbeeld van hoe het mis kan gaan met een politieke theorie, maar ook als de geboorteplaats van jongere, misschien meer vruchtbare politieke initiatieven. In de jaren na de Praagse Lente was Oost-Europa een broeiplaats van dissidente intellectuelen die elk hun eigen ideeën ontwikkelden over de maatschappij waarin zij leefden en de vorming van een dissidente beweging binnen dat bestel: voer voor politicologen. Velen hebben zich dan ook op deze ideeën gestort en er namen aan gegeven. Het oude en ambivalente begrip *civil society*¹, is één van de favoriete², maar niet de meest geschikte gebleken. De Oost-Europese intellectuelen zelf gebruikten het woord *civil society* zelden en spraken liever over ‘parallele structuren’, ‘parallele polis’, ‘tweede cultuur’ of ‘parallele cultuur’.³

Veel auteurs beschrijven de dissidente theorie die door deze intellectuelen werd uitgedacht als een coherent geheel. Volgens Janusz Bugajski en Maxine Pollack hadden deze intellectuelen zich drie taken gesteld: een intellectuele oppositie construeren, praktische strategieën evalueren en herformuleren en in contact komen met andere benadeelde bevolkingsgroepen. De kenmerkende strategie die hieruit voort zou komen, kan omschreven worden als de ontwikkeling van een onafhankelijke maatschappelijke sfeer. Robert Sharlet beschreef dan ook hoe de ‘the rise of contra-systems’ volgens hem één van de belangrijkste thema’s was die de verschillende dissidente ervaringen in Oost-Europa doordrong en verenigde. Deze creatie van parallele instituties betekende een aanval op de greep van het regime op de maatschappij. Volgens Vladimir Tismaneanu maakten deze dissidente bewegingen ‘a first step in the reinvention of politics outside the existing matrix of power, that is, explicitly outside and

¹ Het begrip *civil society* heeft opnieuw zijn opgang gemaakt in Oost-Europa en is nog steeds in een ‘mode-term’ in de buitenlandse politiek (Omar G. Encarnacion, ‘Tocqueville's Missionaries’, *World policy journal* 17 afl. 1 (2000) 9-19). Er bestaan nogal wat verschillende opvattingen over de precieze betekenis van het zoveel gebruikte woord, waarbij onder andere de rol van de staat een discussiepunt is (zie voor twee zeer uiteenlopende opvattingen: Charles K. Rowley, ‘On the nature of civil society’, *Independent review* 2, afl. 3 (1998), 401-422 en Franciszek Drauss, *La société civile organisée en Pologne, République tchèque, Slovaquie et Hongrie* (Brussel 2002) 6.)

² Zie bijvoorbeeld Michael H. Bernhard, *The origins of democratization in Poland : workers, intellectuals, and oppositional politics, 1976-1980* (New York 1993) 7-10. Vladimir Tismaneanu, *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel* (New York 1992) xiii-xiv. Barbara J. Falk, *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings* (Budapest 2003) 313-364.

³ Terug te vinden bij respectievelijk Adam Michnik, Václav Benda, Ivan Jirous en Václav Havel, alsook bij verschillende anderen. Daarnaast waren nog andere termen in omloop. In de latere jaren tachtig zou tevens het concept *civil society* één van de gebruikte termen worden. In de jaren zeventig kwam het echter nog weinig voor.

implicitly against the communist party.’ Hij gaat zelfs zover te stellen dat in de werken van deze dissidenten al een voorafschaduw van de revolutie van 1989 gevonden kon worden.⁴

Zo wordt door verschillende historici een beeld geschetst van een coherente dissidente strategie die gericht was op het ontwikkelen van parallelle initiatieven buiten het systeem om en die van de late jaren zeventig tot de val van de verschillende regimes de oppositie in deze landen beheerst zou hebben. De realiteit is echter complexer. In deze scriptie wil ik daarom eens kritisch kijken naar de ideeën van deze intellectuelen zelf, en de naamplaatjes die daar door westerse waarnemers en historici achteraf, vooral na 1989, aan gegeven zijn aanvaardbaar loslaten. Leveren deze ideeën, afzonderlijk beschouwd, nog steeds dezelfde aanleiding om het bovenstaande coherente verhaal te veronderstellen? Konden ideeën die in verschillende landen van het Oostblok ontstonden zich wel tot een coherente theorie ontwikkelen, zeker gezien de beperkte communicatie? Hiervoor zal ik naar de overeenkomsten tussen deze sleutelteksten zoeken, maar vooral ook de verschillen niet vergeten aan te duiden. De betreffende teksten zijn helaas in vertaling geraadpleegd, vanwege linguïstische beperkingen mijnerzijds. Ik heb wel besloten de citaten in de betreffende taal weer te geven en niet door te vertalen ten einde niet nog verder van de oorspronkelijke bron verwijderd te raken.

De vraag die ik in deze scriptie probeer te beantwoorden is hoe zich in Polen en Tsjecho-Slowakije de ideeën van dissidente intellectuelen over een parallelle onafhankelijke sfeer ontwikkelden en in hoeverre deze ideeën in de praktijk werden ingezet, of dat in de dissidente praktijk pragmatische overwegingen toch een grotere rol speelden. De twee landen die ik gekozen heb, Polen en Tsjecho-Slowakije, vormden niet alleen de thuisbasis van enkele van de meest invloedrijke dissidente intellectuelen⁵, maar waren tevens twee landen waarin zich een oppositie ontwikkelde met een voorbeeldfunctie voor de rest van het Oostblok. Dat neemt niet weg dat het twee zeer uiteenlopende landen waren: Polen kende een turbulente dissidente geschiedenis en was daarmee het enige Oostblokland waar dissidentie niet een puur intellectuele aangelegenheid was, maar een dynamisch veld met ‘repeated waves of mass protest’.⁶ Tsjecho-Slowakije was een land dat logischerwijs het zwaarst de gevolgen van 1968 gevoeld had en waar dissidentie juist vooral een intellectueel randverschijnsel was.

De periode-afbakening is logisch gesitueerd tussen twee grote Oost-Europese keerpunten: van het neerslaan van de Praagse Lente in 1968 tot de aanloop naar 1989. Voor de Oost-Europese dissidenten waren deze data de afbakening van de periode tussen het moment dat de hoop op hervormingen van bovenaf werd opgegeven tot het moment waarop dissidenten politici werden en de parallelle structuren hun parallelle karakter verloren. De ideeën die de

⁴ Tismaneanu, *Reinventing Politics*, xiii-xiv. Robert Sharlet, ‘Varieties of dissent and regularities of repression in the European communist states: an overview’, in: Jane Leftwich Curry ed., *Dissent in Eastern Europe* (New York 1983), 1-19, aldaar 8. Janusz Bugajski en Maxine Pollack, *East European Fault Lines. Dissent, Opposition, and Social Activism* (Boulder, etc 1989) 38.

⁵ De keuze voor deze landen sluit natuurlijk ook enkele belangrijke intellectuelen uit, waaronder György Konrád. In het nationale kader dat gekozen is, zijn deze andere intellectuelen echter ook minder van belang.

⁶ Falk, *The Dilemmas*, 13.

kern van het betoog zullen vormen ontstonden echter pas eind jaren zeventig waardoor, terwijl het kader van de gehele jaren zeventig en tachtig aangehouden zal worden, de nadruk op de late zeventiger jaren zal liggen. Ook de praktijkvoorbeelden die onderzocht zullen worden, spelen zich voornamelijk in deze periode af.

Het eerste hoofdstuk geeft een kort overzicht van de ontwikkelingen in deze landen op oppositioneel gebied. Hiermee wordt beoogd genoeg achtergrondinformatie te geven om de in hoofdstuk twee behandelde dissidente theorieën in hun context te zien. In dit tweede hoofdstuk zal de nadruk liggen op de ideeën die de belangrijkste Poolse en Tsjecho-Slowaakse dissidente intellectuelen in deze jaren ontwikkelden en de vraag in hoeverre daaruit een coherente theorie over parallelle structuren ontwikkeld werd. Hierbij komt vanzelf de vraag kijken of zij een dergelijke parallelle onafhankelijke sfeer als een doel op zich beschouwden, of als een middel tot het bereiken van een groter, eventueel politiek, doel. In het derde hoofdstuk zal ten slotte aan de hand van twee *case studies*, nagegaan worden hoe deze ideeën in de praktijk vormgegeven werden. Als praktijkvoorbeeld is gekozen voor twee van de belangrijkste dissidente bewegingen in beide landen: Charta 77 voor Tsjecho-Slowakije en het maatschappelijke zelfverdedigingscomité KOR voor Polen. Charta 77 was van haar oprichting tot de val van het regime de dominante dissidente beweging in Tsjecho-Slowakije. In het geval van Polen had ook voor *Solidarność* gekozen kunnen worden. Haar ontstaan was echter minder dan dat van KOR verbonden met de tijd en de intellectuelen die de in het tweede hoofdstuk behandelde ideeën voortbrachten waardoor zij beduidend minder goed te vergelijken is met Charta 77. Bij de behandeling van deze twee *case studies* zal de praktijk vergeleken worden met de intellectuele concepten uit het tweede hoofdstuk. Daarnaast zal hier nogmaals de vraag aan de orde komen of de parallelle structuren als doel of als middel werden gezien. Ten slotte zal de nationale context van beide bewegingen belicht worden.

Nieuw aan deze benadering is niet de keuze van de teksten of de combinatie van theorie en praktijk. Nieuw is echter wel dat de praktijk hier niet alleen wordt gebruikt om de theorie begrijpelijk te maken, of de theorie om de praktijk in een kader te plaatsen⁷, maar dat theorie en praktijk hier worden beschouwd als twee elementen die in hetzelfde spanningsveld van idealisme en pragmatisme hun eigen vorm hebben gekregen. Bovendien ga ik niet uit van de vooronderstelling dat er een coherente theorie bestond, maar wil ik de ideeën afzonderlijk van dit heersende idee bekijken en voor zich laten spreken. Hierbij is de vraag of een dergelijke grensoverschrijdende coherentie daadwerkelijk bestond of dat nationale factoren toch van groter belang waren. Deze terugkeer naar de oorspronkelijke bronnen leidt onvermijdelijk tot relativering van het coherente beeld dat uit de secundaire literatuur naar voren komt en de naadloze aansluiting tussen theorie en praktijk die hiermee samenhangt.

⁷ Zie voor een voorbeeld van de eerste praktijk Falk, *The Dilemmas* en voor de tweede Tismaneanu, *Reinventing Politics*.

Hoofdstuk 1 : Tsjecho-Slowakije en Polen in het kort

Het beeld van de Sovjettanks die op de nacht van 20 op 21 augustus 1968 de straten van Praag in kwamen rijden, is één van de krachtigste, en tevens treurigste in de geschiedenis van Oost-Europa. Het was het moment waarop de hoop van Oost-Europese dissidenten en West-Europese waarnemers op een socialisme dat beter aansloot bij hun ideeën van rechtvaardigheid - een socialisme met een menselijk gezicht - de grond in werd geboord. De poging tot hervorming van het socialisme van bovenaf, die de Praagse Lente was gaan heten, was door de Sovjet-Unie gediskwalificeerd. Als er veranderingen in het Oostblok zouden moeten plaatsvinden, dan in ieder geval niet met behulp van Moskou en de onder haar bescherming staande communistische partijen. Deze gebeurtenis betekende een terugslag en ommekeer voor eenieder die in het Europa oostelijk van het ijzeren gordijn streefde naar een andere vorm van socialisme dan deze grote communistische broeder voorstond. Uit dit keerpunt zouden door diverse dissidente denkers verschillende conclusies getrokken worden, maar het leidde niet tot de conclusie dat er überhaupt geen ander bestel mogelijk was. Toen veranderingen vanuit de partij onmogelijk bleken, vestigde men de hoop op andere gebieden en werden daar de dissidente krachten gebundeld. 1968 betekende dus niet het einde van het streven naar veranderingen in het Oostblok, maar het luidde een nieuwe fase in de dissidente geschiedenis van Oost-Europa in: een fase waarin ondanks repressie en ondanks de eeuwige dreiging van een mogelijke Sovjetinvasie vele vruchtbare en creatieve dissidente initiatieven zouden ontstaan.

Tsjecho-Slowakije: normalisering en non-conformisme⁸

Het land waarin de gebeurtenissen van 1968 de grootste invloed zou hebben op het dissidente leven was begrijpelijkerwijs Tsjecho-Slowakije. Vladimir Kusin, een bekend Tsjecho-Slowaaks historicus, deelt het handelen van de oppositie na 1968 in vier fasen in. De eerste fase werd volgens hem gevormd door de verwarrende periode de eerste maanden na de invasie toen Dubček, de leider van de Praagse Lente, nog aan de macht was en de meeste hervormers nog zweefden tussen macht en oppositie. Toch vonden er in deze periode twee belangrijke reacties op de invasie plaats. Meest tot de verbeelding sprekend was de zelfverbranding van Jan Palach. Meest ingrijpend was de overwinning van het Tsjecho-Slowaakse ijshockeyteam op het Russische, die door de bevolking werd aangegrepen om eindelijk eens in het openbaar de gevoelens jegens de Russen te uiten. Deze demonstraties en rellen zouden volgens Falk één van de aanleidingen vormen voor de leiderschapswisseling

⁸ Deze paragraaf is losjes gebaseerd op eerdere werkstukken over Tsjecho-Slowakije, namelijk 'Cultuur tijdens de "normalisering"' en 'De geboorte van Charta 77'.

waar Alexander Dubček de dupe van zou worden. Onder leiding van Gustav Husák trad vervolgens een nieuwe fase in de Tsjecho-Slowaakse geschiedenis in, een periode die eufemistisch ‘normalisering’ werd genoemd.⁹ Het was een poging de Tsjecho-Slowaakse bevolking te conformeren aan de maatstaven die in de Sovjet-Unie voor normaal werden gehouden. Timothy Garton Ash omschreef de ‘normalisering’ als een stilzwijgende afspraak tussen regering en bevolking om te vergeten:

‘Vergeet 1968. Vergeet jullie democratische tradities. Vergeet dat jullie ooit burgers met rechten en plichten zijn geweest. Vergeet de politiek. In ruil daarvoor zullen we jullie een gerieflijk, veilig bestaan geven. Er zal volop voedsel zijn in de winkels en goedkoop bier in de cafés. (...) We vragen jullie niet in ons of onze stompzinnige ideologie te geloven. (...) Al wat we vragen is, dat jullie je uiterlijk en publiekelijk conformeren.’¹⁰

Terwijl werd gepoogd de bevolking door betere levensomstandigheden te overtuigen niet meer aan politieke kwesties te denken, werd het culturele en intellectuele leven getroffen door sterke repressie. Naast consolidering van de Tsjecho-Slowaakse maatschappij met behulp van een versterkte economie, was namelijk de zuivering van de partij van alle hervormingsgezinden het andere speerpunt van de ‘normalisering’. Dit leidde tot een jarenlange reeks personele zuiveringen, waarbij vaak verzuimd werd een reden op te geven voor het verlies van het partijlidmaatschap of de uitsluiting zelf niet eens meegedeeld werd. Volgens Dubček, die enkele maanden de hoop op hervormingen had belichaamd, werd in deze jaren van zuiveringen vooral de ‘creatieve intelligentsia’ sterk getroffen.¹¹

Ook in het geval van de maatschappelijke zuiveringen was het vooral de culturele sfeer die sterk getroffen werd. De journalisten- en de kunstenaarsbond werden sterk aangevallen en uiteindelijk in de door de staat gewenste vorm heropgericht.¹² Velen werd het werken in de eigen sector onmogelijk gemaakt. In de jaren zeventig was het niet ongebruikelijk om vele bekende wetenschappers en schrijvers tegen te komen als glazenwasser of ober.¹³

Gustav Husák zette vanaf het partijcongres van 1971 een nog hardere lijn in gang. De vroege jaren zeventig werden gekenmerkt door politieke processen en verbanning van dissidenten. Toch moest begin jaren zeventig geconcludeerd worden dat de culturele wereld nog steeds niet helemaal in het gareel gebracht was. Dat neemt niet weg dat het culturele leven in deze tijd een treurig beeld liet zien, waarin volgens Adolf Müller ware kunst en

⁹ Vladimír Kusin, ‘Challenge to Normalcy: Political Opposition in Czechoslovakia’, in: Rudolf L. Tökés ed., *Opposition in Eastern Europe* (Oxford 1979) 27-55, aldaar 28-29. Falk, *The Dilemmas*, 81-82.

¹⁰ Timothy Garton Ash, *De vruchten van de tegenspoed* (Haarlem 1990) 68.

¹¹ Adolf Müller, ‘Der tschechoslowakische Weg zur “Charta 77”’, *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens* (Osteuropa) 27 (1977) 557-572, aldaar 558 en 560. Jan F. Triska, ‘Czechoslovakia: The Politics of Dependency’, in: Hans Brisch en Ivan Volgyes ed., *Czechoslovakia: The Heritage of Ages Past. Essays in Memory of Josef Korbel* (New York 1979), 197 en 180. Falk, *The Dilemmas*, 83.

¹² Adolf Müller, ‘Verboten, zu denken... zur Lage der tschechoslowakischen Intelligenzia’, *Osteuropa* 20 (1970) 369-383, aldaar 372-375. Müller, ‘Der tschechoslowakische Weg’, 566.

¹³ Ash, *De vruchten*, 69 en 158.

bekende kunstenaars ver te zoeken waren. Hij wijst de censuur en publicatieverboden die onlosmakelijk verbonden waren met de ‘normalisering’ aan als de hoofdreden hiervoor.¹⁴

In deze periode van repressie werden volgens Kusin eerst nog enkele, nog veelal socialistisch getinte, pogingen gedaan tot organisatie van oppositionele krachten. Na 1972 reageerden de meeste opposanten met een terugtrekken in de privé-sfeer, waarin de rest van de maatschappij al eerder haar heil gezocht had.¹⁵ Hoewel er, op enkele socialistische splinterpartijtjes na, dus weinig georganiseerde oppositie bestond in deze periode, probeerden prominente en minder prominente slachtoffers van de normalisering toch hun grieven tegenover hun land en de wereld kenbaar te maken door middel van open brieven en petities. Deze briefschrijvers hechtten meer waarde aan de noodzaak aandacht vragen voor de situatie van hun land dan aan hun persoonlijke omstandigheden, die zij door deze brieven riskeerden te verergeren.¹⁶ Sommigen briefschrijvers, zoals Václav Havel, wisten uiteindelijk echter door hun bekendheid zelfs een zekere immuniteit te verwerven.¹⁷ Dergelijke brieven werden vooral geschreven door belangrijke politici van de Praagse lente en door prominente dissidente intellectuelen zoals Václav Havel, Ludvík Vaculík en Pavel Kohout. Uiteindelijk zou men de eigen bekendheid, en de relatieve vrijheid die men daardoor genoot, zelfs gaan gebruiken om andere vervolgd te helpen.

Naast deze voorzichtige openbare daden van verzet, was er in de meer verborgen sferen van de Tsjecho-Slowaakse maatschappij meer aan de hand. Nu schrijvers en wetenschappers niet meer hun beroep uit konden oefenen en hun werken niet meer konden worden gepubliceerd, ontstond een steeds groter netwerk van samizdatpublicaties. Samizdat, een Russisch acroniem voor ‘zelfuitgeverij’, was een fenomeen dat midden jaren zestig in de Sovjet-Unie was ontstaan en geleidelijk zijn weg in de dissidente bewegingen van geheel Oost-Europa had gevonden. Ook de ondergrondse muziek en beeldende kunst vormen bloeiende subculturen, die soms van politiek belang werden. In ieder geval waren ze voor vele intellectuelen een belangrijk houvast in tijden van normalisering: een verzekering dat Tsjecho-Slowakije nog niet geheel in een ‘Biafra van de geest’ was veranderd. In brieven werd dan ook naar deze culturele sfeer verwezen als een bron van hoop.¹⁸

¹⁴ ‘Mü’ (Adolf Müller) en ‘Voi’ ed., ‘Schriftsteller in der ČSSR unter Druck’, *Osteuropa* 24 (1974) A231-A237, aldaar A231. Müller, ‘Der tschechoslowakische Weg’, 565-566.

¹⁵ Kusin, ‘Challenge to Normalcy’, 28, 35 en 44. Sharlet, ‘Varieties of dissent’, 4.

¹⁶ John Keane, *Václav Havel. A political tragedy in six acts* (New York 2000), 229. Triska, ‘Czechoslovakia’, 171-172. Zdenek Suda, *Zealots and Rebels. A History of the Ruling Communist Party of Czechoslovakia* (Stanford 1980) 366 en 370.

¹⁷ Havel en Kohout schreven in brieven uit 1973, 1973 en 1978 over hun positie als ‘beschermd diersoort’: Hans-Peter Riese ed., *Bürgerinitiative für die Menschenrechte. Die tschechoslowakische Opposition zwischen dem “Prager Frühling” und der “Charta ‘77”* (Keulen/Frankfurt am Main 1977) 153 en 210. A. Heneka e.a. ed., *A Besieged Culture. Czechoslovakia Ten Years after Helsinki* (Stockholm/Wenen 1985) 203.

¹⁸ Ash, *De vruchten*, 71-72. Pavel Kohout, ‘Open Letter to the Minister of Culture’, in: Heneka e.a. ed., *A Besieged Culture*, 265-270, aldaar 266-267 en 269. Ivan Jirous, ‘Current expressions in contemporary Czech art’, in: *Artscanada* 28 (1971) afl. 5, 62-65, aldaar 65. Falk, *The Dilemmas*, 84-85. H. Gordon Skilling, *Samizdat and an independent society in Central and Eastern Europe* (Hong Kong 1989) 5-6 en 171-174. Het was Louis Aragon, de

In 1976 kwamen deze elementen door een toevalligheid samen en enkele dissidenten wisten het momentum aan te grijpen om een groter initiatief op te starten dat sterk zou verschillen van de socialistische oppositie uit de vroege jaren zeventig. Toen de dissidente band *Plastic People of the Universe* in dat jaar vervolgd dreigde te worden, besloten Václav Havel, Jan Patočka en verschillende andere intellectuelen hun relatieve bekendheid aan te wenden ten gunste van deze muzikanten. De solidariteit die uit deze actie voortkwam, wordt door veel historici en dissidenten gezien als een belangrijke aanloop naar het dissidente initiatief dat de jaren erna de geschiedenis van Tsjecho-Slowakije zou tekenen: Charta 77.¹⁹

Charta 77 was een verklaring, uitgebracht op 1 januari 1977 en ondertekend door meer dan tweehonderd mensen, waarin de aandacht werd gevraagd voor Tsjecho-Slowaakse mensenrechtenschendingen. Charta 77 had de mogelijkheid zich op mensenrechten te beroepen, omdat zowel de Helsinki-verdragen uit 1975 - de slotakkoorden van het Congres voor Vrede en Samenwerking in Europa - als de in 1976 door Tsjecho-Slowakije geratificeerde VN-verdragen inzake de Burger en Politieke Rechten en de Economische, Sociale en Culturele Rechten het land aan internationale afspraken bonden. Dat '1968' en de daarop volgende repressie een belangrijke rol hadden gespeeld in het ontstaan van dit burgerinitiatief en intellectuelen en mensen uit de culturele sfeer er dan ook een groot aandeel in hadden, wordt door Bugajski benadrukt: 'The breeding ground for Charter 77 lay in the dissatisfaction and alienation after 1968 of many prominent intellectuals who were barred from public life and could not engage in their professions.'²⁰

Vanaf het begin wilde Charta 77 meer zijn dan alleen een verklaring. Zij presenteerde zich in aan eerste verklaring dan ook als mensenrechtenbeweging, hoewel zij ontkende een oppositionele organisatie te zijn:

'Charter 77 is a free informal, open community of people of different convictions, different faiths and different professions united by the will to strive, individually and collectively, for the respect of civic and human rights. (...) Charter 77 is not an organization; it has no rules, permanent bodies or formal membership. It embraces everyone who agrees with its ideas. (...) It does not form the basis for any oppositional political activity.'

Openbaarheid en legaliteit waren belangrijke punten van deze nieuwe beweging, onder meer omdat een in de clandestien opererende groepering veel makkelijker onderdrukt zou kunnen worden. Lidmaatschap bestond niet, ook niet-ondertekenaars konden zich als deel van Charta beschouwen zolang zij met de ideeën sympathiseerden. Toch had zij wel een zekere

leider van de Franse communistische partij, geweest die in 1968 zijn angst voor een 'Biafra van de geest' in Tsjechoslowakije uit had gesproken. Heneka e.a. ed., *A Besieged Culture*, 15.

¹⁹ George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe, 1945-1992* (Cornwall 1993), 180. H. Gordon Skilling, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (Londen 1981) 8-14, 199-200 en 199-208 voor de brieven. Falk, *The Dilemmas*, 87-88. Janusz Bugajski, *Czechoslovakia. Charter 77's Decade of Dissent* (New York/Londen 1987) 11.

²⁰ Ibidem, 9-10 en 28. Skilling, *Charter 77*, 14. 'Charter 77 - Declaration, 1 Januari 1977', in: Skilling, *Charter 77*, 209-212.

vorm van organisatie. Charta 77 liet zich vertegenwoordigen door drie woordvoerders die voor Charta naar buiten zouden treden. Alleen als deze drie handtekeningen onder een document stonden, gold het als een officieel Chartadocument.²¹

Charta 77 werd geen massabeweging, zoals volgens Skilling gezien de enorme schaal van repressie en discriminatie waar het tegen te hoop liep, wel verwacht had kunnen worden. Maar hoewel zij geen *Solidarność* zou worden heeft ze wel langer overleefd dan elke andere dissidente groepering in het Oostblok. Haar kracht was dat zij zeer verschillende personen en overtuigingen wist te verenigen, de drie belangrijkste subgroepen binnen haar gelederen waren ex-partijleden, onafhankelijke socialisten en christelijke humanisten. Ondanks meningsverschillen tussen deze facties, wist Charta volgens Ash resultaten te bereiken:

‘Het huidige Tsjechoslowakije is te vergelijken met een meer dat voortdurend door een dikke laag ijs is bedekt. Aan het oppervlak beweegt niets. Maar onder het ijs, onder de jonge filosofen-arbeiders, de glazenwassers-journalisten en nachtwakers-monniken – daar is alles in beweging.’

Charta 77 is de ‘subglaciale’ beweging die niet aan de stilstand ten prooi gevallen was en de frontlinie waarachter steeds nieuwe mensen zich bij het non-conformisme voegden. Hij citeert Havel die in de jaren tachtig constateerde dat Charta 77 vooral een diepe indruk op de privé-opinie gemaakt had, maar ook een begin had gemaakt met het dichterbij elkaar brengen van de privé-opinie en het openbare leven.²²

Toen de barrière van de angst eenmaal genomen was, zou Charta 77 niet het enige oppositionele burgerinitiatief blijven. In de jaren na 1977 werd onder andere VONS - een comité ter bescherming van onterecht vervolgd - en een ondergrondse universiteit opgericht. Ook de samizdatpers kwam tot grotere ontwikkeling na de oprichting van Charta. Al deze initiatieven werden echter aan alle kanten ingeperkt door de repressieve omstandigheden die eigen waren aan de ‘normalisering’. Hoewel in de jaren tachtig de soliditeit van het regime leek af te brokkelen, maakt dat volgens Falk voor de repressie weinig uit: ‘The regime continued its hardline to the bitter end.’²³

Dat bittere einde voor het regime zou in 1989 uiteindelijk komen. Onder invloed van de internationale omstandigheden, interne demonstraties en de zojuist door Charta opgerichte overkoepelende dissidente organisatie *Občanské fórum*, Burgerforum, zou een ‘fluwelen revolutie’ teweeggebracht worden die Tsjecho-Slowakije tot een democratie en Havel tot haar president zou maken. Charta 77 zou in 1992 uiteindelijk opgeheven worden.

²¹ Ibidem, 211-212. Bugajski, *Czechoslovakia*, 11 en 14. Falk, *The Dilemmas*, 89. Skilling, *Charter 77*, 19 -20 en 39.

²² Ibidem, 40 en 43-51. Bugajski, *Czechoslovakia*, 1. Ash, *De vruchten*, 69, 71 en 74.

²³ Falk, *The Dilemmas*, 92-95 en 97.

Polen: periodieke onrust en succesvolle zelforganisatie

De geschiedenis van communistisch Polen is beduidend turbulenter dan die van Tsjecho-Slowakije. Vrijwel elke grote Oost-Europese gebeurtenis ging in Polen dan ook gepaard met binnenlandse opstandigheid. De Poolse opstanden van 1956 hadden een belangrijk keerpunt betekend in het geloof in het Sovjetcommunisme, bijvoorbeeld voor de belangrijke Poolse intellectueel Leszek Kołakowski. De late jaren vijftig en vroege jaren zestig waren vervolgens een terugslag op het gebied van dissidentie geweest, zo benadrukken verscheidene auteurs, maar zij leggen tevens de nadruk op de bestaande continuïteit tussen de jaren vijftig en zeventig. Hierbij wijzen zij vooral op intellectuele discussiefora en de scoutingbeweging als voorlopers van de oppositie die later zou ontstaan.²⁴

Het is niet verrassend dat in Polen 1968 door binnenlandse opstanden overvleugeld werd. Hoewel ook de erfenis van de Tsjecho-Slowaakse gebeurtenissen voor de Poolse oppositie van groot belang zou zijn, waren het aanvankelijk vooral binnenlandse aan-gelegenheden die de aandacht trokken. Nadat de uitvoeringen van het stuk *Dziady* (de voorvaderen) van de Poolse nationale dichter Adam Mickiewicz in 1967 door de overheid verboden werden, volgden begin 1968 protesten van de schrijversunie en studenten. De overheid antwoordde hierop met een antisemitische campagne. De zuiveringen troffen inderdaad veel mensen van joodse komaf, maar volgens Leopold Labedz was de actie in feite gericht tegen iedereen met liberale opvattingen. Eén van de slachtoffers van deze zuiveringen was wederom Kołakowski die, nadat zijn uitsluiting uit de partij in 1966 al intellectuele onrust had veroorzaakt, nu ook zijn baan als professor verloor.²⁵ De onrust van 1968, zowel die naar aanleiding van de binnenlandse aangelegenheden als de latere protesten naar aanleiding van de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije, waren voornamelijk een zaak van studenten en intellectuelen. De protesten vonden geen aansluiting bij de arbeiders en de antisemitische campagne kon onder hen zelfs enige steun vinden. De gebeurtenissen van 1968 toonden dan ook duidelijk aan hoe groot de kloof tussen arbeiders en intellectuelen nog was.²⁶

In Polen zouden vooral de demonstraties van maart 1968 indruk maken. Voor Oost-Europa als geheel was het echter een andere gebeurtenis die dit jaar tot een keerpunt zou maken. De Praagse Lente en het neerslaan ervan zouden ook in Polen hun invloed doen gelden. De protesten waren volgens Falk en Lipski slechts marginaal vanwege 'the sense of defeat and organizational disarray,' voortgekomen uit de eerdere gebeurtenissen. Jan Józef Lipski, de prominente dissident die als historicus, maar vooral als betrokkene de geschiedenis van de dissidente groepering KOR schreef, noemt dit magere protest 'de laatste

²⁴ Falk, *The Dilemmas*, 15-16. Jan Józef Lipski, *KOR: a history of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976-1981* (Berkeley etc., 1985), 9-15 en 17-18. Leopold Labedz, 'Introduction', in: Leszek Kołakowski, *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility* (Londen 1969) 1-25, aldaar 1-3. Bernhard, *The origins*, 77 en 86.

²⁵ Falk, *The Dilemmas*, 22-23. Labedz, 'Introduction', 3-4.

²⁶ Falk, *The Dilemmas*, 26.

handeling van de maartbeweging'. Maart en augustus 1968 zouden samen echter voor veel latere Poolse dissidenten, net als voor de dissidenten in Tsjecho-Slowakije, een vormende ervaring blijken. Dissident Adam Michnik verwoordde in verschillende essays hoe zeer de Praagse Lente en haar einde indruk op hem maakte toen hij, vanwege de maartprotesten, in de gevangenis zat. Het neerslaan van de Praagse Lente was volgens hem een pijnlijk moment voor Polen. Het was pijnlijk omdat haar leger bijdroeg aan de onderdrukking van een buurland. Maar het bevatte ook een les voor Polen, een les waar hij in verscheidene latere essays over uit zou wijden.²⁷

Nadat de intellectuelen en studenten van zich hadden laten horen, zouden de arbeiders niet veel later aan de beurt komen. Adam Michnik, door omstandigheden dissident, maar historicus van origine, noemt de gebeurtenissen die in 1970 plaatshadden de consequentie van 1968 voor de Poolse machtselite. 'Nach 1968 zerschnitt sie die letzten Fäden, durch die sie sich über das Geschehen in der Gesellschaft informiert halten konnte.'²⁸ Slechte oogsten en een selectief importbeleid leidden er in 1970 toe dat de jarenlang uit angst voor de bevolking kunstmatig laag gehouden voedselprijzen niet meer gehandhaafd konden blijven. Uiteindelijk besloot de partij de voedselprijzen drastisch te verhogen. Deze mededeling kwam, vlak voor kerstmis, zoals Ash venijnig opmerkt, zelfs voor veel Politburoleden als een verrassing.²⁹ Deze prijsstijgingen zorgden voor protesten en stakingen in vrijwel het hele land. Vooral de stakingen op de scheepswerf in Gdańsk trokken achteraf echter de aandacht, als voorbode van wat later nog zou komen. De stakingen van 1970 worden door veel historici gezien als 'the single most important date in the prehistory of Solidarity.' Vooral het feit dat er doden bij gevallen waren, zou nog jarenlang de gedachte aan deze gebeurtenissen levend houden.³⁰ Kenmerkend is de beschrijving van Lipski, die als dissidente Pool over deze gebeurtenis schrijft als een 'massacre (...) the exact dimensions of which cannot be determined to this day.'³¹

Het is dus niet verrassend dat er door veel historici belangrijke consequenties aan deze stakingen toegeschreven zouden worden. Velen constateren dat de intellectuelen uit deze staking en het uit het verloop van de protesten van 1968 de conclusie konden trekken dat de arbeiders een macht waren om rekening mee te houden en dat er een coalitie tussen hen

²⁷ Michael Bernhard, 'Introduction', in: Michael Bernhard en Henryk Szlajfer ed., *From the Polish Underground. Selections from Krytyka 1978-1993* (Pennsylvania 1995) xv-xxxiii, aldaar xxi. Lipski, *KOR*, 16-17. Tenley Adams, 'Charter 77 and the Workers' Defense Committee (KOR). The struggle for human rights in Czechoslovakia and Poland', *East European Quarterly* 26 afl. 2 (1992) 219-238, aldaar 222. Falk, *The Dilemmas*, 24. Adam Michnik, 'Was wir wollen und was wir können', in: Adam Michnik, *Polnischer Frieden. Aufsätze zur Konzeption des Widerstands* (Berlijn 1985) 16-31, aldaar 24. Adam Michnik, 'The Prague Spring Ten Years Later 1978', in: Adam Michnik, *Letters from prison and other essays* (Berkeley, etc. 1985) 155-159.

²⁸ Michnik, 'Was wir wollen', 24.

²⁹ Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution* (New Haven-Londen 1983) 13-14. Roman Laba, *The Roots of Solidarity. A Political Sociology of Poland's Working-class Democratization* (Princeton 1991) 15, 18 en 44. Lipski, *KOR*, 30.

³⁰ Ash, *The Polish Revolution*, 14 (citaat). Laba, *The Roots*, 6-9. Falk, *The Dilemmas*, 27.

³¹ Lipski, *KOR*, 31.

nodig zou zijn.³² Dit betekende niet dat de kloof en het onbegrip tussen deze twee groepen van de ene op de andere dag opgeheven was. Michnik wijst er dan ook op dat de Poolse intelligentsia massaal gezwegen heeft, toen er op Poolse arbeiders werd geschoten. Hij verklaart deze afwezigheid van protest uit een angst dat zij, als de mensen van 1968, deze arbeidersbeweging zouden kunnen schaden. Dit zou echter de laatste keer zijn, dat ze zich zo tot zwijgen zouden laten brengen.³³ De eerste vormen van zelforganisatie van arbeiders ontwikkelden zich echter al in 1970, voordat de later zo belangrijke alliantie tussen arbeiders en intellectuelen tot stand was gebracht.³⁴

Na een week van zich verspreidende stakingen bleek de positie van partijleider Władysław Gomułka onhoudbaar. Nieuwe partijleider Edward Gierek wist uiteindelijk de arbeiders aan zijn kant te krijgen en daarmee de staking te breken. Het terugdraaien van de prijsstijgingen was echter onvermijdelijk. Ook hij bleek, ondanks zijn gedurfde plannen tot economische modernisering en maatschappelijke consultatie, niet in staat de economie grondig te hervormen of een stabiele legitieme regering te vormen. Volgens Frentzel-Zagorska was het, ondanks korte periodes van populariteit, geen enkele Poolse regering gelukt om een stabiele basis van legitimiteit en steun te creëren. De ‘cyclisch fluctuerende’ kloof tussen staat en maatschappij, werd volgens haar dieper sinds de jaren zestig en leidde ten slotte tot complete ‘delegitimisering van het systeem.’³⁵ Roman Laba stelt dat er na 1970 ogenschijnlijk weinig anders gebeurd was dan een kleine verschuiving aan de top. Hij stelt echter dat alle hoofdrolspelers: de partij, het veiligheidsapparaat, de kerk, de intellectuelen en de arbeiders, hun les hadden geleerd en zich voorbereidden op de volgende confrontatie.³⁶

De ‘pseudo-prosperity’ die Gierek in deze jaren ten koste van enorme buitenlandse schulden had weten te creëren, bleek al gauw onhoudbaar. In 1976 kwam hij daarom met een nieuwe ronde prijsstijgingen die tot nieuwe stakingen zouden leiden. De angst voor de arbeiders die volgens Lipski de hele periode sinds 1970 had getekend, bleek terecht. Gierek reageerde door zijn pogingen tot het verwerven van legitimiteit op te geven en herwon de controle over de situatie door de prijsstijgingen te laten vallen en de stakingen neer te slaan.³⁷ Dit keer zouden de intellectuelen echter niet blijven zwijgen. Het regime dacht van 1970 te hebben geleerd dat de intellectuelen ongevaarlijk waren. De intellectuelen hadden daarentegen geleerd dat een alliantie met de arbeiders nodig was.³⁸

³² Falk, *The Dilemmas*, 31. Laba, *The Roots*, 94. J. Frentzel-Zagorska, ‘Civil society in Poland and Hungary’, *Soviet studies*, 42 afl. 4 (1990), 759-777, z.p.

³³ Michnik, ‘Was wir wollen’, 24-25.

³⁴ Ash, *The Polish Revolution*, 14-15. Laba, *The Roots*, 44.

³⁵ Frentzel-Zagorska, ‘Civil society’, z.p. Bernhard, *The Origins*, 42-43. Ash, *The Polish Revolution*, 17.

³⁶ Laba, *The Roots*, 83.

³⁷ Lipski, *KOR*, 32. Bernhard, *The origins*, 44-45.

³⁸ De meningen over de aard van deze alliantie verschillen nogal. Vergelijk hiervoor o.a. Laba, *The roots*, 94. Lipski, *KOR*, 42 en 45-46. Falk, *The Dilemmas*, 35. Bernhard, *The origins*, 45 en 77. Zie ook de behandeling van de relatie tussen KOR en *Solidarność* in hoofdstuk 3.

Om het zwijgen dat in 1970 de intellectuele gemeenschap had getekend te doorbreken, besloot een groep intellectuelen in 1976 om een comité ter verdediging van arbeiders op te richten, in het Pools *Komitet Obrony Robotników* genaamd. Hoewel zij officieel pas in september 1976 opgericht zou worden, waren de latere KOR-leden al vanaf de eerste processen tegen arbeiders in juli dat jaar actief. Hun werk bestond voornamelijk uit het bijstaan van de arbeiders en hun families met juridische en financiële steun. Verder startte KOR een open brieven campagne, een strategie waar veel intellectuelen al een jaar eerder bij haar campagne tegen de nieuwe grondwet al kennis mee hadden gemaakt. Tijdens deze eerdere campagne waren belangrijke ervaringen en contacten opgedaan die bij de oprichting van KOR van pas kwamen. Open brieven bleven het belangrijkste middel van publiciteit tot er onder de vleugels van KOR een onafhankelijke pers op gang kwam.³⁹

In haar eerste verklaring stelde KOR zes eisen omtrent een correcte afhandeling van de gebeurtenissen van 1976, zoals het einde van de repressie en een amnestie voor de stakers. Al snel zou ze haar rol echter breder gaan zien. Al voor, maar vooral na de repressiecampagne tegen KOR-leden in 1977, die door Falk als een mislukking omschreven wordt, rees het bewustzijn dat het comité haar strategie moest veranderen. Tijdens de repressie wist KOR zichzelf succesvol te verdedigen via oproepen richting het buitenland, hongerstakingen en ook hulp van de kerk. Nadat in 1977 een amnestie voor de nog gevangen zittende arbeiders werd afgekondigd, besloot KOR dan ook zich om te vormen tot een 'sociaal zelfverdedigingscomité': KSS-“KOR”, en voegde zij de verdediging van politiek vervolgd en de promotie van mensenrechten toe aan haar belangrijkste doelen. Dit zou haar oogmerk blijven tot haar opheffing.⁴⁰

'KOR's success was infectious', stelt Falk. Haar organisatie vormde niet alleen een belangrijk voorbeeld voor Tsjecho-Slowakije en *Solidarność*, maar ook voor andere onafhankelijke initiatieven die de publieke sfeer in Polen uit wisten te breiden. 'At this point, analysts begin to describe Polish events as the *reconstitution of civil society*,' stelt zij dan ook. Belangrijke voorbeelden zijn burgerinitiatieven die ontstonden naast, of soms zelfs in concurrentie met KOR. Eén van de bekendste en meest controversiële voorbeelden is ROPCiO, de beweging voor de bescherming van mensen- en burgerrechten, door Michael Bernhard omschreven als 'a more conservative and explicitly nationalist competitor to KOR'. Lipski stelt echter dat de verschillen tussen de twee organisaties niet echt duidelijk waren en de opkomst van ROPCiO vooral een verzwakking van de oppositionele eenheid betekende.⁴¹

KOR's voornaamste verdienste was volgens Falk, dat het een publieke ruimte wist te creëren onafhankelijk van het regime, waarbinnen meer onafhankelijke groepen konden ontstaan. Een ander belangrijk voorbeeld van deze groeiende publieke ruimte was de grote

³⁹ Ibidem, 78-82. Lipski, *KOR*, 28 en 45-48. Falk, *The Dilemmas*, 38.

⁴⁰ Falk, *The Dilemmas*, 39. Bernhard, *The origins*, 101, 117-119 en 121-123.

⁴¹ Falk, *The Dilemmas*, 39-40 (cursivering Falk). Bernhard, 'Introduction', xvi. Lipski, *KOR*, 120-122.

hoeveelheid samizdat, in Polen *bibula*, genoemd, die zich vooral dankzij KOR en ROPCiO sterk ontwikkelde. De aanvankelijk primitieve omstandigheden van de ongecensureerde pers werden al snel zo sterk verbeterd, dat er uiteindelijk zelfs onafhankelijke uitgeverijen zouden ontstaan. Een belangrijk stempel dat KOR op deze onafhankelijke publicaties drukte, was dat van openheid: ondertekende publicaties werden gestimuleerd, hoewel pseudoniemen goed beschermd bleven. Ten slotte waren ook veel KOR-leden betrokken bij een ander belangrijk onafhankelijk initiatief: de academische cursussen die bekend werden onder de officiële naam TKN en de onofficiële benaming ‘de vliegende universiteit’.⁴²

Het intellectueleninitiatief KOR was echter niet het enige gevolg van 1976. De arbeidersorganisatie die in 1970 haar eerste wortels had, nam na 1976 ook grotere vormen aan. Het geweld dat de stakingen had gebroken, liet zien dat beter georganiseerde en bovenal vreedzame acties nodig waren. Bernhard stelt dan ook dat de grote arbeidersparticipatie één van de unieke feiten van de Poolse oppositie was. Hoewel de gebeurtenissen van 1980 volgens de algemene lezing spontaan ontstaan waren, speelden arbeiders die al actief waren in de oppositie er een grote rol in, aldus Bernhard.⁴³

Een gebeurtenis van hele andere orde die van even groot belang was voor de Poolse maatschappij was de verkiezing van een Poolse paus in 1978 en zijn reis naar Polen een jaar later. De katholieke kerk heeft gedurende de Poolse geschiedenis een wisselende en complexe rol gespeeld. Onder het communisme wist zij echter door haar personificatie van traditionele Poolse waarden een groot deel van de bevolking achter zich te verenigen. Als enig toegestane onafhankelijke institutie was haar bestaan op zich al politiek. Zij moest dus voorzichtig manoeuvreren en ze beperkte zich aanvankelijk dan ook tot morele uitingen die echter toevallig vaak overeenkwamen met dissidente opvattingen. Gedurende de jaren zeventig ontstond er zo een toenadering tussen de kerk en de Poolse intelligentsia, waardoor de kerk langzamerhand openlijker politiek begon te worden, hoewel de meningen verschillen over de aard van dit ‘bondgenootschap’. De kerk bleef beperkt in haar bewegingsruimte. Toch koos ze in de jaren hierna voor een explicietere maar wisselende politieke houding, waarbij ze het ene moment bescherming bood aan de oppositie en op het andere moment tussen oppositie en regime probeerde te bemiddelen. In een land waar de kerk een dergelijke rol speelde, moest de verkiezing van een Poolse paus wel een politieke betekenis krijgen en een versterking van het nationale bewustzijn teweegbrengen. Vooral zijn bezoek aan Polen maakte een verpletterende indruk. Lipski stelde dat Polen voor en na juni 1979 twee verschillende landen leken. Hij noemt het bezoek een voorwaarde voor wat er in 1980 zou gebeuren en misschien zelfs wel een belangrijker doorbraak dan dat. Ook Falk noemt het bezoek ‘a “dress rehearsal” for

⁴² Ibidem, 109-111 en 122-123. Falk, *The Dilemmas*, 37 en 40-43. Bernhard, *The origins*, 102-107 en 147.

⁴³ Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 30. Bernhard, *The origins*, 151. Zie voor meer informatie over arbeidersoppositie Ibidem, 151-192 en Laba, *The roots*.

the seemingly spontaneous creation of an independent national workers' movement – Solidarity.⁴⁴

Dit zijn zeker krachttermen, want het belang van wat er in 1980-1981 in Polen gebeurde, is voor de auteurs niet te betwisten. In korte tijd wist een reeks stakingen, die aanvankelijk niet meer leken te zijn dan de volgende oprisping in de Poolse cyclische oppositionele geschiedenis, uit te groeien tot een massabeweging van miljoenen leden. Haar bestaan vond zijn oorsprong in de 'Poolse augustus' van 1980: de stakingen op de scheepswerf van Gdańsk die een uitzonderlijk resultaat wisten te bewerkstelligen, namelijk de ondertekening van de Gdańsk akkoorden. Hoewel de leidende rol van de partij voor de vorm hierin nog bevestigd werd, was dit de eerste gelegenheid waarop een communistische partijstaat zijn monopolie opgaf en een onafhankelijke vakbond toeliet. Ash beschrijft het gejuich dat op deze 31ste augustus opsteeg met de kenmerkende zin: 'You could be forgiven for thinking the Pope has come again.' Vanaf dat moment stond de weg open om uit regionale initiatieven een nationale vakbond te creëren. Volgens Laba waren er drie belangrijke stappen nodig geweest om *Solidarność* op te richten: de herontdekking van de 'sit-in' stakingen, de ontwikkeling van een comité dat de fabrieken oversteeg en de creatie van een nationale structuur. Dit ging echter niet zonder moeilijkheden of onderlinge onenigheid. Vooral de vraag of *Solidarność* een centralistische of federalistische structuur moest hebben, was een punt van discussie. Centralisme zou volgens sommigen de beste resultaten opleveren, terwijl federalisme meer in overeenstemming zou zijn met de anti-autoritaire wensen van de oppositie. Uiteindelijk zou er een, volgens Falk ambigue, semi-federalistische oplossing gevonden worden.⁴⁵

Over geen enkel vraagstuk betreffende de geschiedenis van KOR en *Solidarność* is zo'n sterke historiografische discussie ontstaan als over de relatie tussen KOR en *Solidarność*, of tussen de intellectuelen en arbeiders in het algemeen. Zeker is echter dat KOR deze jongere, maar haar snel voorbijgegroeide zusterorganisatie, zag als een vervulling van haar doelen en zich daarom in september 1981 uiteindelijk besloot op te heffen.⁴⁶

De vijftien maanden van *Solidarność* waren een uitzonderlijke periode voor Oost-Europa. Nergens anders had een oppositionele organisatie het staatsmonopolie op dergelijke wijze weten te doorbreken. Bernhard en Skilling stellen dan ook dat de erkenning van een vrije vakbond de weg naar andere vrije organisatie openstelde en daarmee een begin maakte met het herstel van een *civil society* in Polen. *Solidarność* probeerde niet de macht over te nemen, maar haar in te perken. Belangrijkst was echter volgens Ash, de 'revolutie van het bewustzijn' die het teweeg wist te brengen: 'Wat ze blijvend veranderde waren niet de insti-

⁴⁴ Ibidem, 135-137. Falk, *The Dilemmas*, 43. Lipski, *KOR*, 331. Frentzel-Zagorska, 'Civil society', z.p.

⁴⁵ Ash, *The Polish Revolution*, 70 en 73. Falk, *The Dilemmas*, 45, 47 en 49-50. Laba, *The Roots*, 105-108 en 112. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 96.

⁴⁶ Lipski, *KOR*, 452-453. Zie voor een behandeling van de discussie hoofdstuk 3 in *KOR: Concrete resultaten*.

tuties, bezitsverhoudingen of materiële omstandigheden, maar de gedachten en de houding van de mensen.⁴⁷

Op 13 december 1981 wist generaal Wojciech Jaruzelski echter een eind te maken aan deze uitzonderlijke situatie door het uitroepen van de staat van beleg: volgens hem de enige manier waarop de Sovjets nog tevredengesteld konden worden. Als militaire operatie was het een succes en op korte termijn wist het de politieke situatie te stabiliseren, maar, zo stelt Falk, achteraf bezien heeft het slechts het onvermijdelijke uitgesteld. De Poolse oppositie, die vanaf KOR juist altijd haar openheid benadrukt had, zag geen andere mogelijkheid dan ondergronds te gaan. Adam Michnik schreef in 1982 vanuit de gevangenis: 'I am one of those who in the past ten or so years have criticized the idea of conspirational activity. Today I am for organizing an underground. We have no choice. Jaruzelski has made the choice for us.' Het stichten van een ondergrondse vakbond verliep echter net zo min zonder problemen als bij de stichting van de nationale vakbond het geval was geweest. Onenigheid over de te volgen koers bestond ook in deze situatie. Uiteindelijk vond *Solidarność* haar eigen moeilijke middenweg tussen openheid en geheimhouding, boven- en ondergrondse organisatie. Toen na een paar jaar de staat van beleg werd opgeheven, trad er een situatie van 'repressieve tolerantie' in werking die in eerste instantie echter weinig aan de situatie veranderde. Hoewel *Solidarność* nog steeds de steun van een groot deel van de bevolking had, stellen Bugajski en Pollack dat rond 1986 haar positie verzwakte, hoewel de amnestie van dat jaar nieuwe mogelijkheden bood. Ook Ash constateerde in 1985 dat er een omvangrijk cultureel leven in Polen bestond, maar dat de organisatie die dat ooit mogelijk had gemaakt 'versplinterd en vermalen' was. Haar leiders en hun uitspraken bezaten nog grote morele kracht, maar waren niet meer in staat werkelijke acties tot stand te brengen.⁴⁸

In 1988 klinkt Ash echter opeens heel anders. Een verjongd *Solidarność* was terug bij haar wortels: een 'sit-in' staking op de scheepswerf. Inderdaad bleek het tij eind jaren tachtig voor *Solidarność* gekeerd. In 1989 werd ze door Jaruzelski weer legaal verklaard en niet veel later zouden er rondetafelgesprekken op gang komen. Vroegere conflicten werden in een sfeer van compromis tijdelijk opzij gezet. Uiteindelijk zouden deze gesprekken leiden tot gedeeltelijk vrije verkiezingen op 4 juni dat jaar. Volgens Ash gebeurden er op die dag drie uitzonderlijke dingen: de communisten verloren een verkiezing, *Solidarność* won en de communisten spraken de waarheid door hun verlies toe te geven.⁴⁹

⁴⁷ Bernhard, *The origins*, 193. Skilling, *Samizdat*, 208. Ash, *De vruchten*, 107.

⁴⁸ Adam Michnik, 'On Resistance: A Letter from Białoleka 1982', in: Michnik, *Letters*, 41-63, aldaar 53. Falk, *The Dilemmas*, 53. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 52 en 209-211. Ash, *De vruchten*, 108.

⁴⁹ Falk, *The Dilemmas*, 56-58. Timothy Garton Ash, 'Wij het volk. De revolutie van 1989', in: Ash, *De vruchten*, 275-382, aldaar 210-215 en 290-292.

Hoofdstuk 2 : Intellectuelen en de ontwikkeling van hun concepten

Het dissidente intellectuele klimaat in Oost-Europa tussen 1968 en 1989 wordt door veel historici als uitzonderlijk gezien. Velen denken aan deze periode als een prelude voor de gebeurtenissen van 1989.⁵⁰ Ook de periode zelf, waarin veranderingen als in 1989 nog oneindig ver weg leken, heeft zijn eigen waarde. Aviezer Tucker benadrukt in zijn boek over de filosofie en de politiek van de Tsjecho-Slowaakse dissidenten dan ook de uitzonderlijkheid van deze periode:

‘Only during rare periods of historical crisis can we observe the merging of philosophy and politics, when politics requires the intellectual resources of the philosophical pre-political and pressing political problems force philosophers to attempt to find practical yet moral answers to these problems. During such periods of crisis, philosophy and politics tend to converge. Czechoslovakia’s Charter 77 dissident movement was a rare historical moment when philosophy and politics united.’

Het bovenstaande kan echter niet alleen gezegd worden van Tsjecho-Slowakije. Timothy Garton Ash, Oost-Europa historicus die zich onderscheidt door zijn persoonlijke betrokkenheid bij de regio, beschrijft de Oost-Europese dissidenten als boomwortels die een huis ondermijnen. Gelukkig zijn het ‘denkende wortels’ en is hun hoofddoel niet het ondermijnen van het huis, maar de poging om in waarheid en waardigheid te leven. Een poging die een ‘intrinsieke waarde’ heeft, ‘los van eventuele maatschappelijke of politieke gevolgen op lange termijn.’ Dat die maatschappelijke gevolgen echter wel van belang zijn, blijkt uit het feit dat ook Ash de strijd van de Oost-Europese oppositie omschrijft als een strijd om *civil society*: een begrip dat misschien filosofisch vaag mag zijn, maar waarvan elke Oost-Europeaan volgens Ash zal begrijpen wat ermee wordt bedoeld.⁵¹

Of het verhaal dat in het bovenstaande en in de inleiding wordt geschetst waar is, kan alleen onderzocht worden door naar de intellectuelen zelf te kijken. In dit hoofdstuk zullen enkele van de belangrijkste intellectuelen uit deze periode en hun ideeën over dissidente strategieën aan de orde komen.⁵² Alleen zo kan de vraag beantwoord worden of de door hen opgestelde theorieën samen een overkoepelende dissidente theorie vormen, of dat er toch onoverkomelijke individuele en nationale verschillen bestaan.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Paul G. Lewis, *Democracy and civil society in Eastern Europe* (New York 1992) 2-9 András Bozóki, ‘Introduction’, in: András Bozóki ed., *Intellectuals and politics in Central Europe* (Budapest 1999) 1 en 5. en anderen die Oost-Europa en haar ontwikkeling van *civil society* concepten vooral vanuit het perspectief van 1989 bekijken.

⁵¹ Aviezer Tucker, *The philosophy and politics of Czech dissidence from Patočka to Havel* (Pittsburgh 2000) 1. Ash, *De vruchten*, 185 en 190-191.

⁵² De genoemde intellectuelen zijn Kolakowski, Michnik en Kuroń voor Polen en Benda, Havel en in mindere mate Jirous en Patočka voor Tsjecho-Slowakije. Dit zijn inderdaad vaak de intellectuelen die als eerste genoemd worden als het om Oost-Europa gaat. Zie bijvoorbeeld J. Michael, ‘The intellectual in uncivil society: Michnik, Poland, and community’, *Telos*, afl. 88 (1991), 141-154, z.p. of Ash, *De vruchten*, 173-203.

Hoop en hopeloosheid op weg naar een nieuw evolutionisme: Kołakowski, Michnik en Kuroń

De Praagse Lente en de daarop volgende invasie lieten een trilling gaan door geheel Oost- en West-Europa. Toch blijkt uit het eerste hoofdstuk dat Polen en Tsjecho-Slowakije beide hun eigen 1968 kenden en vooral vasthielden aan hun eigen keerpunten. Toen verschillende Poolse intellectuelen er na 1968 toe overgingen om de ‘dood van het revisionisme’ af te kondigen, dachten zij dan ook eerder aan maart dan augustus. Eén van de intellectuelen die over dit onderwerp filosofeerde, was zelf jarenlang een prominente revisionist geweest: Leszek Kołakowski had in 1956 nog een wijdverspreid gevoel verwoord toen hij op ironische wijze de, niettemin bijzonder serieuze, conclusie trok dat socialisme in essentie iets goed behoorde was. Ook in andere essays uitte hij de overtuiging dat het socialisme een einde zou maken aan uitbuiting en onderdrukking.⁵³ Na de gebeurtenissen 1968 klonk zijn boodschap echter plotseling genuanceerder, overigens ook genuanceerder dan de historici die Kołakowski direct voorstellen als een verkondiger van de dood van het revisionisme en de ‘onhervormbaarheid’ van het autoritaire communisme.⁵⁴

Hoewel hij in 1968 Polen verliet, is hij toch van groot belang geweest voor de Poolse intellectuele dissidente beweging, niet alleen vanwege de praktische rol als katalysator die hij had gespeeld in de aanloop naar 1968, maar vooral ook vanwege zijn in ballingschap geschreven essay ‘Thesen over hoop en hopeloosheid’. Dit essay uit 1971 wordt door verschillende historici geroemd om het belangrijke theoretische grondwerk voor de latere Poolse oppositie en de invloed op jongere Poolse intellectuelen zoals Adam Michnik.⁵⁵

Kołakowski begint zijn essay inderdaad met de veelgehoorde bewering dat het communisme niet hervormd kan worden, omdat het slechts nog gericht is op het behoud van de eigen monopoliepositie binnen de maatschappij. Hij vervolgt met een lange opsomming van redenen die deze ‘onhervormbaarheid’ onderbouwen. Gedeeltelijke of totale democratisering van een socialistische staat volgens het Sovjetmodel is onmogelijk. Democratisering zou namelijk neerkomen op onteigening van de machthebbers en noodzakelijke elementen ervan, zoals een vrije pers, een onafhankelijke *civil society*, technologische expertise en mensenrechten, zouden de machtsbasis van de heersende elite aantasten. Bovendien zijn deze aspecten überhaupt onverenigbaar met het despotische socialisme, zelfs een kleine concessie op het gebied van mensenrechten zou het systeem al fataal kunnen worden:

⁵³ Labedz, ‘Introduction’, 1 en 8. Michel Korzec, ‘Voorwoord’, in: Leszek Kołakowski, *Het absurde socialisme. Twee essays gevolgd door een polemiek met Slawomir Mrozek* (Amsterdam 1971) 7-8, aldaar 7-8. ‘Maart’ verwijst hier naar de Poolse opstanden van maart 1968, ‘augustus’ naar het neerslaan van de Praagse Lente dat jaar.

⁵⁴ Falk, *The Dilemmas*, 160.

⁵⁵ Lipski, *KOR*, 15-16. Laba, *The Roots*, 8 en 90-91. Falk, *The Dilemmas*, 157.

‘De sociale onvrijheid is zo groot en het besef van onderdrukking en uitbuiting is zo sterk, dat het minste scheurtje in het systeem van de geïnstitutionaliseerde overmacht of de kleinste hervormingen onmiddellijk grote reserves van verborgen vijandigheid in beweging zetten, met het gevaar van een explosie waarover men de controle verliest.’

Enkele eigenschappen die inherent zijn aan het Sovjetsysteem, zijn bovendien in absolute tegenspraak met de kenmerken van een democratie. Goede voorbeelden hiervan zijn de strikte ondergeschiktheid, het conformisme en de initiatiefloosheid die onder het bureaucratistische socialisme de voorkeur genieten, maar ook de constante agressie tegen een werkelijke of bedachte vijand, zodat het systeem zich ergens tegen kan verenigen. De onvermijdelijke conclusie uit deze opsomming is dat het regime zich niet kan hervormen, al zouden de machthebbers dat willen.⁵⁶

Kołodowski lijkt voldoende te hebben aangetoond waarom het systeem niet te hervormen is en slechts op een ‘eenmalige en totale manier’ vernietigd kan worden. Pas nu komt echter zijn werkelijke mening naar voren, die hij direct inzet om de beschrijving van negativistische heersende mening die hij in het voorgaande heeft gegeven te ontkennen: ‘Het is mijn mening dat deze stelling onjuist is. Het verkondigen van deze stelling lijkt mij veeleer een ideologie van defaitisme dan een revolutionaire oproep.’ Hij geeft vier tegenargumenten waarom het systeem niet compleet statisch zou zijn. Hierbij beroept hij zich enerzijds op het feit dat niemand vooraf de ‘elasticiteitsgrenzen’ van een sociale organisatie kan vaststellen en dat het socialisme interne tegenstellingen kent die het moeilijk kan verenigen. Anderzijds stelt hij dat de rigiditeit van een staat vooral ook afhangt van de vraag in hoeverre haar onderdanen in deze rigiditeit geloven. Kołodowski noemt het geloof in de ‘onhervormbaarheid’ van het systeem een marxistische denkwijze die niet door de geschiedenis wordt gestaafd.⁵⁷

Het is dus wel erg eenvoudig om Kołodowski als een ‘dood van het revisionisme’-filosoof voor te stellen. Kołodowski rekent af met het revisionisme van 1956 en noemt reformisme dat wacht op de goede wil van bovenaf belachelijk. Geloof in hervormingen is volgens hem ‘echter geenszins absurd indien we het interpreteren als het idee van een daadwerkelijk verzet, dat de tegenstrijdigheden van het systeem uitbuit.’ Hij doet daarom een voorstel tot oprichting van een verzetsbeweging die de despotische mechanismen zou weten te begrenzen en verzwakken. De inherente tegenstellingen van het systeem laten het ontstaan van een dergelijke beweging toe: door de beperking van de staatsterreur in de poststalinistische periode, wat in eerste instantie in het belang van de ‘heersende machinerie’ zelf was, is tevens de beperkte ruimte ontstaan waarin een dergelijke verzetsbeweging tot stand kan komen. Binnen de partij kan een dergelijke groepering of zelfs een meningsverschil niet geïnstitutionaliseerd worden, omdat het systeem dan nog maar weinig zou verschillen van een

⁵⁶ Kołodowski, *Het absurde socialisme*, 24-29. Zie voor een goede samenvatting van de punten Falk, *The Dilemmas*, 160-161.

⁵⁷ Kołodowski, *Het absurde socialisme*, 29-30.

meerpartijensysteem. Het einde van eenheid in de partij zou de ondergang van het hele systeem kunnen betekenen. 'Hoewel het systeem behoefte heeft aan vijanden, is het doodsbang voor elke vorm van georganiseerde oppositie. Het wil slechts die vijanden hebben die het zelf uitkiest en die het zal bestrijden onder zijn eigen voorwaarden.'⁵⁸

Kołodkowski beschrijft de gevangenschap van het regime in een ideologie waar niemand meer in gelooft, maar die wel haar enige legitimatie vormt. Inspelen op nationale gevoelens is niet alleen in strijd met de officiële ideologie maar is bovenal strijdig met de internationale geopolitieke situatie. De enige mogelijkheid die het regime overhoudt, is een constant inspelen op latente angstgevoelens voor een Sovjetingrijpen. Dit is echter geenszins een stabiele basis om te regeren en zo neemt de verlamming van het bureaucratisch socialisme volgens Kołodkowski alleen maar toe.⁵⁹

Het is vooral het heersende 'alles of niets' denken, waar Kołodkowski zich tegen uitspreekt, niet alleen omdat dat volgens hem altijd tot het laatste leidt, maar bovendien omdat het een aanleiding kan zijn tot opportunistisch doemdenken. Hij roept daarentegen op tot iets wat hij aanduidt met de, sterk naar de tijd voor 1968 klinkende, term 'reformisme'. Hiermee bedoelt hij niet dat de oppositie alleen legale middelen zou mogen toepassen. De begrippen legaal en illegaal zijn absurd zolang de grenzen ervan niet door de wet maar door de politie worden bepaald. Reformisme definieert hij daarentegen als 'een geloof in de mogelijkheid op effectieve manier partiële en graduele pressie op te voeren, in het brede perspectief van een sociale en nationale bevrijding.' Dit zou de vorm aan moeten nemen van een massale druk gericht op constante, geleidelijke 'afhankelijkheidsvermindering'. De pressiemiddelen staan bovendien onder het bereik van iedereen die ze wil gebruiken: 'ze bestaan uit het verbinden van consequenties aan de meest eenvoudige geboden, die het verzwijgen van ploertestreken, kruiperij voor de heren, het afsmecken van de aalmoes door nederigheid en nog meer van dit soort handelingen verbieden.' Hij gelooft niet in het bestaan van totaal statische systemen, maar benadrukt juist de elasticiteit van het bestaande regime die zich onder druk om zou kunnen zetten in veranderingen zoals de maatschappij die afdwingt. Dit verzet zou niet tot grotere repressie leiden, volgens hem is het de afwezigheid van tegenkrachten die 're-stalinisatie' teweegbrengt. Het vormen van een dergelijke tegenkracht zou de mensen de eigen waardigheid teruggeven 'om de oude woorden 'vrijheid', 'rechtvaardigheid' en 'Polen' luid te kunnen zeggen'.⁶⁰

Dit essay is, hoewel het natuurlijk niet kritiekloos is gepasseerd⁶¹, van fundamenteel belang geweest voor het Poolse dissidente gedachtegoed. Kołodkowski is met zijn expliciete steun-

⁵⁸ Ibidem, 28-30 en 32-34.

⁵⁹ Ibidem, 35-37.

⁶⁰ Ibidem, 39-40 en 42-45.

⁶¹ Zie voor een kritische reactie van Slawomir Mrożek en Kołodkowski's antwoord: Ibidem, 46-56.

betuiging aan het socialisme en het gebruik van het woord reformisme nog wel een duidelijke representant van zijn generatie, maar hij is toch van beslissende invloed geweest op de jongere generatie dissidenten. Zo noemt Bernhard zijn reformistische programma van geleidelijke maar effectieve pressie, de basis voor de evolutionaire strategieën van twee van de latere belangrijkste Poolse intellectuelen Michnik en Kuroń.⁶²

Het essay waarin deze strategie voor het eerst ten volle tentoon werd gespreid is dan ook, weinig verrassend, bekend onder de naam 'Een nieuw evolutionisme'.⁶³ In dit essay uit 1976, van kort na de oprichting van KOR, doet hij zijn achtergrond als historicus eer aan door eerst terug te gaan naar 1956 en de twee visies op een mogelijke evolutie die daar hun oorsprong vonden te beschouwen. Die twee visies noemt hij revisionisme en neo-positivisme, waarbij de laatste aanduiding stond voor de poging van de katholieke beweging *Znak* om, gebruikmakend van de mogelijkheden die het systeem bood, de tijd rijp te maken om Polen naar onafhankelijkheid te leiden. Groot verschil tussen de twee visies was welk deel van de Poolse *status quo* werd geaccepteerd. Neo-positivisten waren fel anti-communistisch, maar accepteerden het overwicht van de Sovjet-Unie. Revisionisten, en daarmee aanhangers van het socialisme, neigden er juist eerder naar de afhankelijke positie van Polen af te wijzen. Hoewel de opvatting van de neo-positivisten op het eerste gezicht verrassend lijkt, zolang de Sovjet-Unie communistisch was, zou haar overheersende positie in Polen immers onlosmakelijk verbonden blijven met een communistisch Polen, is ze uit pragmatisch oogpunt makkelijk te verklaren. Neo-positivisten waren pragmatici, die het communisme weliswaar afwezen, maar gebruik maakten van de mogelijkheden die er vooralsnog waren:

'Znak saw itself as an oppositional core that could lead Poland to independence under favorable conditions, such as the internal disintegration of the Soviet Union or the Eastern bloc as a whole. Until that became possible, Znak sought to cooperate with the authorities on pragmatic politics.'

Hoewel zij zich ervan bewust waren dat overheersing door de Sovjet-Unie in principe gelijk stond met communistische heerschappij in Polen, zette hun pragmatische instelling hen er toe aan eerst de mogelijkheden binnen deze overheersing te zoeken: een positie die verrassend veel overeenkomsten vertoont met die van de latere Poolse oppositie, waarin Michnik een grote rol zou spelen. De grote overeenkomst tussen revisionisten en neo-positivisten was volgens Michnik dat beide veranderingen van bovenaf verwachtten. Hoewel beide stromingen hun vruchten hadden afgeworpen en nog invloed uitoefenden in het heden, waren ze volgens Michnik ontegenzeggelijk achterhaald. Nadat maart 1968 een eind aan het revisionisme had gemaakt en de band tussen de partij en de revisionisten verbroken was, werd het

⁶² Ibidem, 42. Bernhard, *The origins*, 92.

⁶³ Wel verrassend is dat de Franse vertaling die ik heb geraadpleegd de woorden *nowy ewolucjonizm* (Falk, *The Dilemmas*, 177) consequent vertaalt met 'une nouvelle stratégie pour l'opposition polonaise'. Ik citeer de Franse vertaling omdat die op sommige punten uitgebreider en systematischer lijkt te zijn, maar ik zal tevens naar een Engelse vertaling verwijzen.

tijd voor een nieuwe strategie. De oude strategieën hadden gewerkt in de tijd van relatieve rust. In een periode van open conflict zou men echter genoodzaakt zijn ondubbelzinnig partij te kiezen voor onderdrukker of onderdrukte. Michnik voorzag dat de revisionisten uiteindelijk toch de kant van de machthebbers zouden moeten kiezen.⁶⁴

Maart 1968 had het failliet van het revisionisme aangetoond, maar de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije hadden voor Michnik nog meer laten zien: dat veranderingen in Oost-Europa mogelijk waren, hoewel ze duidelijke grenzen kenden. Evenals Kołakowski is Michnik van mening dat de klassieke negentiende-eeuwse kwestie 'hervorming of revolutie?' voor de huidige oppositie irrelevant was. Een revolutie was niet alleen te gevaarlijk, maar bovenal onrealistisch. De enige weg die overbleef voor Oost-Europese dissidenten was die van 'une lutte incessante pour les réformes, en faveur d'une évolution qui élargira les libertés civiques et garantira le respect des droits de l'homme.'⁶⁵

De grenzen van dit evolutionisme worden volgens hem bepaald door de Sovjetaanwezigheid in Polen. Net als Kołakowski benadrukt hij dat Polen doortrokken is van de angst voor een Sovjetinterventie die daadwerkelijk handelen in de weg staat: 'Le fantôme de l'intervention soviétique, le spectre des chars soviétiques dans les rues de Varsovie, paralysent très souvent la volonté de résistance.' Als hij vervolgens echter aan het analyseren slaat, komt hij tot de conclusie dat geen van de drie partijen, Moskou, Warschau en de oppositie, belang hebben bij een interventie. Dit maakt een daadwerkelijke interventie niet onmogelijk en zij blijft zelfs zeer waarschijnlijk in een situatie waarin de Poolse oppositie of machthebbers hun realiteitszin zouden verliezen. Maar dit gemeenschappelijke belang scheidt wel het veld waarbinnen plaats zou zijn voor een compromis. Het spreekt voor Michnik vanzelf dat deze ruimte voorzichtig gebruikt moet worden, omdat het gevaar van een invasie altijd op de loer ligt: de ruimte voor compromis wordt begrensd door de Brezjnevdoctrine. Deze opvatting kan als opportunistisch afgeschilderd worden, wat sommige auteurs dan ook doen. Het is echter de vraag of zij ook de negatieve bijklank onderschrijven dat het woord onwillekeurig oproept. Michnik zou zich er echter vrijwel zeker tegen verzet hebben. Het belangrijkste is volgens hem eerlijk te blijven in je taalgebruik. Een compromis is niet meer dan een compromis en zou nooit voorgesteld mogen worden als winst.⁶⁶

Michniks programma lijkt op het eerste gezicht uit weinig meer te bestaan dan een geleidelijke hervorming in de richting van meer vrijheden binnen de *status quo* van het Oostblok. Wat is dan het fundamentele verschil met het afgewezen revisionisme? Het grote onderscheid

⁶⁴ Adam Michnik, 'Une stratégie pour l'opposition polonaise', *L'Esprit* (1) 1977, 27-39, aldaar 27-30 en 33. Adam Michnik, 'A new evolutionism 1976', in: Michnik, *Letters from prison*, 135-148, aldaar 135-138 en 141-142. Bernhard, *The origins*, 89-90. 'Neo-positivisme' was de naam die volgens Michnik door Stanislaw Stomma, leider van *Znak*, zelf aan deze strategie werd gegeven. Noch Michnik, noch één van de andere schrijvers laten zich uit de vraag waarom voor deze benaming gekozen is.

⁶⁵ Michnik, 'Une stratégie', 30-31 en 34. Michnik, 'A new evolutionism', 138-139 en 142. Het laatste citaat is in de Franse tekst gecursiveerd, in de Engelse vertaling echter niet.

⁶⁶ Michnik, 'Une stratégie', 34-36. Michnik, 'A new evolutionism', 143-144. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 73. Michnik, 'Was wir wollen', 31.

is volgens Michnik dat dit nieuwe evolutionaire programma zich niet richt op het regime maar op de publieke opinie. Het vertelt niet de partij hoe zich te verbeteren, maar de mensen hoe te handelen. Betere aanwijzingen dan van onderaf zijn er volgens hem voor een regime niet mogelijk, en het is daarom ook niet verrassend dat hij het lot van zijn evolutionaire programma met dat van de arbeiders verbindt. Ondanks het feit dat er in de partij ruimte is voor compromis, vooral bij de *realpolitische*, opportunistische fracties die vooral gericht zijn op het behoud van stabiliteit, hoeft er niet naar bondgenoten in de partij gezocht te worden. Een pragmaticus kan belang hebben bij een compromis, maar hij streeft niet naar democratie. Bovendien valt er van het marxisme-leninisme niets innoverends te verwachten, omdat het een leeg officieel ritueel geworden is. De democratische oppositie moet daarom de verleiding weerstaan om in revisionisme te vervallen en haar identiteit vaststellen en behouden. Haar taak zal bestaan uit het organiseren van openbare acties, het formuleren van alternatieven en pogingen de stemmen van arbeiders en jongeren op de juiste manier te verenigen.⁶⁷

Een jaar later sprak hij zich in een terugblik op de Praagse Lente nog duidelijker uit tegen het revisionisme:

‘This paradigm belongs to history (...) and it will never repeat itself. This is why all those who believe in the democratic evolution of the countries of Eastern Europe (...) are deluding themselves.’

Revisionisme was mogelijk toen het socialisme nog de ideologie was van mensen die onder moeilijke omstandigheden voor deze denkwijze hadden gekozen en pas later in hun leven aan de macht waren gekomen. Nu is het socialisme de ideologie geworden van opportunisten en zijn de mensen die nog in vrijheid en rechtvaardigheid geloven te vinden in de oppositie. Deze oppositie zal nu de leiding moeten nemen in een poging de maatschappij zichzelf te laten verdedigen. De maatschappij zal zich moeten verzetten tegen het totalitarisme, alleen op die manier kan zij ‘a real partner in power’ worden. Het begrip ‘zelfverdediging’ zou zich ontwikkelen tot één van de favoriete woorden uit het vocabulaire van KOR en uiteindelijk zelfs in haar naam verschijnen. Michnik geeft in dit artikel uitgebreidere beschrijving van deze strategie dan een jaar eerder:

‘They do not aim to win power but to help society organise itself through the gradual emancipation of groups and individuals from the grip of the all-powerful apparatus. The people have to look after their own interests, the independent flow of information, free learning and culture.’⁶⁸

In ‘Een nieuw evolutionisme’ gaat Michnik echter verder dan een praktische uiteenzetting van zijn oppositionele strategie. In de laatste alinea’s kiest hij plotseling voor dezelfde moraliserende toon als Kołakowski in zijn laatste regels aanslaat. Hij verwijst naar de door Kołakowski geïntroduceerde hoop op een leven in waardigheid en wijst op de grote morele

⁶⁷ Michnik, ‘Une stratégie’, 36-39. Michnik, ‘A new evolutionism’, 144-147.

⁶⁸ Michnik, ‘The Prague Spring’, 158-159. Lipski, *KOR*, 199.

verantwoordelijkheid van intellectuelen in een samenleving zonder vrije pers: ‘Elle appelle une attitude dont la conséquence logique est de renoncer aux avantages matériels et aux honneurs officiels, pour vivre dans la vérité.’⁶⁹ Een dergelijke waarlijke en waardige levenswijze is zowel belangrijk voor de toekomst - een democratisch socialisme in de vorm van een gemeenschap van vrije mensen - als voor het heden. Want elke daad van verzet ‘sauve un parcelle de liberté’.⁷⁰

Deze verwijzingen naar de morele, soms zelfs existentiële, kant van de keuze van een oppositionele strategie is opvallend maar niet uitsluitend typisch Pools – hoewel Falk het primaat van ethiek boven politiek wel één van de kenmerken van Poolse filosofie noemt.⁷¹ Tsjecho-Slowaakse dissidenten ontwikkelden echter in dezelfde periode een dissident gedachtegoed dat nog sterker het morele element boven het praktische element liet prevaleren, wat niet verrassend is gezien de geringere politieke speelruimte die zij in de praktijk bezaten. Waar bij de Poolse dissidenten de morele benadering een aanvulling lijkt te zijn op de overige oppositionele strategieën, is het in Tsjecho-Slowakije voor velen de onbetwistbare basis van elk dissident handelen. Waar in Polen dissident handelen vraagt om een leven in waarheid, is het in Tsjecho-Slowakije het leven in waarheid dat om meer openlijke dissidentie vraagt.

Iets wat wel exclusief is aan de Poolse dissidente theorie en praktijk, is haar alliantie met de katholieke kerk. Ook hier heeft Michnik een grote rol gespeeld door midden jaren zeventig met zijn boek over de relatie tussen de seculiere linkse intellectuelen en de kerk het begrip tussen beide groepen sterk te verbeteren. Hierin beschrijft hij hoe de dialoog tussen ‘links’ en de kerk leidt tot ontdekking van gemeenschappelijke waarden en belangen, maar zoals Falk stelt was zijn boek ‘as much a part of the process as it was documentation of it.’ Michnik probeert aan te tonen hoe de kerk op zijn manier *civil society* en mensenrechten stimuleerde en bijvoorbeeld het begrip ‘secularisering’ zo te formuleren dat beide groeperingen het er mee eens zouden kunnen zijn. Zo poogt hij meer teweeg te brengen dan slechts een strategische wapenstilstand. Zelf ziet hij deze ontdekking van gezamenlijke belangen namelijk als een belangrijke kans voor de Poolse cultuur om ‘das Ghetto, in dem unser kulturelles Leben eingeschlossen ist, aufzubrechen.’⁷²

Hoewel hij de kerk als belangrijke bondgenoot zag en zich regelmatig uitsprak voor een belangrijke rol voor de kerk en voor het belang van de kerk in de bevordering van burgerlijke

⁶⁹ Michnik, ‘Une stratégie’, 39. Michnik, ‘A new evolutionism’, 147-148. Deze vertaling kent een opvallende gelijkenis met Havels adagium ‘leven in waarheid’. De Franse vertaling is echter uit 1977, één jaar voor het verschijnen van Havels belangrijkste essay. De Engelse vertaling (uit 1985) kiest - daarom? - voor een neutralere, daarmee minder existentiële, omschrijving: ‘The people of the opposition should renounce material profit and official esteem in order to fulfil this exceptional responsibility, so that we can expect the truth from them.’

⁷⁰ Michnik, ‘Une stratégie’, 39. Michnik, ‘A new evolutionism’, 148.

⁷¹ Falk, *The Dilemmas*, 165-166.

⁷² Ibidem, 167 171-173. Adam Michnik, *Die Kirche und die polnische Linke: von der Konfrontation zum Dialog* (München 1980) 95-100 en 121-127.

vrijheden,⁷³ zag hij dit eerder als een morele dan een politieke functie. Hij zou zich dan ook in de jaren erna blijven uitspreken tegen een meer politieke rol voor de katholieke kerk.⁷⁴

Brug tussen deze twee vertegenwoordigers van twee intellectuele generaties - de voormalige leidende revisionistische filo-soof van Polen en de leider van de studentengeneratie van 1968 - was Jacek Kuroń. Vooral zijn 'Open brief aan de partij' uit 1965, geschreven samen met Karol Modzelewski, maakte hem nationaal en internationaal bekend en verhief hem tot voorbeeld voor de generatie van 1968. Gedurende de jaren zeventig schreef hij verschillende essays waarin hij ideeën over het belang van onafhankelijke sociale initiatieven ontwikkelde die vergelijkbaar waren met de gedachten zoals Adam Michnik die in dezelfde periode uitwerkte. Misschien nog wel sterker dan Michnik legde hij echter de nadruk op het belang van maatschappelijke druk van onderaf en op de geopolitieke beperkingen waar Polen aan onderhevig was. Dit laatste stokpaardje, het besef van de positie van Polen in het internationale systeem, zou de dissidenten ertoe moeten aanzetten hun methoden en eisen te beperken. Deze strategie, die bekend zou worden onder de naam 'zelfbeperking', vertoont enige markante overeenkomsten met de pragmatische houding van de neo-positivisten. Om überhaupt iets in Polen te kunnen bereiken en de situatie niet te verslechteren, moesten veranderingen in eerste instantie binnen het kader van de Sovjetoverheersing uitgevoerd worden.⁷⁵ Kuroń's eerste stokpaardje, de maatschappelijke druk van onderaf, bleek meer controversie op te leveren. Misschien dat het wel deze preoccupatie was die ervoor zou zorgen dat er in 1979, ondanks de grote overeenkomsten in ideeën, een schriftelijke discussie tussen Kuroń en Michnik zou ontstaan.

Michnik heeft onder veel auteurs bewondering en kritische geluiden opgeroepen, maar ze zijn het erover eens dat hij in Polen altijd meer omstreden is geweest dan Havel in Tsjecho-Slowakije. Zijn polemische werk zou niet zelden tot controverses geleid hebben.⁷⁶ In dit geval was het echter Kuroń die de aanzet gaf en Michnik die reageerde. Lipski beschrijft de sfeer van naderende catastrofe waarin het artikel was ontstaan en waar het artikel ook naar verwijst. Lipski kan echter verder nauwelijks als een betrouwbare observator achteraf beschouwd worden, gezien het feit dat hij als coauteur van Michnik's artikel volop in de polemiek betrokken was. In het voorjaar van 1979 schreef Kuroń zijn artikel 'Die aktuelle Situation und das Programm der Opposition', waarin hij zijn bezorgdheid over een dreigende maatschappelijke explosie en een mogelijk daarop volgende Sovjetinterventie uiteenzette. Vele voorwaarden voor deze dreigende explosie, zoals een dalende koopkracht en de afname van de partijterreur, waren al tijden aanwezig. Nieuwe factor was echter de oppositie, die

⁷³ Michnik, 'Une stratégie', 36-37. Michnik, 'A new evolutionism', 145. Michnik, 'Was wir wollen', 27-28.

⁷⁴ Falk, *The Dilemmas*, 168. Adam Michnik, 'On Resistance: A Letter from Białoleka 1982', in: Michnik, *Letters*, 41-63, aldaar 58-60. Adam Michnik, 'Letter from the Gdańsk Prison 1985', in: ibidem, 76-99, aldaar 92.

⁷⁵ Falk, *The Dilemmas*, 186-187 en 190-191. Bernhard, 'The origins', 86, 90 en 93-94.

⁷⁶ Michael, 'The intellectual', z.p. Ash, *De vruchten*, 175.

door directe acties de volkswoede kon kanaliseren, maar door haar bestaan die woede ook aanwakkerde. Kuroń spreekt hierin zijn afkeer uit van een gewelddadige revolutie:

‘Ich bin überzeugt, daß die gesamte demokratische Opposition die demokratische Regierungsform und die Unabhängigkeit mit friedlichen und graduellen Mitteln erreichen will. (...) Ich meine, daß das Programm der Selbstorganisation der Bevölkerung in Bewegungen und unabhängigen Institutionen der einzige Weg ist.’

Deze onafhankelijke zelforganisatie is echter niet afdoende om een explosie te voorkomen, hoewel het de plicht van de oppositie is alles daarvoor in het werk te stellen. Daarom stelt Kuroń een pressiebeweging voor vanuit de bevolking, die juist ook vanuit de officiële structuren druk kan uitoefenen, eisen kan stellen en kan inspelen op geschillen binnen de partij. Kuroń geloofde dat deze explosie elk moment kon plaatsvinden. Volgens Lipski is het daarom een geluk geweest dat de explosie pas een jaar later plaatsvond, toen de onafhankelijke structuren beter waren ontwikkeld.⁷⁷

Michnik en Lipski kwamen niet veel later met hun eigen aantekeningen bij de omstandigheden in Polen en haar oppositie. Het eerste gedeelte van dit essay was gericht tegen de opvattingen die Kuroń uiteen had gezet. De auteurs delen Kuroń's zorg om een mogelijke uitbarsting maar niet zijn oplossingen. Mensen hebben altijd hun belangen verdedigd via officiële instituties. Het doel van de oppositie is echter breder, zij moet zowel via officiële als via onafhankelijke structuren haar druk uitoefenen. Ze vervolgen het essay met een algemene uitwerking van deze onderwerpen, die niet meer tegen Kuroń gericht is. Ze waarschuwen dat de oppositie zich niet in haar onafhankelijke structuren moet verliezen. Zij bestaat immers bij de gratie van de ‘middle ground between the open opposition and the institutions of coercion’ waarin het grootste deel van de bevolking leeft. Daarom zal zij ook hervormingsvoorstellen die uit de partij zouden kunnen komen, niet op voorhand af moeten wijzen. Hoewel veranderingen van bovenaf nooit voldoende zullen zijn, kunnen ze wel verbeteringen brengen. Met een open houding moet de oppositie isolatie zien te voorkomen. Zij moet niet onder alle omstandigheden de discussie afwijzen maar vooral haar identiteit zien te behouden.⁷⁸

Michnik en Lipski realiseerden zich terdege dat Kuroń geenszins opriep tot het afschaffen van de opgebouwde parallelle structuren, en ook in zijn daarop volgende uitlatingen blijkt niets van dat al. Lipski schrijft echter wel dat Kuroń's angst voor een dreigende explosie nog lang invloedrijk bleef in het oppositionele gedrag. Kuroń zelf sprak echter al in een interview in de zomer van 1979 met geen woord meer over zijn angst voor een volksexplosie. Hij benadrukt in dit interview vooral de brede oppositie die men in Polen heeft weten te creëren en noemt de versmelting van de arbeidersbeweging met die van de intellectuelen als een

⁷⁷ Lipski, *KOR*, 325-327. Jacek Kuroń, ‘Die aktuelle Situation und das Programm der Opposition’, in: Werner Mackenbach ed., *Das KOR und der "polnische Sommer": Analysen, Dokumente, Artikel und Interviews 1976-1981* (Hamburg 1982) 116-119.

⁷⁸ Lipski, *KOR*, 327-329. Adam Michnik en Jan Józef Lipski, ‘Some remarks on the opposition and the general situation in Poland 1979’, in: Michnik, *Letters*, 149-154.

belangrijke stap voor de oppositie in het gehele Oostblok. Verder prijst hij de vorderingen die de Poolse oppositie heeft weten te maken. In de verdediging van grondwaarden functioneert zij net als de Tsjecho-Slowaakse oppositie, maar de stellingname in concrete gevallen, is wat de Poolse oppositie onderscheidt en dat is ook de basis voor de steeds hogere graad van maatschappelijke zelforganisatie.⁷⁹

In een artikel een jaar later stelt hij nog sterker dan Michnik en Lipski deden dat de hervormingen van bovenaf niet genoeg kunnen zijn. De onafhankelijke instituties, de arbeiders voorop, zullen dus moeten onderhandelen met het regime, haar tot een openlijke discussie moeten dwingen. Deze strategie zal echter nog steeds, gezien de geopolitieke omstandigheden - de constante dreiging van een Sovjetinvasie - zelfbeperkend moeten zijn en dus geen politieke maar slechts maatschappelijke eisen moeten omvatten: 'Das Programm für heute ist eine demokratisch in gewerkschaftlichen Organisationen, Organisationen der "Verbraucher", der Intellektuellen und Künstler, der autonomen Bauern, in lokalen, kooperativen usw. Organisationen strukturierte Gesellschaft.' Deze structuren zullen een tijd lang moeten samenleven met een regime dat zal proberen haar activiteiten te verstoren. Stapje voor stapje zullen zij proberen het maatschappelijke gebied dat nog aan het regime onderhevig is in te perken. In tegenstelling tot een jaar eerder geloofde hij nu wel dat deze zelforganisatie voldoende zou zijn om de catastrofe af te wenden, zolang men maar in zou zien dat men zich niet tot economische eisen zou moeten beperken. In een toespraak nog een jaar later, toen het samenleven van onafhankelijke organisaties zoals *Solidarność* met het regime inderdaad begonnen was, overheerste bij Kuroń het zelfvertrouwen dat zijn programma door *Solidarność* uitgevoerd zou kunnen worden. Zelfs de angst voor een Sovjetinterventie bleek verdwenen.⁸⁰ Uiteindelijk zou een Sovjetinterventie niet eens nodig blijken om deze hoop jarenlang de kop in te drukken.

Schrijvend in deze jaren van de staat van beleg, bleek Michnik zijn hoop echter geenszins verloren. Michnik schreef een groot deel van zijn werk, vooral ook in deze periode, vanuit de gevangenis. In deze brieven houdt hij zich bezig met de vraag hoe de Poolse oppositie verder moet na de ervaringen met *Solidarność* en de daarop volgende staat van beleg. In zijn brief uit 1983 richt hij zich op de expliciete vraag of en hoe *Solidarność* ondergronds verder zou moeten. Voor een antwoord op deze vraag gaat hij eerst terug in de geschiedenis van het communistische systeem in Polen. Ondergrondse oppositie heeft daar eigenlijk nooit bestaan, maar in de jaren zeventig ontstond volgens Michnik de eerste herleving van onafhankelijke ideeën en vanaf 1976 het eerste sociale program. *Solidarność* bracht tenslotte vijftien maanden van vrijheid. Michnik geeft toe dat hij zich jarenlang tegen conspiratieve

⁷⁹ Ibidem, 151. Lipski, *KOR*, 329. 'Interview mit Jacek Kuroń', in: Mackenbach, *Das KOR*, 120-124, aldaar 120-123. Skilling, *Samizdat*, 180.

⁸⁰ Jacek Kuroń, 'Eine jähle Wende', in: Mackenbach, *Das KOR*, 136-142, aldaar 140-141. Jacek Kuroń, 'Rede Jacek Kuroń's', in: ibidem, 206-211, aldaar 207-209.

activiteiten heeft uitgesproken, maar stelt dat er nu geen andere keus is: de maatschappij zal immers altijd een manier zoeken om haar ongenoegen te uiten. Wat de ondergrondse oppositie zal moeten doen, is de maatschappij reconstrueren, een *civil society* creëren. Zij zal zich daarom niet in de klassieke structuur van een ondergrondse beweging moeten verliezen, maar een open karakter moeten handhaven. ‘The movement of resistance must teach freedom and democracy. The movement’s character will determine the character of Poland as it emerges from the state of war.’ Hierin ziet Michnik wederom een rol voor de kerk. Een educatieve rol weliswaar, een politieke rol voor de kerk is ongepast. De Poolse oppositie zal niet naar wraak moeten zoeken maar een democratisch perspectief moeten leveren en moeten werken aan maatschappelijke zelfverdediging: maatschappelijke groeperingen zullen hun eigen ruimte moeten afbakenen en zich met hun eigen middelen tegen inmenging van het regime beschermen. Zij zal een authentiek burgerlijk en intellectueel leven tot stand moeten brengen waarin waarheid, waardigheid en democratisch bewustzijn van uitzonderlijk belang zijn: ‘A Polish democratic state will never be born if democratic structures do not exist beforehand in Polish society.’⁸¹

In zijn bekendste brief, die hij in 1985 in de gevangenis van Gdańsk schreef, beschrijft hij de situatie van de oppositie van voor en na 1981. In Polen hebben enkele jaren structuren van *civil society* naast een dictatoriaal systeem bestaan, wat zou uitlopen op een ‘dramatic wrestling match between the totalitarian power and a society searching for a way to attain autonomy.’ Hij vraagt zich af hoe een beweging waarvan de hoofdpunten neerkomen op het afwijzen van geweld en een politiek van waarheid, zoveel macht kan hebben, maar constateert met tevredenheid dat er nog steeds een sterke ondergrondse oppositie bestaat, die haar eigen gebied afbakent, binnen de geringe mogelijkheden die er tijdens de staat van beleg nog zijn. ‘Only in today’s Poland is there a deliberate struggle to set limits on the power of the communist *nomenklatura* and to create de facto pluralism under conditions imposed by the Brezhnev doctrine.’ Hij spreekt zich uit tegen utopisme en pacifisme: *Solidarność* heeft volgens hem nooit een visie van een ideale maatschappij gehad, het wil slechts leven en laten leven. Dat neemt echter niet weg dat er heel veel is dat het waard is om voor te lijden of zelfs te sterven, wat het pacifisme volgens hem ontkent. Hij beschrijft ten slotte de pogingen tot dialoog die er nog steeds bestaan en spreekt zich uit tegen de fundamentalisten die een dialoog onmogelijk achten. In het verleden is namelijk gebleken dat ook communisten best voor rede vatbaar kunnen zijn. Voor het slagen van een dergelijke dialoog zijn nog steeds dezelfde onafhankelijke structuren nodig: ‘Their chances of success will be greater if the level of self-organisation of independent Polish society increases. For street lynchings, angry crowds are enough; compromise demands an organized society.’⁸²

⁸¹ Adam Michnik, ‘On Resistance’, aldaar 41, 43, 45 en 47-62.

⁸² Michnik, ‘Letter from the Gdańsk prison’, 77, 79-80, 88-90 en 95.

Dit geeft een duidelijk beeld van het intellectuele klimaat van oppositioneel Polen in het van het midden van de jaren zeventig tot in de jaren tachtig: de tijd van het ontstaan van KOR, *Solidarność* en de staat van beleg. Na 1968 werd de conclusie getrokken dat het revisionisme een illusie was gebleken. Dit betekende echter niet dat men naar het andere uiterste overhelde en overtuigd raakte van de noodzaak van een radicale omwenteling. Hoewel revisionisme zijn langste tijd had gehad, gold dat niet voor het idee dat hervormingen mogelijk waren. Er zou een beweging tot stand moeten komen die door geleidelijke maar constante druk op het regime haar macht zou kunnen begrenzen en de maatschappij onafhankelijker en weerbaarder zou kunnen maken. Michnik concretiseert dit plan door er een publiek, een massa en een bondgenoot aan toe te voegen: de strategie moet gericht zijn op de publieke opinie, gedragen door de arbeiders en gesteund door de kerk.

Ook rondom de turbulente ervaringen in de Poolse maatschappij van de late jaren zeventig en de vroege jaren tachtig werden deze ideeën weinig betwist, hoewel door de maatschappelijke omstandigheden de twijfel of ook de euforie nog wel eens kon toeslaan. De overtuiging dat door maatschappelijke zelforganisatie van onderaf druk uitgeoefend en daarmee uiteindelijk een steeds grotere maatschappelijke onafhankelijkheid afgedwongen zou kunnen worden, bleef echter het belangrijkste idee. Het resultaat was een strategie van maatschappelijke zelfverdediging die praktisch ingesteld was en daarom zichzelf zou beperken in haar eisen en methoden om geen invasie van de Sovjet-Unie uit te lokken. Deze nadruk op dialoog en compromis betekende echter geenszins dat de Poolse oppositie zichzelf zou compromitteren. Men zou dan ook grote waarde blijven hechten aan eerlijkheid en behoud van identiteit.

Uiteindelijk zouden deze schrijvers dan ook vaak enkele regels wijden aan de morele kant van het verhaal: oppositie moest niet alleen politiek maar ook moreel bevrijdend werken en dissidenten moesten hierin het goede voorbeeld geven. Het terug-winnen van de eigen verantwoordelijkheid door aan kleine handelingen consequenties te verbinden, zorgde tevens voor een herstel van waardigheid en een leven in waarheid.

Tsjecho-Slowakije en parallele cultuur: Benda, Havel en Jirous

‘Leven in waarheid’ is echter vooral bekend geworden als één van de kernbegrippen van de Tsjecho-Slowaakse dissidente filosofie. Een mogelijke reden voor het feit dat daar het dissidente gedachtegoed nog sterker dan in Polen moreel en minder praktisch ingesteld was, is de statische repressieve samenleving die Tsjecho-Slowakije na 1968 vormde, tegenover het Polen van de terugkerende opstandigheid. De belangrijkste aanleiding voor het hoge filosofische gehalte van de Tsjecho-Slowaakse dissidente filosofie, is echter waarschijnlijk het feit dat de filosoof die de vaderrol van deze dissidente beweging op zich nam geen praktische

tekst als de ‘Thesen van hoop en hopeloosheid schreef’. Jan Patočka was, zoals zijn mede-Chartisten na zijn dood over hem schreven, altijd boven alles een filosoof. Maatschappelijke problemen zag hij in eerste instantie als theoretische en filosofische problemen en pas later zou hij er politieke consequenties aan verbinden. Toch is hij van grote invloed geweest op Charta 77, waar hij één van de eerste woordvoerders van was, en bovenal op de man die na zijn dood de belangrijkste theoreticus van deze beweging zou worden: Václav Havel.⁸³

Het is dan ook niet verrassend dat enkele van de belangrijkste thema’s van Havel en zijn mede-Chartisten hun oorsprong vinden in het gedachtegoed van Patočka. Zijn filosofie vormde een belangrijke brug tussen Tsjechische filosofische tradities, zoals het objectivisme van Masaryk en de Europese filosofische tradities in de vorm van de fenomenologie en het existentialisme van Husserl en Heidegger. Vooral dit existentialisme en zijn bewondering voor Plato bewogen hem ertoe sterk de nadruk te leggen op de begrippen ‘waarheid’ en ‘authenticiteit’. Hiertoe was Plato’s ‘zorg voor de ziel’ van essentieel belang. Dit zorgen uitte zich in een zoektocht naar waarheid zowel in het eigen zijn als in de maatschappij. Hierin slagen zou leiden tot een leven in waarheid: de enige authentieke menselijke keuze aldus Patočka. Waarheid had dus zowel een interne als een publieke component. De Tsjechische filosoof Rezek die deze twee richtingen in Patočka’s geschriften blootlegde, herkende in enkele van Patočka latere geschriften nog een derde waarheidsconcept, waarin de metafysische bepaling van wat in een periode als waarheid geldt onafhankelijk is van menselijk handelen. Volgens Tucker was deze visie, waarin elk politiek handelen nutteloos wordt, aantrekkelijk vlak na 1968. Begin jaren zeventig kwam Patočka dit pessimisme echter te boven en keerde hij terug naar een publiek waarheidsconcept. Dit had hij te danken aan de ontdekking van zijn centrale concept van ‘opoffering’ als middel om toch iets te bereiken en dichter tot jezelf te komen. De eerste twee waarheidsconcepten zouden uiteindelijk beide bijdragen aan zijn ondertekening van Charta 77, waarin hij volgens Tucker zocht naar een publieke waarheid in een vrije gemeenschap. Patočka zou de oprichting van deze beweging niet lang overleven: hij stierf in maart van dat jaar na politieondervragingen als woordvoerder van dezelfde beweging. Hij zou echter een grote invloed houden op de woordvoerders van Charta 77, waarvan een groot deel ook filosoof was. Bovendien zou zijn dood volgens Tucker zijn intellectuele gedachtegoed een ‘speciale morele autoriteit’ verlenen. Hij was zelf immers het belangrijkste voorbeeld geworden van zijn bewering dat er dingen zijn die het waard zijn om voor te lijden.⁸⁴

⁸³ Jiří Hájek e.a., ‘Obituary. Jan Patočka – Charter Spokesman. March 1977’, in: Skilling, *Charter 77*, 235-238, aldaar 237. Tucker, *The philosophy*, 2-3 en 16. Falk, *The Dilemmas*, 242 en 244.

⁸⁴ Ibidem, 242-247. Tucker, *The philosophy*, 3, 15, 20-23, 31, 34-37, 51-52 en 116. Skilling, *Samizdat*, 128. Václav Havel, ‘Politics and conscience’, in: Jan Vladislav ed., *Václav Havel or Living in Truth. Twenty-two essays published on the occasion of the award of the Erasmus Prize to Václav Havel* (Amsterdam 1986), 136-157, aldaar 152.

De eerste belangrijke Tsjecho-Slowaakse tekst met concrete aanwijzingen over hoe oppositie gevoerd zou moeten worden, legt echter naar Tsjecho-Slowaakse begrippen relatief weinig nadruk op de morele dimensie.⁸⁵ Václav Benda beschreef later hoe dit essay, dat één van zijn meest geciteerde teksten zou worden, tevens één van zijn meest geïmproviseerde was. Hij schreef het ten tijde van de tweede crisis in de geschiedenis van Charta 77, toen hij als relatieve buitenstaander plotseling werd uitgenodigd voor een bijeenkomst van de ‘Charta 77 “brain trust”’, zoals hij het zelf noemt. Als nieuwkomer die vooral op praktisch niveau met Charta 77 bezig was, schreef hij als enige het gevraagde discussiepaper. Een paper dat, naar eigen zeggen, logischerwijs, vooral ‘a report on very down-to-earth possibilities’ was.⁸⁶

In zijn, inderdaad zeer korte en praktische essay uit mei 1978, valt hij de morele houding van Charta bij, maar ventileert ook zijn mening dat actie nu nodig is. Het grootste deel van zijn essay bestaat dan ook uit een opsomming van concrete aanbevelingen over welke gebieden men aan zou moeten pakken en op welke manier. Benda begint echter met vast te stellen dat Charta 77 twee belangrijke dingen heeft bereikt: het bijeenbrengen van een groot spectrum aan verschillende meningen en het in stand houden van de eigen legaliteit. Vooral dit laatste levert echter ook een probleem op. Het is natuurlijk slim om het regime aan zijn woord te houden en het met zijn eigen regels te confronteren. Hiermee vergeet men echter aan te tonen dat de wetten waar men het regime aan probeert te houden slechts propagandistische camouflage zijn. Door het benadrukken van morele en ethische waarden boven politiek wist Charta dit probleem tijdelijk te omzeilen, maar doordat deze houding volgens Benda slechts abstract is, kan deze oplossing volgens hem niet lang duren. Dat deze moraliteit wel de basis van Charta’s strategie moet blijven staat volgens hem buiten kijf; dat is immers het oorspronkelijke mandaat van de beweging en bovendien het aspect dat de meningsverschillen overstijgt. ‘Moral commitment’ en ‘missie’ moeten dus de elementen blijven die de beweging verenigen. Alleen moeten deze begrippen weer inspirerend gemaakt worden door ze een plaats te geven in de creatie van een ‘parallele polis’. Veel van de structuren die in de maatschappij bestaan, zijn inadequaat of zelfs schadelijk. Benda stelt als derde weg tussen hervorming en revolutie daarom het volgende voor:

‘I suggest that we join forces in creating slowly but surely, parallel structures that are capable, to a limited degree at least, of supplementing the generally beneficial and necessary functions that are missing in the existing structures, and where possible, to use those existing structures, to humanise them.’⁸⁷

Benda stelt zich voor dat zowel hervormers als radicalen hiermee tevreden gesteld zullen worden. Er wordt hoe dan ook druk op het regime uitgeoefend, waarvan het potentiële

⁸⁵ Hoewel er bij goed zoeken natuurlijk wel invloed van Patočka gevonden kan worden. Falk vindt die inderdaad: Falk, *The Dilemmas*, 247.

⁸⁶ Václav Benda, ‘Czech responses: Václav Benda’, in: H. Gordon Skilling en Paul Wilson ed., *Civic freedom in central Europe: voices from Czechoslovakia* (Londen 1991), 48-56, aldaar 48.

⁸⁷ Václav Benda, ‘The parallel ‘Polis’’, in: *ibidem*, 35-41, aldaar 35-36.

resultaat naar believen uitgelegd kan worden als hervorming of ineenstorting van het regime. Tucker interpreteert Benda's idee echter ook als een impliciete afwijzing van de politiek van onderhandeling en compromis zoals die door de voormalige partijleden binnen Charta werd voorgestaan en die ook overeenkomsten vertoont met de Poolse oppositie: dat was misschien rationeel, maar ook immoreel. Beter was het de officiële instituties dan maar helemaal te negeren en de eigen daarvoor in de plaats te stellen. In tegenstelling tot wat Tucker beweert, is Benda echter geen tegenstander van een dialoog met het regime. Hij moedigt Charta daar juist toe aan.⁸⁸ Dit plan is misschien naïef omdat het uitgaat van het geloof dat kleine veranderingen mogelijk zijn, maar, zegt Benda:

‘Yet here we all are in the Charter, and the Charter is an undeniably naive act, politically speaking, as are all attempts to base one’s actions on morality. In any case my suggestion comes directly from the present form of Charter 77, which grew out of actions taken to defend parallel structures that already existed (the Second Culture), and which devotes much of its efforts to ‘humanising’ existing official structures (like the legislative system) by reinterpreting their meaning.’

Hoewel het plan dus misschien naïef is, en waarschijnlijk Charta's mogelijkheden te boven gaat, noemt Benda het toch realistisch. In de culturele sector, waarvan de parallelle literatuur en de muziek de ‘levenloze, officiële cultuur’ al overschaduwden, heeft het tenslotte al gewerkt. Daarom zou deze parallelle cultuur ook het voorbeeld moeten vormen voor andere sferen.⁸⁹ In een later essay wees hij op voorbeeldfunctie van de mensen uit deze parallelle cultuur. Het zijn immers mensen die geweigerd hebben zich te conformeren en zich daarom maar uit het hele politieke leven teruggetrokken hebben, maar wel ‘their ABCs of civic virtues’ geleerd hebben. Daarmee kunnen ze de meer politieke leden van Charta nog heel wat leren over wat ‘mense-lijke vrijheid en leven in de waarheid betekenen’.⁹⁰

Benda's ambities reiken echter verder dan alleen een parallelle cultuur. Hij roept op tot een revitalisering van Charta's oorspronkelijke levendige informatienetwerk, tot een totstand-koming van parallelle onderwijs- en wetenschapsstructuren en zelfs om pogingen te wagen tot een parallelle economie en een parallelle buitenlandse politiek. Internationalisering van de Tsjecho-Slowaakse problemen en het genereren van materiële steun en publiciteit uit het buitenland zijn volgens hem echter nodig voor haar functioneren, hoewel hij deze inter-nationalisering weinig kans van slagen geeft. Ook over de creatie van een parallelle economie is hij nog weinig positief. Hij roept zijn mede-dissidenten ertoe op om niet hun moraliteit te bewijzen door materiële factoren geheel te negeren, er is immers geld nodig om bepaalde initiatieven te organiseren. Benda benadrukt vooral dat dit systeem compleet legaal zou moeten zijn: in veel Oost-Europese functioneerde immers een ‘tweede’, zwarte economie, die

⁸⁸ Ibidem, 37 en 40. Tucker, *The philosophy*, 127.

⁸⁹ Benda, ‘Parallel polis’, 37-38. Tucker, *The philosophy*, 127.

⁹⁰ Václav Benda, ‘Catholicism and politics’, in: John Keane ed., *The power of the powerless. Citizens against the state in central- eastern Europe* (Essex 1985) 110-124, aldaar 120.

door sommige historici van belang wordt geacht, maar door dissidenten toch vooral werd afgedaan als een wereld van criminaliteit. Benda stelt voor om dit alles te baseren op een liberale interpretatie van de Tsjecho-Slowaakse wetgeving; immers ‘one of the worst in the world’. Men moet de grenzen van het systeem zoeken door niet meer ervan uit te gaan dat alles wat niet expliciet toegestaan is verboden is, maar van het omgekeerde.⁹¹

Ten slotte richt hij zich op de vraag over de rol van Charta 77 hierin. Het is voor hem duidelijk dat dit alles Charta 77 zal ontgroeien, maar dat de beweging er wel een belangrijke rol in moet blijven spelen. Hij stelt voor dat Charta verder kan gaan dan het nu doet en moet leren van haar falen vooralsnog een werkelijke dialoog met het regime tot stand te brengen. Behalve de gebruikelijke eisen voor institutionele veranderingen zou ze daarbij voorstellen voor parallelle burgerlijke activiteiten kunnen aandragen. Bovenal moet men echter erop letten dat Charta’s bereikte eenheid in pluraliteit gehandhaafd blijft. Hoewel de oppositie tot nog toe sektarisme heeft weten te voorkomen, zullen de structuren toch Charta moeten overstijgen, om te voorkomen dat men aan een getto bouwt in plaats van aan een polis.⁹²

Ondanks het geïmproviseerde karakter van dit korte essay had het toch een enorme invloed op Charta 77 en werd het idee, dat in hoofdlijnen al wel binnen Charta bestond, warm ontvangen. Falk schat de invloed zelfs zo groot dat ze stelt dat ‘since its publication, the notion of a “parallel polis” has become synonymous with the construction of an independent *civil society*.’ De vraag is echter of er wel zo’n sterke consensus bestond over welke kant Charta op moest. Falk noemt Benda’s essay gedeeltelijk een ‘corrective to Patočka’. Ook Tenley Adams benadrukt juist de tegenstelling tussen de benaderingen van Benda en Patočka: Benda zou Patočka’s ‘morele en abstracte’ visie onvoldoende vinden en ervan overtuigd zijn dat concreet handelen nodig was.⁹³ Hoewel Benda Charta’s morele houding niet aanvalt, stelt hij wel dat er meer dan dat nodig is. Zijn uiteindelijke oproep is tot politieker onafhankelijker handelen, maar op Charta’s oorspronkelijke morele grondslag. Of hij zo sterk tegenover Patočka gesteld kan worden als Adams doet, is dus maar de vraag. Adams zet de twee denkers echter zo sterk tegenover elkaar dat het bijna een polemiekt lijkt. Als het echter waar is, zoals Benda zegt, dat hij pas in 1978 op meer intellectueel niveau bij Charta betrokken raakte, heeft hij nooit met de in maart 1977 overleden Patočka de degen gekruist.⁹⁴ Benda’s omgang met moraliteit is echter sowieso moeilijk te duiden. Enerzijds lijkt het Charta’s moraliteit af te doen als een abstracte houding en een praktisch gegeven dat haar leden bij elkaar houdt. Anderzijds zag hij moraliteit als Charta’s belangrijkste mandaat.

⁹¹ Benda, ‘Parallel polis’, 37-40. Benda, ‘Václav Benda’, 48. Skilling, *Samizdat*, 165-166. Ash, *De vruchten*, 196.

⁹² Benda, ‘Parallel polis’, 38 en 40-41. Het woord ‘polis’, de aanduiding voor de klassieke Griekse stadsstaat, heeft een connotatie van democratie en een hechte samenwerkende gemeenschap. Benda zelf verwijst hier echter niet expliciet naar. Hij verkiest de woorden ‘polis’ of ‘structuren’ boven ‘cultuur’ of andere benamingen, omdat die volgens hem tot een té intellectueel of thematisch perspectief zouden vernauwen. Benda, ‘Václav Benda’, 50.

⁹³ Falk, *The Dilemmas*, 247-248. Skilling, *Charter 77*, 76. Adams, ‘Charter 77’, 233-234.

⁹⁴ Ibidem. Benda, ‘Václav Benda’, 48.

Benda is hiermee waarschijnlijk representatief voor de ambivalentie van meer van de politiekere leden van Charta 77 die wel inzagen dat een politiek compromis onbereikbaar was.

Benda's ideeën gaan verder dan die van Michnik, vooral door praktische uitwerkingen die ze bieden. Dat neemt echter niet weg dat er veel, door Ash zelfs 'opvallend' genoemde, overeenkomsten te vinden zijn. Beide proberen ze immers een middenweg te zoeken tussen het revisionisme en de roep om een radicale revolutie. Falk noemt de basis van zijn uiteenzetting zelfs 'a compelling re-statement of Michnik's evolutionism'. En inderdaad zijn er overeenkomsten in de manier waarop beiden de maatschappij op een geleidelijke manier haar zelfstandigheid terug willen laten winnen en vervolgens druk willen laten uitoefenen op het regime. Hoewel Michnik het niet expliciet heeft over parallelle structuren, spreekt hij wel over de zelforganisatie van de maatschappij en daar uit voortkomende pressie op het regime. Benda wijkt af van Michnik in het feit dat hij geen aandacht schenkt aan de positie van de arbeiders en ze zeker niet zo'n belangrijke rol geeft als Michnik in zijn strategie doet. Falk omschrijft Benda's strategie dan ook als 'elitist (with its implicit notion of "enlightening the masses" through such activity).'⁹⁵ Dit verschil is echter geenszins verrassend als men de oppositionele geschiedenis van de beide landen in acht neemt. Waar in Polen de arbeiders verschillende malen hadden laten zien dat zij in staat waren tot het afdwingen van concessies, zaten de Tsjecho-Slowaakse arbeiders net zo vastgevroren onder het ijs van de normalisering als de rest van de maatschappij.⁹⁶ Zolang arbeiders kun kracht niet getoond hadden, was het voor intellectuelen blijkbaar weinig aantrekkelijk of voor de hand liggend om een alliantie met hen aan te gaan, of het vertrouwen voor de toekomst in hen uit te spreken.

Een verdere overeenkomst met Michnik is dat ook Benda zich over de verhouding tussen het katholicisme en dissidentie heeft uitgesproken. Benda's totaal andere uitgangspunt, als devote katholiek in Tsjecho-Slowakije, waar de kerk nog steeds werd geassocieerd met haar allianties uit het verleden, tegenover de seculiere jood Michnik in het vrijwel homogeen katholieke Polen, leidt tot andere gevolgtrekkingen en conclusies. Ook hier kiest Benda naar eigen zeggen vooral voor een politieke benadering, omdat geloven in Tsjecho-Slowakije immers grotendeels als een politieke daad wordt gezien. Hoewel het in de jaren vijftig nog genoeg was om je op je eigen ziel te richten en in 'Waarheid' – door Benda om begrijpelijke redenen met een hoofdletter geschreven – te geloven en te leven, is dat na 1968 niet meer voldoende. Onder deze omstandigheden moet men de last van het regime van zich afwerpen en publiekelijk naar de waarheid zoeken, waarbij christenen het voortouw zullen nemen. Er is een nieuwe politiek nodig, die echter geen nieuwe weg zoekt, maar teruggaat naar de bronnen van leven en politiek. Katholieken kunnen hier een voortrekkersrol in spelen, dankzij hun gevoel van betrokkenheid en schuld, zowel voor het voorbeeld dat kerkpraktijken voor het

⁹⁵ Ash, *De vruchten*, 186. Falk, *The Dilemmas*, 248-249. Michnik, 'The Prague Spring', 158.

⁹⁶ Zie voor deze metafoer Timothy G. Ash, 'Tsjechoslowakije onder het ijs', in: Ash, *De vruchten*, 68-75.

huidige regime hebben gespeeld en als persoonlijk zondebesef. Deze nieuwe politiek, die zich richt op de wortels van het bestaan en het politieke leven, noemt hij, tot afschuw van zijn linkse vrienden, ‘radicaal conservatisme’.⁹⁷

Niet lang na Benda’s artikel zou er een ander belangrijk essay van een Tsjechische dissident volgen, dat zo mogelijk nog bekender zou worden dan dat van Benda. Falk stelt dat alleen Michniks ‘Een nieuw evolutionisme’ het essay benadert in belang voor de Oost-Europese dissidente bewegingen. De dissident heet Václav Havel en het geschrift uit 1978 heet ‘De macht der machtelozen’ en was opgedragen aan Jan Patočka. Het essay was een gevolg van een initiatief dat misschien wel beschouwd kan worden als één van de eerste stappen in de richting Benda’s ‘parallele buitenlandse politiek’: een seminar van Poolse en Tsjecho-Slowaakse dissidenten over de doelen en problemen van hun initiatieven. Václav Havel zou een discussiestuk schrijven. Door arrestaties en repressie werden de plannen echter gedwarsboemd waarop Havel en zijn Tsjecho-Slowaakse collega’s besloten hun artikelen afzonderlijk te publiceren.⁹⁸

‘De macht der machtelozen’ is sindsdien door talloze historici en filosofen geprezen als de belangrijkste dissidente tekst die in deze periode in Oost-Europa is voortgebracht.⁹⁹ De eerste zin van het stuk is kenmerkend: ‘Ein Gespenst geht um in Osteuropa,’ constateert hij, ‘ein Gespenst, das man im Westen „Dissidententum“ nennt.’ Duidelijk is dat hij het bestaan van het fenomeen accepteert maar de benaming aan een analyse wil onderwerpen. De begrippen ‘oppositie’ en ‘dissidentie’ vormen volgens hem een bron van misverstanden, omdat ze vooral worden gebruikt door westerse journalisten maar de betekenis ervan fundamenteel verschilt van de betekenis die ze in democratieën hebben. ‘Oppositie’ heeft bovendien een negatieve connotatie waar men zich volgens Havel niet mee wil associëren. Oost-Europese ‘dissidenten’ verzetten zich tegen deze benaming, omdat zij zich niet kunnen identificeren met de afvaligheid, de beroepsmatigheid en het groepsbelang dat het begrip volgens Havel impliceert. Ten slotte wordt is begrip vervuild door het regime, dat er gewoonte van heeft gemaakt om het woord ‘oppositie’ te gebruiken voor alles wat haar bedreigt. Eenzelfde analyse laat hij los op de gebruikelijke benaming voor het systeem waar hij onder leeft. Hij noemt de term ‘dictatuur’ misleidend. Het systeem waar Oost-Europeanen onder leven heeft volgens hem weinig overeenkomsten meer met een klassieke dictatuur. Hij spreekt daarom liever over een

⁹⁷ Falk, *The Dilemmas*, 250. Benda, ‘Catholicism and politics’, 111-112, 116-117 en 121-124. Ash, *De vruchten*, 70-71. Skilling, *Samizdat*, 148.

⁹⁸ Keane, *Václav Havel*, 267.

⁹⁹ Ibidem. Falk, *The Dilemmas*, 215.

‘posttotalitair systeem’. Daarmee wil hij niet zeggen dat het systeem niet meer totalitair is, maar dat het fundamenteel verschilt van totalitarisme zoals het traditioneel gezien wordt.¹⁰⁰

Hij vervolgt met zijn bekende metafoor van de groenteboer die tussen zijn groenten een bordje met de tekst ‘proletariërs aller landen verenigt u!’ plaatst. Havel analyseert de redenen waarom hij een dergelijk bordje tussen zijn groenten gezet zal hebben. Het is geen uiting van de daadwerkelijke overtuiging dat alle proletariërs zich dienen te verenigen, waarschijnlijk zal de groenteman er niet eens bewust over nagedacht hebben. Hij heeft het neergezet ‘omdat het zo hoort’, omdat het één van die kleine dingen is, één van die tekenen van loyaliteit, die hem een rustig leven kunnen bezorgen: het is een boodschap naar boven. De ideologie van deze slogan is een schild waar zowel de groenteman als de machthebbers zich achter verbergen. De ideologie met haar verheven waarden moet de mens, die zowel slachtoffer als steunpilaar is van het regime, het idee geven dat hij zich in een menswaardig systeem bevindt. Het is een sluier die zijn ‘Existenzverfall’, zijn aanpassing aan de omstandigheden, verbergt en rechtvaardigt en tevens een brug vormt tussen de macht en de maatschappij. De mens is voor het systeem slechts van belang in zoverre als zij de belangen van het systeem dient. Elke overschrijding daarvan wordt als een aanval op het regime beschouwd. Het systeem dient zelfs niet de machthebbers, het volgt slechts wat Havel de ‘Eigenbewegung’ van het systeem noemt. Maar het systeem weet het voor te stellen alsof de aanspraken die het doet met de werkelijkheid overeenkomen en uit daadwerkelijke maatschappelijke behoeften voortkomen. Het systeem is hierdoor doordrongen van een schijnwereld waarin ze zichzelf en de mensen die erin leven gevangen houdt en met leugens doordrenkt. De mens hoeft niet eens in deze leugen te geloven, ‘es reicht, dass er das Leben mit ihr und in ihr akzeptiert. Schon damit nämlich bestätigt er das System, erfüllt es, macht es - *er ist das System*.’¹⁰¹

Dat laatste is dus precies wat de groenteman doet: door de schijnwereld als werkelijkheid te accepteren, aanvaardt hij de spelregels die het mogelijk maken om verder te spelen. Doordat de macht in een totalitair systeem niet gecorrigeerd wordt, verliest zij zich in haar ideologische ‘pseudowerkelijkheid’ en verwordt zij tot een geritualiseerde, ontmenselijkte en geanonimiseerde macht, waarin zelfs het individu van de machthebber zich niet tegen de ‘Eigenbewegung’ van het systeem kan verzetten. Door bordjes zoals die van de groenteman op te hangen, draagt iedereen bij aan het ‘panorama’ van slogans: men doet elkaar een voorstel en accepteert dat van elkaar. ‘Beide sind Objekte der Beherrschung, zugleich aber ihre Subjekte; sie sind Opfer des Systems und seine Instrumente.’ De ‘Eigenbewegung’

¹⁰⁰ Václav Havel, *Versuch, in der Wahrheit zu leben. Von der Macht der Ohnmächtigen* (Reinbeck bei Hamburg 1980) 9-14 en 43-50. De eerste zin is natuurlijk een cynische verwijzing naar de grondlegger van de ideologie die hij juist verwerpt.

¹⁰¹ Havel, *Versuch*, 14-18. In de Engelse vertaling wordt het begrip ‘Eigenbewegung’ aangeduid als ‘a blind kind of automatism’ (cursivering van de vertaler). Václav Havel, ‘The Power of the Powerless’, in: Vladislav, *Václav Havel*, 36-122, aldaar 44.

doordringt de hele maatschappij, het systeem wordt niet aan de maatschappij opgelegd maar door de maatschappij gemaakt.¹⁰²

Maar, stelt Havel voor, wat nu als de groenteman eens op zou houden dat bordje neer te zetten? Hij zal zijn eigen mening, zijn verantwoordelijkheid en zijn individualiteit herontdekken. Hiermee zal hij laten zien dat de schijnwereld niet de werkelijke wereld is, hij zal het alledaagse 'leven in leugen' blootleggen en bovenal laten zien dat een leven in waarheid mogelijk is. Hiermee bedreigt hij de basis van het systeem en hij zal dus vervolgd worden. Dit 'leven in waarheid' is de werkelijke oppositie in een posttotalitair systeem: een oppositie die zich niet zoals in andere systemen op politiek maar op existentieel niveau voltrekt. Zij is echter tevens de voedingsbodem voor onafhankelijke en alternatieve politieke activiteiten, zoals Charta 77, en dient daarom ook politiek geïnterpreteerd te worden. Naast deze existentiële en politieke dimensie, heeft het 'leven in waarheid' een belangrijke morele dimensie. Het is een morele handeling omdat het zich afzet tegen de gedemoraliseerde mens die slechts aan zijn overleven denkt, maar vooral omdat het een risicovolle houding is die op de korte termijn niets concreets oplevert.¹⁰³

Traditionele politieke opvattingen, categorieën en werkwijzen zijn volgens Havel in het posttotalitaire systeem niet meer van toepassing. Politiek ontstaat hier uit de spanningen tussen het systeem en de ware 'intenties van het leven', die hij definieert als de vervulling van de eigen vrijheid. Abstracte, alternatieve politieke modellen zijn daarbij niet relevant. Havel noemt de keuze tussen hervorming en revolutie vooralsnog dan ook onbelangrijk: geen van beide is een mogelijkheid. Het heeft bovendien geen zin het systeem te veranderen, omdat dat geen beter leven garandeert, 'nur durch ein besseres Leben kann man wohl auch ein besseres System aufbauen.'¹⁰⁴

Veel mensen proberen binnen het systeem er het beste van te maken en zo min mogelijk in leugen te leven en het is dan ook niet zo dat de enige 'goede mensen' buiten het systeem leven. Maar deze "Kleinarbeit" aan die Mauern des posttotalitären Systems' zal uiteindelijk steeds meer grenzen tegenkomen en men zal moeten kiezen tussen conformisme en openlijke confrontatie. Dit is het moment dat het 'leven in waarheid' ophoudt slechts een ontkenning van het 'leven in leugen' te zijn en uitgroeit tot iets positiefs. Deze grens 'ist der Ort an dem das geboren wird, was man das „unabhängige geistige, soziale und politische Leben der Gesellschaft“ nennen könnte.' Uit dit onafhankelijke leven zou, als één van haar verschijningsvormen, weer dissidentendom voort kunnen komen. Deze dissidentie verdedigt de intenties van het leven. Haar doel is het beschermen van mensen en hun rechten, zoals die zijn verankerd in officiële documenten. Haar middelen zijn openlijk en legaal, omdat geweld

¹⁰² Havel, *Versuch*, 19-25.

¹⁰³ Ibidem, 27-35.

¹⁰⁴ Ibidem, 39-42.

haar vreemd is. Geweld is niet te radicaal maar juist te weinig radicaal stelt Havel: een wijziging van regime zou de problemen namelijk niet oplossen.¹⁰⁵

Vanaf het moment dat Havel zich richt op de praktische aanpak van de oppositie, begint zijn tekst steeds meer overeenkomsten met die van Benda te vertonen. Ook hij buigt zich over de vraag of het nuttig is om het regime aan zijn wetten te houden, als die wetten slechts propaganda van het regime, in Havels woorden ‘de façade van de schijnwereld’, zijn. Havel stelt dat men het regime goed aan deze façade kan houden juist omdat de wetgeving zo’n belangrijke rol speelt in zowel haar rechtvaardiging als in de interne communicatie binnen de overheid. Bij de beschrijving van de werking van deze oppositionele strategie verwijst hij zelfs expliciet naar Benda’s parallelle structuren als de ‘meest rijpe fase’ van de strijd voor het individu en de ware intenties van het leven. Voor hem spreekt het voor zich dat Benda’s parallelle polis een uiting is van de door hem beschreven intenties van het leven en de concrete behoeften van mensen en geen ‘a-prioristische theoretische visie’ is:

‘Was sonst wären diese Anläufe zur gesellschaftlichen “Selbstorganisation”, wenn nicht der Versuch eines bestimmten Teiles der Gesellschaft, in der Wahrheit zu leben - als Gesellschaft - sich von der “Selbsttotalität” zu befreien und somit die “Verflechtung” mit dem posttotalitären System radikal zu lösen?’¹⁰⁶

Hoewel Havel ervan uit gaat dat deze parallelle structuren vanzelf van onderaf uit het veranderde leven zullen ontstaan, buigt hij zich toch over het gevaar van gettovorming, waar ook Benda voor waarschuwde. Volgens Havel is de parallelle polis echter met talloze banden alsnog met de officiële wereld verbonden. Bovenal is een individueel terugtrekken in een leven in waarheid niet in overeenstemming met het gevoel van verantwoordelijkheid onlosmakelijk met het door Havel beschreven waarheidsstreven samenhangt. Hij verwijst hier naar Patočka’s opvattingen over verantwoordelijkheid. Dat Patočka er inderdaad van overtuigd was dat een keuze voor een publiek leven in waarheid verantwoordelijkheden met zich meebracht, blijkt uit een citaat dat Tucker van hem vermeldt:

‘Dissidence as life in public truth requires of the dissidents not just that they strive for a society where they can practice their dialogical search for truth, but also that they share the truths, when they find them, with other members of society even when it causes displeasure – a “return to the cave”!’¹⁰⁷

Hoewel het leven in waarheid een ‘alles-of-niets-gok’ is, een *va banque* spel, waarvan het zinloos is om de risico’s te meten, wil Havel wel enkele woorden wijden aan de mogelijke uitwerking op de maatschappij. Hij benadrukt dat er veel meer factoren zijn die de maatschappij mogelijk kunnen beïnvloeden, zoals de latente sociale crisis in alle Oostbloklanden of economische omstandigheden. Toch kan het leven in waarheid volgens hem belangrijke

¹⁰⁵ Ibidem, 52-63.

¹⁰⁶ Ibidem, 64-72

¹⁰⁷ Ibidem, 71-74. Tucker, *The philosophy*, 58.

directe en indirecte invloed op regime en maatschappij uitoefenen, bijvoorbeeld door het versterken van het rechtsbewustzijn van de bevolking.¹⁰⁸

Na het beschouwen van de mogelijkheden van het leven in waarheid en de daarmee samenhangende parallele structuren, levert Havel nog commentaar op de moderne, technologische samenleving. Havels 'antimodernisme', zoals Tucker en Falk zijn houding aanduiden, werd vergemakkelijkt door het feit dat hij op onkritische wijze het modernistische zelfbeeld van het communisme accepteerde, zo stelt Tucker. Hij voegt daar aan toe dat Havel door naïeve overname van Heideggers terminologie uiteindelijk reactionairder klonk dan hij was. Havels antimodernisme uit zich in meer teksten. In 'Politics and conscience' spreekt hij zich uit tegen de verstoring van de relatie met de natuur en noemt dit slechts één van de voorbeelden van de vervreemding die in de moderne samenleving ook op politiek gebied plaatsvindt.¹⁰⁹

In de slotalinea's van 'De macht der machtelozen' schetst hij hoe de relatie tussen mens en menselijke ordening terug kan keren. Dit maakt hij tot inzet van zijn existentiële revolutie. Hij zet in op een 'postdemocratisch' systeem, waarin de politieke en economische ordening zich baseert op een wisselende samenwerking van kleine, open en vooral menselijke structuren die dynamisch ontstaan en weer oplossen. Maakt Havel, die zich in 'An anatomy of reticence' zo gepassioneerd uitspreekt tegen utopisme, zich hier niet zelf aan deze zonde schuldig? Het verschil is misschien dat wat hij beschrijft al in kleine vorm in de samenleving aanwezig is, inderdaad, in de vorm van de dissidente parallele structuren. Hij besluit zijn essay dan ook met de verzuchting dat de betere toekomst misschien al gearriveerd is, maar dat ze gewoon niet gezien wordt.¹¹⁰

Havel heeft heel wat meer bladzijden nodig dan Michnik, Benda of zelfs Kołakowski om zijn ideeën uiteen te zetten, maar daarvoor levert hij dan ook een zorgvuldig uitgedacht wereldbeeld dat aandacht schenkt aan alle aspecten van een leven in waarheid. De morele en existentiële overwegingen die bij de voorgaande drie schrijvers in oorsprong aanwezig waren, zijn bij Havel, onder invloed van Patočka, tot volle wasdom gekomen. In Havels beschrijving van leven in waarheid is Kołakowski's oproep tot het verbinden van consequenties aan alledaagse handelingen en zijn hoop op hernieuwde waardigheid herkenbaar. Ook Michnik's oproep tot een morele houding, tot een leven in waarheid en Benda's beschrijving van de humanisering van officiële structuren zijn terug te vinden. Havel gaat echter verder dan een samenvoeging van de morele aspecten van deze dissidenten. Bij hem vormt het existentiële en morele aspect de basis voor zijn gehele oppositionele strategie. Zijn 'leven in waarheid' ligt aan de basis van elke dissidente handeling, terwijl het bij zijn Poolse

¹⁰⁸ Havel, *Versuch*, 34 en 74-76.

¹⁰⁹ Ibidem, 83-86. Tucker, *The philosophy*, 16, 143-146 en 165, zie bovendien 135-141 voor meer beïnvloeding van Havel door Heidegger. Falk, *The Dilemmas*, 226-227. Václav Havel, 'Politics and conscience', in: Vladislav, *Václav Havel*, 136-157, aldaar 136-144. Ook hier vertoont Havel opvallend genoeg overeenkomsten met Marx.

¹¹⁰ Havel, *Versuch*, 88-91. Havel, 'An anatomy of', in: Vladislav ed., *Václav Havel*, 173-178.

collega's eerder een gevolg van of een toevoeging op dissident handelen leek te zijn. Havels afwijzing van politiek is dan ook sterker dan bij de Poolse intellectuelen of ook Benda. Het is nutteloos het systeem te hervormen, zolang het leven niet hervormd wordt, stelt hij immers in zijn tekst.

Havel spreekt zich daarnaast weinig uit over praktische politieke zaken. Timothy Garton Ash beschrijft Havels 'politieke' essays dan ook als 'dichterlijk-filosofische overwegingen die zoeken naar de diepere betekenis van de ervaring, (...) maar zich zelden verwaardigen de politieke oppervlakte te onderzoeken.' Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Michnik die meer schrijft 'in het besef dat zijn werk zal worden gelezen als rechtstreeks politiek advies.'¹¹¹ Zijn essay staat dus ook ver af van Michniks oproep tot een dialoog met het regime binnen de mogelijkheden van de Brezjnevdoctrine. Hij vertoont meer overeenkomsten met zijn landgenoot Benda, waar hij zelf naar verwijst. De parallelle structuren waar Benda en in mindere mate ook Michnik op aandringen, zijn in een meer morele en existentiële dimensie bij Havel terug te vinden. Hij baseert zelfs zijn toekomstbeeld op deze structuren en maakt er daarmee de kern van het praktische deel van zijn betoog van. Toch zet Tucker de teksten van Benda en Havel tegenover elkaar als twee conflicterende visies op hoe men verder moest gaan na de dood van Jan Patočka.¹¹² Hierbij vertegenwoordigt Havel de filosofische politiek van individuele authenticiteit tegenover Benda's alternatieve politieke visie. Het is waar dat Havel zich sterk afzet tegen politici en hun neiging om politieke modellen uit te denken. Anderzijds verwijst hij zelf zeer sterk naar Benda's ideeën als logisch onderdeel van zijn eigen betoog en lijkt hij zelf dus al de synthese tussen de twee benaderingen voor te stellen.¹¹³ Hoewel beide visies dus wel degelijk met elkaar vallen te verenigen, bestaat er behalve een verschil in nadruk op moraliteit ook een verschil in benadering van de parallelle structuren. Waar deze parallelle structuren voor Benda iets zijn dat gecreëerd moet worden en waarmee men zich van het regime kan emanciperen, zijn ze voor Havel slechts een logisch gevolg van het door hem voorgestelde leven in waarheid en zullen ze daar dan ook als vanzelf uit voortkomen. Net als in het geval van de door Adams' gesuggereerde tegenstelling tussen Benda en Patočka, zijn de verschillen ook hier niet onoverkomelijk. Skilling, die voorbij deze theoretische kwesties naar de praktische situatie binnen Charta kijkt, zet Havel, Benda en Patočka in hetzelfde kamp.¹¹⁴ Hoewel zij op het niveau van de theorie een verschillende nadruk op het belang van moraliteit legden, werden zij in de praktijk door het bestaan van een sterk politiek kamp binnen Charta in de praktijk in dezelfde hoek gedrongen, wat gezien de bestaande

¹¹¹ Ash, *De vruchten*, 174-175.

¹¹² Tucker, *The philosophy*, 123. Het ging overigens niet over de crisis na de dood van Patočka, hoewel hij deze gebeurtenis wel in zijn essay aanhaalt als een belangrijke terugslag. In zijn eigen reactie tien jaar later stelt hij echter expliciet dat het ging om de tweede crisis in de geschiedenis van Charta 77: een soort crisis dat vanaf dat moment vrijwel elk jaar in Charta's geschiedenis zou terugkeren en uiteindelijk weinig aandacht meer zou trekken. Zie Benda, 'Václav Benda', 48.

¹¹³ Havel, *Versuch*, 40-41 en 70-74.

¹¹⁴ Skilling, *Samizdat*, 50.

overeenkomsten in ideeën niet zo verwonderlijk is. Falk constateert dat Benda, samen met de kunsthistoricus Jirous, grote invloed op Havels gedachtegoed heeft uitgeoefend, waarbij Havel echter probeert voorbij de mogelijke gettovorming van de voorstellen van Jirous te gaan. Ook Havel zelf verwijst expliciet naar ideeën van beide intellectuelen.¹¹⁵

De ideeën Ivan Jirous vergen nog wat meer uitleg, vooral omdat zijn ontwikkeling van een theoretische en een praktische uitwerking van het concept van ‘tweede cultuur’ veel invloed op zowel Havel en Benda zou hebben gehad. Jirous, door Falk omschreven als ‘the underground’s premier theorist’, theoretiseerde niet alleen over parallelle cultuur maar was vooral één van de makers ervan. Havel stelt dat hij de eerste was die het begrip ‘tweede cultuur’ in Tsjecho-Slowakije introduceerde en in de praktijk bracht. Niet het gebruik van deze term maar vooral de omschrijving van de onofficiële cultuur als ‘merry ghetto’, zou Falk ertoe aanzetten te concluderen dat Jirous’ concept weinig meer dan een marginale, weinig serieuze culturele sfeer inhield. Toch hebben Jirous’ theoretische en praktische activiteiten veel bijgedragen aan de ontwikkeling van bredere ideeën over een mogelijke parallelle structuur. Daarbij valt zijn rol als het brein achter de band die zo’n belangrijke rol zou spelen in het verenigen van de Tsjecho-Slowaakse dissidente krachten achter Charta 77 niet te verwaarlozen. Dat hij wel degelijk inzag dat het begrip tweede cultuur verder reikte dan zijn eigen culturele kringetje, en daar een mentale dimensie aan gaf, blijkt uit een artikel uit 1971. Daarin beschrijft hij dat het begrip ‘*underground*’ in Praag een andere betekenis heeft dan in het westen: ‘it must be understood as describing not an attempt to create a sociological revolution, but rather a mental one.’ Ook Skilling, die hem gelukkig positiever beschrijft, stelt dat hij de door hem voorgestane *underground* zag als ‘a mental attitude’ van mensen die zelf wilden bepalen hoe ze zich gedroegen. Hij wilde een gemeenschap creëren waarin mensen ‘anders’ konden leven.¹¹⁶ Hoewel Falk aan Jirous een belangrijke voortrekkersrol toeschrijft waarmee ze hem dus niet alleen negatief neerzet, voelt ze toch de behoefte om zowel Havel als Benda positief tegen hem af te zetten. In Benda’s geval roemt ze zijn poging om voorbij de ‘semi-exclusive and escapist independent cultural activities’ van Ivan Jirous te reiken. Havel prijst ze om zijn overstijging van Jirous’ mogelijke gettovorming.¹¹⁷ Falks commentaar is terecht, maar te scherp: ze lijkt niet te begrijpen dat hoewel elk onafhankelijk handelen politiek was in Oost-Europa, niet iedereen die politieke dimensie accepteerde of nastreefde.

‘De macht der machtelozen’ is Havels belangrijkste essay, maar zeker niet het enige dat hij heeft geschreven. In zijn volgende ‘politieke’ essays veranderen zijn opvattingen nauwelijks, maar geeft hij soms een iets praktischer uitwerking van zijn eerder beschreven ideeën.¹¹⁸ De

¹¹⁵ Havel, *Versuch*, 70-74. Falk, *The Dilemmas*, 224.

¹¹⁶ Falk, *The Dilemmas*, 84-85, 224, 248 en 419-420. Havel, *Versuch*, 71. Ivan Jirous, ‘Current expressions in contemporary Czech art’, in: *Artscanada* 28 (1971) afl. 5, 62-65, aldaar 65. Skilling, *Samizdat*, 171.

¹¹⁷ Falk, *The Dilemmas*, 224 en 248.

¹¹⁸ Ik zal me hier richten op de drie belangrijkste ‘politieke’ essays die Havel in de jaren tachtig schreef: ‘Six asides about culture’ (1984), ‘Politics en conscience’ (1984) en ‘An anatomy of reticence’ (1985). Ik zal zijn brieven aan

morele dimensie is niet verdwenen maar lijkt soms iets naar de achtergrond te zijn gedrongen. In 'Six asides about culture' uit 1984 spreekt hij bijvoorbeeld niet alleen meer over het existentiële aspect van een parallelle cultuur maar ook over het praktische bestaan ervan. In dit artikel lijkt hij duidelijker uit te leggen waar de parallelle cultuur voor staat en hoe zij functioneert. Dit is nodig omdat sommige mensen te hoge verwachtingen ten aanzien van de parallelle cultuur koesteren, vanwege het feit dat zij het alternatief is voor een slechte ideologie. De parallelle cultuur zelf heeft echter geen ideologie, benadrukt Havel. In tegenstelling tot zijn eerdere verheven beschrijvingen, benadrukt hij hier dat een parallelle cultuur niets anders is dan een cultuur die alle toegang tot het publiek ontzegd is en dat er van haar dus niet noodzakelijkerwijs een hogere kwaliteit of een uniforme waarheid verwacht kan worden. Haar kenmerk is juist de diversiteit die de officiële cultuur niet kent. Dit betekent niet dat Havels eerdere nadruk op waarheid en individualiteit geheel verdwenen is. Zijn vooronderstelling is dat werkelijke kunst een zoektocht naar de waarheid is. Dat deze zoektocht de meeste vrijheid en dus de grootste 'kans van slagen' heeft in de parallelle cultuur, betekent niet dat alles wat uit de parallelle sfeer komt goed is. Hij waarschuwt hier nogmaals voor sektarisme: het eigenlijke doel in deze strijd tussen een anonieme verlamende macht en vrije humaniteit is het terugwinnen van de officiële cultuur.¹¹⁹

In de andere twee essays spreekt hij niet expliciet over parallelle cultuur - ze gaan over de gevolgen van moderniteit en over de vredesbeweging - maar gaat hij wel verder op de ideeën die hij in zijn eerdere essay uiteenzette. In deze essays keert hij terug naar de morele, existentiële toon van 'De macht der machtelozen' en benadrukt hij nogmaals dat Oost-Europese dissidenten alles doen behalve politiek bedrijven. In navolging van Benda geeft hij toe dat deze dissidenten misschien naïef zijn, gek zijn of slechts dromen, maar wat ze niet doen is utopieën creëren en nastreven. De dissident doet niet aan politiek, hij handelt niet in het gebied van de macht en streeft er ook niet naar. Havels nieuwe favoriete adagium in deze jaren, dat 'leven in waarheid' vrijwel vervangt, is dan ook 'anti-political politics':

'I favour 'anti-political politics', (...) politics as one of the ways of seeking and achieving meaningful lives, of protecting them and serving them. I favour politics as practical morality, as service to the truth, as essentially human and humanly measured care for our fellow humans.'¹²⁰

Hij benadrukt wederom de morele dimensie die deze vorm van 'politiek' begeleidt. De dissident kan niets beloven en niets bieden, 'only his own skin', en die biedt hij aan omdat het

Olga en toneelstukken dus buiten beschouwing laten, omdat deze mijns inziens te veel eigen interpretatie vergen om daar dezelfde boodschap uit te halen. Hij heeft zelf bovendien toegegeven dat hij gezien de moeilijke omstandigheden waaronder hij moest schrijven, zelf sommige van de 'diepzinnigste stukken' uit zijn brieven niet eens meer begrijpt (zie Ash, *De vruchten*, 162-163). Daarnaast heeft Havel voldoende 'politieke' essays geschreven, om niet op te onzekere interpretaties terug te hoeven vallen

¹¹⁹ Václav Havel, 'Six asides about culture', in: Heneka e.a. ed., *A Besieged Culture*, 129-141, aldaar 133-137 en 140-141.

¹²⁰ Havel, 'Politics and conscience', 155.

de enige manier is om de waarheid te tonen waarvoor hij staat. In al zijn handelingen herbevestigt hij de morele en existentiële basis van zijn overtuiging en zijn menselijke waardigheid. Eén van de redenen dat hij zich afzet tegen de westerse vredesbeweging is dan ook dat hij zich niet kan verenigen met haar opvatting dat niets het waard is om voor te sterven: zijn interpretatie van de leus 'liever rood dan dood'. In navolging van Patočka stelt hij het niet waard is een leven te leiden dat men niet bereid is op te geven voor een hoger doel. Net als Michnik keert hij zich hiermee af van utopisme en pacifisme. Ten slotte levert hij zelfs heimelijke kritiek op de westerse democratieën met de opmerking dat antipolitieke politiek vooral effect heeft in het bereik van de lange termijn factoren, een gebied dat in het westen volgens hem niet als politiek succes wordt gezien. Volgens Tucker is deze negatieve houding van Havel het gevolg van het feit dat Havel door zijn acceptatie van Heideggers antimodernisme niet de conceptuele middelen had om liberale democratie van communistisch totalitarisme te onderscheiden. Hiermee spreekt Tucker wel erg weinig vertrouwen uit in Havels eigen analysevaardigheden. Dat hij weinig vertrouwen had in democratie en dat slechts als een overgangsfase zag, was echter duidelijk: één persoon die zijn hele leven legt in het zeggen van de waarheid, heeft meer macht dan duizenden anonieme kiezers, stelt hij dan ook uiteindelijk.¹²¹

De Poolse ideeën om de maatschappij onafhankelijker te maken van het regime zodat zij van onderaf druk kon uitoefenen op het regime, vonden in Tsjecho-Slowakije eind jaren zeventig een meer gearticuleerde uitwerking in de beschrijving van een parallelle cultuur. De nadruk lag hier op de morele dimensie en minder op de praktische politieke uitwerkingen. Zelfs de meer praktisch ingestelde Benda, die wel aanbevelingen doet om de dialoog met het regime op gang te brengen, is terughoudend op dit gebied. Dit betekent echter niet dat er geen verschillen tussen de auteurs bestonden. Benda's meer politieke en praktisch ingestelde ideeën, worden vaak tegenover de meer moreel getinte benaderingen van Patočka en Havel geplaatst. Zelf schrijft hij zijn essay ook omdat een morele benadering alleen volgens hem niet meer voldoende is. In vergelijking met Poolse denkers als Michnik of Kuroń of de meer politieke facties binnen Charta 77 lijken de verschillen tussen Benda, Havel en Patočka echter plotseling beduidend kleiner. Deze morele instelling van de Tsjecho-Slowaakse intellectuelen is weinig verrassend als men de statische, onderdrukkende omstandigheden in het Tsjecho-Slowakije van na 1968 in ogenschouw neemt. Dan riep de meer dynamische Poolse samenleving inderdaad op tot een praktischer en daardoor ook politiekere strategie. Beide probeerden ze echter op hun eigen manier onafhankelijk van de officiële structuren hun eigen ruimte veilig te stellen.

Dat in Polen veel meer mogelijk was, betekende echter niet dat de Tsjechische ideeën niet van invloed konden zijn. Zo geven Steven Lukes en John Keane voorbeelden hoe de tekst van

¹²¹ Ibidem, 151-156. Havel, 'An anatomy', 192-194. Tucker, *The philosophy*, 165.

Havel *Solidarność*-leider Zbigniew Bujak een theoretische basis voor zijn handelen gegeven had en de twijfels over de mogelijke effectiviteit ervan weg had genomen. Deze Tsjechische stukken, die inderdaad oorspronkelijk voor een Pools-Tsjechische gedachtenuitwisseling bedoeld waren, werden in Polen wijd verspreid in samizdat en breed bediscussieerd. 'The Poles, in a sense, saw the Czechoslovaks as helping to develop the theory for their emerging practice – and the debate was continued by Adam Michnik and others in Poland.'¹²²

Hoewel in Polen dus wel aandacht bestond voor de Tsjecho-Slowaakse ideeën, was het Poolse gedachtegoed door omstandigheden toch veel praktischer ingesteld. Ideeën over compromissen en zelfbeperking die in Tsjecho-Slowakije ondenkbaar en onnodig waren, gingen hier veelvuldig over tafel. Waar de Poolse oppositie het zich kon veroorloven steeds politieker te worden, beperkte de Tsjecho-Slowaakse oppositie zich, niet alleen uit filosofische overwegingen maar ook uit noodzaak, tot het meer morele speelveld.

Uiteindelijk zouden beide landen hun eigen weg naar de democratie vinden. Het bereiken van dit doel, in de werkelijkheid zo belangrijk, is echter in dit onderzoek niet relevant. Wat wel aan de orde gesteld moet worden is wat het uiteindelijke doel was van deze intellectuelen in de periode dat deze omwentelingen nog niet eens ver verwijderde toekomstmuziek leken. Was creatie van deze parallelle structuren voor degenen die het uitdachten een middel tot een hoger doel, of misschien wel een doel op zich?

Parallele structuren: doel of middel?

De opvattingen over een parallelle structuren verschillen terdege in Polen en Tsjecho-Slowakije, maar het is niet moeilijk ze uiteindelijk onder één noemer te brengen. Hoewel de intellectuelen verschillen in aanpak en de benaming die ze hun ideeën meegeven, streven ze allemaal naar eenzelfde soort openlijk, op waarheid en moraliteit gericht onafhankelijkheidsstreven van delen van de maatschappij. Opvallend is ook de terugkerende afwijzing van utopisme. De vraag is echter of een dergelijke onafhankelijke maatschappelijke structuur het middel is tot verdere hervormingen of het einddoel is van de oppositionele strategie. Dat de meningen hier uiteenlopen is een gevolg van nationale omstandigheden, maar waarschijnlijk zullen ook persoonlijke keuzes en voorkeuren van groot belang zijn. Daarom zullen hier alle genoemde auteurs nogmaals kort de revue passeren.

Leszek Kołakowski was één van de eerste dissidenten die begin jaren zeventig ideeën begon te ontwikkelen over geleidelijke hervormingen en een maatschappelijke beweging die de macht van het regime zou moeten inperken. Bovendien was hij als vertegenwoordiger van de revisionistische generatie van 1956 die al volwassen was op het moment dat Polen com-

¹²² Steven Lukes, 'Introduction', in: Keane, *The power*, 11-22, aldaar 12-13. Keane, *Václav Havel*, 281-282.

unistisch werd, een representant van een ander tijdperk. Dat verklaart misschien dat zijn doelen niet geheel overeenkomen met die van zijn mededissidenten. Dat bij Kołakowski zijn maatschappelijke 'afhankelijkheidsvermindering' een middel is tot een verder gelegen doel is duidelijk. Zijn aanspraken klinken aanvankelijk echter bescheiden, als hij de hoop uitspreekt dat er een beweging zal ontstaan, 'die misschien niet tot een volmaakte maatschappij zal leiden, maar wel als doel kan hebben een vorm van socialistische organisatie, die tegelijkertijd levensvatbaar is en de maatschappij leefbaar maakt.' Hoewel Kołakowski in zijn essay reikt voorbij het revisionisme dat afhankelijk is van de 'filantropie' van de leiders, lijkt hij als enige van de behandelde intellectuelen geen afscheid te hebben genomen van het ideaal van een socialisme met een menselijk gezicht. Hij spreekt zich juist expliciet uit voor een nationaal soeverein socialisme dat zich weet te verenigen met vrijheid, pluralisme en economische rechtvaardigheid, en gaat er vanuit dat de meerderheid van de Polen dezelfde keuze zou maken. Behalve zijn vasthouden aan het socialisme zijn ook zijn verwijzingen naar nationale bevrijding afwijkend. Hoewel hij zich uitspreekt tegen anti-Russische sentimenten in de Poolse maatschappij, gaan voor hem democratie en Poolse onafhankelijkheid hand in hand. Vandaar zijn verlangen om in volledige waardigheid niet alleen het woord 'vrijheid', maar ook het woord 'Polen' te mogen zeggen.¹²³

Jacek Kuroń en Adam Michnik blijken inderdaad tot een andere generatie te behoren, of anders zijn het de veranderde omstandigheden die hen tot andere conclusies aanzetten. In ieder geval is er bij hen weinig verlangen naar een socialisme met een menselijk gezicht meer te ontwaren. Ook verwijzingen naar eventuele Poolse onafhankelijkheid worden op de korte en middellange termijn overschaduwd door realistische beschouwingen van de geopolitieke omstandigheden en oproepen tot 'zelfbeperking', waarmee ze dus in zekere zin minder radicaal zijn dan de voorgaande generatie. Volgens Lipski was het bereiken van onafhankelijkheid voor de meeste KOR-leden wel een streven, maar voorlopig werd het onmogelijk geacht. Ook bij Kuroń en Michnik zijn de onafhankelijke structuren vooral een middel om de maatschappij van haar heersers te emanciperen. De maatschappij zal volgens Kuroń zelf in strijd met de heersers steeds meer vrije ruimte moeten afbakenen, maar uiteindelijk verder moeten reiken en tegen hun zin de weg naar de democratisering moeten inslaan.¹²⁴

Michnik was in zijn vroegere geschriften weinig mededeelzaam over het uiteindelijke doel van zijn strategie van maatschappelijke druk door onafhankelijke instituties. Hij sprak in 1978 over geleidelijke emancipatie en zei dat de maatschappij voor zichzelf op moest komen, maar stelde expliciet dat daar geen machtstreven aan verbonden was. Hier lijken de parallelle structuren dus nog een doel op zich te vormen. Een jaar later schreef hij echter al een stuk uitdrukkelijker dat de onafhankelijke organisaties deel uitmaakten van een beweging die de

¹²³ Kołakowski, *Het absurde socialisme*, 30, 39-40, 42-45.

¹²⁴ Lipski, *KOR*, 76-77. Kuroń, 'Eine jähe Wende', 140 en 142.

samenleving democratisch en autonoom moest maken. Vanuit gevangenschap werd hij nog uitgesprokener over zijn uiteindelijke doelen, misschien omdat vijftien maanden lang die doelen heel realiseerbaar hadden geleken. Hij beschrijft in zijn brieven de onafhankelijke structuren als middelen om de machthebbers steeds verder in hun machtsuitoefening te beperken en een basis voor een democratisch Polen te creëren. Over de rol van één van die werkelijk bestaande structuren is hij zeer uitgesproken: ‘Underground Solidarity’s basic goals are obvious: to create an authentic society, a free Poland, and individual freedom in Poland.’ Ook hier blijkt werkelijk machtsstreven weer niet aan de orde: ‘I believe that the leading idea of Solidarity is to achieve a Self-Governing Republic and not to seize power.’ Duidelijk is dat Michnik de creatie van onafhankelijke structuren ziet als een middel om verdere maatschappelijke onafhankelijkheid af te dwingen en op basis waarvan later een Poolse democratie gegrondvest zou kunnen worden. Die democratie zou er moeten komen door geleidelijke veranderingen en compromissen die slechts mogelijk zijn dankzij een achterland van een georganiseerde maatschappij.¹²⁵

De Tsjecho-Slowaakse denkers zijn minder uitgesproken over het uiteindelijke doel van hun oppositionele strategieën: zijn dat de parallelle structuren zelf of een verder gelegen doel? Waarschijnlijk spelen weer de geringere mogelijkheden van Tsjecho-Slowakije hier een rol, waar het een stuk moeilijker was om verder te denken dan de parallelle cultuur zelf, omdat zelfs dat al de krachten van de oppositie te boven leek te gaan.¹²⁶ Benda, hoewel één van de meer praktisch en politiek ingestelde Tsjechen, laat zich dan ook minder onomwonden uit over de uiteindelijke doelen en gevolgen van zijn parallelle polis dan bijvoorbeeld Michnik. Hij hoopt dat de parallelle structuren die hij voorstelt de ontbrekende structuren in de maatschappij zullen kunnen invullen en de bestaande zullen kunnen humaniseren. Deze beschrijving reikt echter nog nauwelijks verder dan een parallelle polis als doel op zich, als heilzame sfeer naast het dictatoriale systeem. Hoewel hij wel opmerkt dat deze structuren uiteindelijk het regime zouden kunnen laten hervormen of zelfs kunnen doen instorten, doet hij dit een zin later af als onmiskenbaar naïef – wat overigens geen diskwalificatie inhoudt. In het slotbetoon van zijn korte essay keert echter zijn praktische aard terug. Daar spreekt hij als enige besproken Tsjech over een mogelijke dialoog met het regime. Hij stelt hier voor om naast de gebruikelijke institutionele eisen van Charta ook over te stappen op het voorstellen van daadwerkelijke alternatieven. Hier krijgt de parallelle polis ten slotte een doel dat strekt voorbij de heilzame werking van haar bestaan zelf.¹²⁷

In 1978 was Benda nog zeer voorzichtig in zijn doelen en voorspellingen. Toen tien jaar later echter bleek dat al zijn verwachtingen overtroffen waren, begon hij zich ook openlijker

¹²⁵ Michnik, ‘The Prague Spring’, 158. Michnik en Lipski, ‘Some Remarks’, 150. Michnik, ‘On resistance’, 55, 58 en 60-61. Michnik, ‘Letter from the Gdańsk prison’, 88, 90 en 95.

¹²⁶ Benda, ‘The parallel ‘polis’’, 37.

¹²⁷ Ibidem, 36-37 en 41.

over de doelen van zijn parallelle polis uit te laten. Geschiedenis heeft ons geleerd, zo stelt hij, dat ‘irregularly, but with iron necessity’ kleine landen de kans krijgen om hun eigen lot in handen te nemen. Voor Tsjecho-Slowakije, waar alle jaren die een dergelijke mogelijkheid inhielden op een acht eindigen, zijn tot nog toe deze momenten gemist.

‘Given the profound deterioration of our political leadership and of the civic culture in general, we may with some reason predict that the next chance will be missed and lost as well. My private opinion is that the cardinal, strategic or long-term task of the parallel *polis* is to prove this gloomy prediction wrong.’

Dit betekent niet dat de parallelle polis de macht zal overnemen - dat kan en wil zij niet. Haar taak is het creëren van een nieuwe politieke en burgerlijke cultuur en het stimuleren van banden van solidariteit en verantwoordelijkheid. Want slechts als volk en leiders het met elkaar eens zijn, zal de nieuwe crisis het hoofd geboden kunnen worden. Anders is het helaas voor de leiders.¹²⁸ En dat lijkt verrassend veel op wat er is gebeurd, hoewel een jaar later dan de historische regelmaat zou hebben gevraagd.

De aanvankelijke onduidelijkheid over het doel van de voorgestelde parallelle cultuur is bij Havel nog sterker aanwezig. Leven in waarheid op zich en het daaruit voortvloeiende onafhankelijke leven zijn alleen al van belang als morele keuze voor verantwoordelijkheid, waarheid en eigen identiteit. Leven in waarheid laat zien dat er een alternatief is voor het leven in de leugen, het ontmaskert de schijnwereld van de macht. Het is de confrontatie tussen machthebbers en oppositie, maar dan op moreel en existentieel niveau. Leven in waarheid en de onafhankelijke cultuur zijn dus op zichzelf belangrijk, ter verwezenlijking van de eigen identiteit, het terugvinden van de eigen menselijkheid in het posttotalitaire systeem. Dat leven in waarheid een doel op zich is, daarover is hij dus zeer uitgesproken. Deze mening lijkt samen te hangen met de opvatting dat politieke veranderingen onvoldoende zijn en ware hervormingen op de korte termijn niet bereikt kunnen worden. Het gaat om leven in waardigheid en een verandering van regime is daarvoor niet genoeg. Hij neemt uiteindelijk echter niet de stap om het leven in waarheid en de parallelle cultuur een doel op zich te noemen, hoewel hij er niet ver van af zit. Het is echter vooral zijn verantwoordelijkheidsgevoel, één van de belangrijkste erfenissen van Patočka, dat een obstakel is bij het aanwijzen van het leven in waarheid als einddoel. Hoewel het kiezen van een individueel leven in waarheid voor enkelen inderdaad een uitweg zou kunnen zijn, is het geen oplossing voor iedereen. Verantwoordelijkheidsgevoel, immers één van de hervonden kernwaarden van het leven in waarheid, zal de enkeling er ten slotte toch toe nopen om ‘terug te keren naar de grot’, en voorbij het eigen bestaan te reiken. De parallelle polis staat immers voor een verdieping van verantwoordelijkheden, niet voor een vlucht ervoor.¹²⁹

¹²⁸ Benda, ‘Václav Benda’, 48 en 54-56.

¹²⁹ Havel, *Versuch*, 30-31, 34, 40-43, 58, 63 en 73-74.

Uiteindelijk lijkt Havel dan toch tot de conclusie gekomen te zijn dat het doel van zijn leven in waarheid verder ligt dan het onafhankelijke leven zelf. Dit is een opvatting die niet verwonderlijk is in een posttotalitair systeem, want omdat de politiek zich hier afspeelt op het niveau van het morele en existentiële, wordt het leven in waarheid vanzelf een politieke daad. Het onafhankelijke leven heeft daarmee gevolgen voor de rest van de maatschappij. Behalve dat het de macht ontmaskert en alternatieven toont, versterkt het ook het zelfbewustzijn van de rest van de maatschappij. Uiteindelijk zal er een zelforganisatie van de maatschappij ontstaan, waarna hopelijk de officiële structuren af zullen sterven en door structuren van onderaf vervangen kunnen worden. Zo blijkt het onafhankelijke maatschappelijk leven toch een middel tot het creëren van Havels ideaal - zo niet zijn utopie - van een postdemocratische maatschappij. Evenals Benda hamert hij erop dat omstandigheden dit toe moeten laten. Hij koestert echter goede hoop en ziet nieuwe mogelijkheden: in 1968 waren er immers geen parallelle structuren. Langdurig samenleven van het onafhankelijke en het officiële leven houdt hij in ieder geval voor onmogelijk. Het doel van het onafhankelijke leven kan dus niet slechts in zichzelf besloten liggen, omdat het dan geen overlevingskansen zou hebben: één van de twee zal immers overwinnen. De basis van dit alles blijft de dagelijkse strijd om een waardig leven.¹³⁰ Wat we bij anderen ook zien, blijkt het meest uitgesproken bij Havel: het parallelle leven is een doel voor het heden en een middel voor de toekomst.

In de jaren tachtig staat voor Havel nog steeds het individuele existentiële belang voorop, hoewel hij wel hoopt dat deze houding een zekere uitstraling naar de rest van de maatschappij zal hebben. De effecten zijn echter verborgen, slechts op de lange termijn zichtbaar en bestaan in eerste instantie alleen op het gebied van het bewustzijn. Over het doel van de parallelle cultuur in het bijzonder, laat hij zich wel expliciet uit. Zij mag van groot belang op zich zijn als drager van de continuïteit van de natie en voedingsbodem voor de zoektocht naar de waarheid, maar haar eigenlijke doel blijft het terugwinnen van de officiële cultuur. De tweede cultuur is een lucifer en de eerste een kachel: de lucifer kan de kamer niet verwarmen, maar zonder haar is er überhaupt geen warmte.¹³¹

Jirous' concept van een 'tweede cultuur' ten slotte, wordt door Falk voorgesteld, als een belangrijke invloed op Benda en Havel met uitzondering van hun implicaties van verantwoordelijkheid en uiteindelijke maatschappelijke gevolgen. Falk karakteriseert Jirous' concept als escapistisch, exclusivistisch, marginaal en, ondanks het dagelijkse verzet tegen het regime, vaak weinig serieus. Toen hem midden jaren tachtig gevraagd werd een reactie te geven op enkele concepten van onafhankelijke cultuur, waren deze - hoewel door Falk wel erg negatief afgeschilderde - tendenties nog steeds aanwezig. Hij schetst inderdaad de creatie van een parallelle structuur, waarin het regime geen enkele invloed heeft, als het ware doel van de

¹³⁰ Ibidem, 30 en 75-82.

¹³¹ Havel, 'An anatomy', 193. Havel, 'Politics and conscience', 156. Havel, 'Six asides', 135 en 140-141.

onafhankelijke gemeenschap, en wijst ieder machtsstreven af - waarmee hij overigens in overeenstemming is met alle andere genoemde denkers. Hij geeft toe het moeilijk te vinden om zich uit te spreken over de doelen van deze onafhankelijke activiteiten:

‘I would prefer to say that these independent activities are their own goals. In them the intrinsic tendency of people to create things of value is realised. By giving meaning to their lives and the lives of those close to them, people are able to resist the sense of futility that threatens to swallow them up if they move in the sphere of ‘dependent activity.’

Hoewel hij later Charta 77 noemt als een belangrijke uiting van tweede cultuur en haar prijst om haar, weliswaar eenzijdige, dialoog met het regime en haar voorbeelden voor een werkelijk democratische maatschappij, spreekt dit citaat boekdelen.¹³² Voor Jirous is zijn tweede cultuur inderdaad een doel op zich. Daarmee is hij uiteindelijk de enige behandelde intellectueel, die niet verder kijkt dat de strategie die hij ontwikkelt. Voor de politicologe Falk, die onder andere onderzoek doet naar de invloed van de politieke theorieën van Oost-Europa op het westen, is dit een vorm van escapisme. Anderzijds kan gezegd worden dat Jirous de enige is die daadwerkelijk de stap zet om politiek helemaal af te wijzen en voor de waarde van het onafhankelijke handelen zelf te kiezen. Ook zonder die rechtvaardiging is Jirous' houding in de hopeloze omstandigheden van het Tsjecho-Slowakije van de jaren zeventig en tachtig overigens meer dan begrijpelijk.

Tussen 1968 en 1989 ontwikkelden Oost-Europese intellectuelen een nieuwe oppositionele strategie, waarin onafhankelijke en parallelle structuren met een vaak belangrijke morele dimensie het systeem zouden moeten dwingen tot een dialoog met de maatschappij, meer burgerlijke vrijheden en uiteindelijk politieke en maatschappelijke hervormingen. Nationale en persoonlijke verschillen brachten differentiatie aan in de balans tussen morele en praktische factoren en in hoeverre de parallelle cultuur als doel of als middel werd gezien. In Tsjecho-Slowakije werd meer waarde gehecht aan de morele dimensie van haar strategie en de creatie van een parallelle cultuur. Dit kwam niet alleen voort uit haar nationale filosofische tradities, maar ook uit haar politieke *status quo*. Dat Poolse intellectuelen meer haast hadden voorbij de morele aspecten van hun onafhankelijke structuren naar maatschappelijke eisen en meer concrete mogelijkheden te kijken, is in deze jaren van turbulentie en veranderingen ook niet verrassend.

¹³² Falk, *The Dilemmas*, 248 en 419-420. Ivan Jirous, ‘Czech responses: Ivan Jirous’, in: Skilling, *Civic freedom*, 70-72.

Hoofdstuk 3 : KOR en Charta 77

De genoemde intellectuelen waren niet alleen dissidente denkers, maar ook dissidenten in de praktijk. Theorie en praktijk hingen in hun theorieën immers onlosmakelijk samen. Havel verzette zich niet voor niets tegen de term 'dissident' omdat dat volgens hem impliceerde dat het een beroep zou zijn. Het dissidentendom is volgens hem veel meer dan een beroep, het is een levensinstelling: iets waar je niet voor kiest, maar waar je innerlijke verantwoordelijkheidsgevoel je toe dwingt. Het is inderdaad waar dat niet iedereen die in waarheid leeft dat evenzeer in de openbaarheid doet, maar uiteindelijk zal iedereen met deze levensinstelling tot dissident handelen komen.¹³³

Deze redenering volgend, is het niet verrassend dat deze intellectuelen nauw betrokken waren bij de oppositionele praktijk in hun landen. Dat levert wel enkele methodische problemen op. De vraag werpt zich op of het onderscheid tussen theorie en praktijk dat hier wordt aangehouden niet kunstmatig is aangebracht, als beide zo vervlochten waren. Theorie en praktijk zijn echter door hun zo verschillende aard altijd van elkaar te onderscheiden, en juist de vervlechting maakt deze casus interessant. Ondanks de prominente posities van Havel en Michnik, zullen zij nooit de gehele praktijk van de mede door hen opgerichte organisaties hebben gevormd. Juist hier is het interessant om te zien in hoeverre hun ideeën door henzelf en hun mededissidenten werden nageleefd. Het beeld dat in het tweede hoofdstuk is geschetst met behulp van de teksten van de dissidenten, zal hier aangevuld worden met secundaire bronnen en de teksten die de bewegingen zelf voortbrachten.¹³⁴

De twee gekozen *case studies*, KOR en Charta 77, hebben veel gemeen en ze zijn dan ook rond dezelfde tijd en onder dezelfde omstandigheden ontstaan. Bij beiden speelden de Helsinki-akkoorden van 1975 en ook de ratificatie van twee van de belangrijkste mensenrechtenhandvesten van de VN door hun respectievelijke landen een belangrijke rol. Het feit dat deze verdragen werden ondertekent, maar niet werden uitgevoerd, legde nogmaals de nadruk op de grote kloof die in deze landen bestond tussen de ideologie van het regime en de door het regime gecreëerde werkelijkheid.¹³⁵ Beide bewegingen speelden bovendien een katalyserende rol in Polen en Tsjecho-Slowakije door het breken van de 'barrier of fear'.¹³⁶ Zowel in dissidente theorie als praktijk vertoonden zij belangrijke overeenkomsten. Timothy

¹³³ Havel, *Versuch*, 49 en 52.

¹³⁴ Ook de secundaire bronnen blijken vaak van voor 1989 en geschreven door sympathisanten van de genoemde bewegingen of Oost-Europeanen in het buitenland. Een evenwichtige afwisseling van oorspronkelijke bronnen, en wetenschappelijke literatuur van voor en na 1989 geeft echter een redelijk genuanceerd beeld, vooral doordat er bij vergelijking, behalve in toon en speculaties over de toekomst, geen grote inhoudelijke verschillen lijken te zitten tussen boeken van voor en na 1989.

¹³⁵ Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 117. Adams, 'Charter 77', 222-223. Schöpflin, *Politics*, 179.

¹³⁶ Deze uitdrukking wordt letterlijk gebruikt in het geval van zowel KOR als Charta door Bugajski, *Czechoslovakia*, 13. Helena Flam, 'Dissenting Intellectuals and Plain Dissenters: The Cases of Poland and East Germany', in: Bozóki, *Intellectuals*, 19-41, aldaar 21. Falk, *The Dilemmas*, 36. Lipski, *KOR*, 45. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 91.

Garton Ash stelt het niet voor niets: 'de familiegelekenis tussen Charta 77 en KOR is onmiskenbaar.'¹³⁷ Toch waren deze twee bewegingen absoluut niet identiek en vertoonden ze markante verschillen. Eén van de meest in het oog springende verschillen is de lengte van de periode waarin beide hebben bestaan. Waar KOR zichzelf na vijf jaar opgeheven heeft, is Charta de langst bestaande oppositiebeweging van het Oostblok geworden.¹³⁸ Het feit dat Charta's aanpak weinig veranderd is gedurende haar lange bestaan en sowieso in mogelijkheden altijd achterbleef bij de Poolse oppositie, zorgt ervoor dat de twee vergelijkbaar blijven. Logischerwijs zal de vergelijking beperkt blijven tot de periode onder het communisme. Hoewel Charta pas in 1992 werd opgeheven zal het onderzoek naar haar handelen stoppen bij de directe aanloop naar de fluwelen revolutie, omdat daar de omstandigheden totaal onvergelijkbaar worden en deze periode bovendien buiten de opzet van deze scriptie valt.

Eerst zal onderzocht worden hoe de beide bewegingen functioneerden en in hoeverre zij handelden in overeenstemming met de ideeën van hun leidende intellectuelen. Hierbij zullen de concepten van openbaarheid, moraliteit en zelfbeperking die door de verschillende intellectuelen werden benadrukt aan de orde komen en natuurlijk de vraag in hoeverre ze in de respectievelijk vijf en twaalf jaar van hun bestaan onder een communistisch regime parallele structuren hebben weten te realiseren. Hierbij zullen de ideeën van de intellectuelen van de andere natie niet vergeten worden, er bestond immers onderling contact. Zowel KOR als Charta vertoonden veel overeenkomsten met de theorieën zoals die door Poolse en Tsjechische intellectuelen zijn uitgedacht. De Poolse en Tsjecho-Slowaakse dissidente praktijk kwam echter in een complexer veld van zowel theoretische als praktische impulsen tot stand. De meningen van deze prominente intellectuelen waren overtuigend, maar lang niet voor iedereen en niet onder alle omstandigheden. In beide bewegingen bestond een grote pluraliteit aan opvattingen en er bestonden dan ook veelvuldige discussies over de leidende ideeën van deze bewegingen. Dit spanningsveld tussen theoretische opvattingen en praktische impulsen en tussen verschillende opvattingen binnen de bewegingen, is het veld dat uiteindelijk de concrete handelingen van deze bewegingen heeft vormgegeven. Meer dan sommige auteurs ben ik van opvatting dat de theoretische basis die door deze intellectuelen eind jaren zeventig werd gelegd van grote invloed is geweest op de praktijk van deze bewegingen. Dat deze theorieën niet los gezien kunnen worden van de praktische omstandigheden waaronder ze zijn ontstaan, staat echter buiten kijf.

Na afzonderlijke behandeling van deze twee *case studies* zullen de beide bewegingen onderling vergeleken worden. Hier zal in de lijn van het tweede hoofdstuk weer gekeken worden in hoeverre de parallele structuren een doel of een middel vormden. Wat in theorie haalbaar lijkt, kan immers in de praktijk zo ver weg gelegen zijn dat er een plausibeler,

¹³⁷ Ash, *De vruchten*, 186.

¹³⁸ Bugajski, *Czechoslovakia*, 1 en 70-71. Skilling, *Samizdat*, 44.

dichterbij gelegen doel gekozen wordt. Ten slotte zal de vergelijking zich toespitsen op de vraag in hoeverre verschillen tussen de bewegingen verklaard kunnen worden aan de hand van nationale tradities en omstandigheden.

Komitet Obrony Robotników (KOR): (1976-1981)

Na de stakingen van 1970 en het neerslaan ervan waren de intellectuelen stil gebleven. De jaren daarna hadden de intellectuelen de tijd gehad hier bewust van te worden en toen in 1976 opnieuw stakingen plaatsvonden waar hardhandige repressie op volgde, was er een kleine groep intellectuelen die besloot niet langer te zwijgen. Voordat ze uiteindelijk in september 1976 het Comité ter Verdediging van de Arbeiders, KOR genaamd, oprichtten, hadden ze al in vele processen vervolgte arbeiders bijgestaan met juridische, materiële en medische hulp en publiciteit. Lipski, zelf KOR-lid van het eerste uur, beschrijft de verschijning op het toneel van deze intellectuelen als volgt:

‘The group of people who created the Workers’ Defense Committee decided to stand up against terror and lawlessness, to give help to the persecuted, and to present the truth to society, countering the lies of propaganda.’¹³⁹

Een dergelijke heroïsche beschrijving is echter niet het alleenrecht van voormalige KOR-leden zelf. Ook Adams beschrijft het initiatief als een nieuwe uitdaging van buiten het systeem met dezelfde verheven kenmerken. Het belang van KOR is dat zij de eerste oppositiebeweging was die een werkelijke coalitie tussen arbeiders en intellectuelen tot stand probeerde te brengen, zo benadrukken veel schrijvers, hoewel ze het niet eens zijn over het succes ervan. Daarnaast wist KOR als eerste openlijke steun van de kerk te verwerven.¹⁴⁰

In de oprichtingsverklaring van 23 september 1976 benadrukte KOR vooral haar voornemen de vervolgte arbeiders met raad en daad bij te staan. Verder plaatste zij, in de geest van Helsinki, de repressie in het grotere kader van de mensenrechten. Toch is er in deze verklaring ook een afschaduwing van de ideeën van Michnik te vinden. KOR stelde namelijk dat slechts een breed bevolkingsinitiatief haar doelen zou kunnen volbrengen en moedigde de bevolking aan ‘auf ihren Ansprüchen zu bestehen.’ Verder, hoewel deze verklaring beduidend korter en minder theoretisch onderbouwd was dan haar Tsjechische navolging een jaar later, legden zowel Charta als KOR een zelfde nadruk op verantwoordelijkheid: ‘wo immer es Opfer der Repression gibt, hat die Bevölkerung die Verpflichtung, sich zu organisieren, um sie zu verteidigen.’ En daar zien we plotseling Michniks ideeën in volle glorie opdoemen. In haar vierde communiqué, uit november dat jaar, herbevestigde zij het beperkte karakter van haar

¹³⁹ Lipski, *KOR*, 42 en 83-84. Mackenbach, *Das KOR*, 18.

¹⁴⁰ Bernhard, *The origins*, 79-80. Adams, ‘Charter 77’, 223. Jane Leftwich Curry, ‘Polish dissent and establishment criticism: the new evolutionism’, in: Curry ed., *Dissent*, 153-172, aldaar 155 en 159. De discussie over de verhouding tussen intellectuelen en arbeiders zal uitgebreider behandeld worden in combinatie met de vraag wat de relatie was tussen KOR en (het ontstaan van) *Solidarność* in de paragraaf over KOR’s concrete resultaten.

organisatie. Zij nam slechts taken over die eigenlijk onder verantwoordelijkheid van de overheid, vakbonden of andere officiële instanties vielen. Als de juiste instituties hun ware rol op zich zouden nemen, zou KOR geen bestaansrecht hebben. Haar doelen waren concreet en beperkt: KOR streefde naar rectificatie van en onderzoek naar de gebeurtenissen van 1976, maar wilde ook de arbeiders mobiliseren zodat zij voor hun eigen rechten op zouden kunnen komen. Volgens Lipski formuleerde KOR enkele basisideeën die aan haar werkwijze ten grondslag zouden liggen. Bovenal was dat het idee dat haar handelen aan morele standaarden in plaats van politieke houdingen moest appelleren. Daarnaast zouden haar activiteiten zowel openbaar als legaal moeten zijn.¹⁴¹

Toen op 23 juli 1977 een amnestie werd afgekondigd voor alle arbeiders die nog gevangen zaten ten gevolge van de gebeurtenissen van juni 1976 en bovendien de onderzoeken tegen de KOR-leden werden stopgezet, was dat volgens Adams een teken dat de druk die door de sociale oppositie uitgeoefend was effect begon te krijgen. Omdat repressieve regimes echter vrijwel nooit zullen toegeven voor maatschappelijke druk gezwicht te zijn, valt dit moeilijk te bewijzen. Nu haar doelen bereikt waren, zou ze zich eigenlijk, zoals beloofd, op moeten heffen. Lipski noemt echter verschillende redenen waren KOR daar niet toe besloot. Ten eerste noemt hij de relatieve veiligheid van haar zelfverdedigingssysteem dat eruit bestond elke repressieve daad van het regime wereldkundig te maken. Plotselinge afschaffing daarvan zou velen in gevaar brengen. Ten tweede was KOR gedurende haar bestaan toenemend met aanvragen geconfronteerd die buiten haar beperkte doelen lagen en die zij dus niet in behandeling had kunnen nemen. Deze twee aspecten lagen volgens hem ten grondslag aan het idee om zelfverdediging tot haar voornaamste taak te verheffen, met de ontwikkeling van onafhankelijke sociale initiatieven als integraal onderdeel ervan. Een jaar na haar oprichting kon KOR dan ook een besluit laten uitgaan waarin ze aangaf dat haar doelen grotendeels bereikt waren. Het comité zou zich daarom omvormen in een comité voor maatschappelijke zelfverdediging, KSS “KOR” genaamd. Haar belangrijkste doelen waren de strijd tegen repressie en schendingen van wetten en burgerrechten in het algemeen, en hulp aan vervolgd. Bovendien streefde zij naar totstandbrengingen en bescherming van burgerinitiatieven die de naleving van mensen- en burgerrechten beoogden.¹⁴²

Karakter: openheid en zelfbeperking?

KSS “KOR”, vanaf nu aangeduid met simpelweg KOR, bezat volgens Lipski dezelfde basiskenmerken van moraliteit, openheid en legaliteit als haar beperkter omschreven voorganger had gehad. De bredere omschrijving van haar doelen en de specifieke focus op mensen-

¹⁴¹ ‘Aufruf des KOR an die Bevölkerung und die Behörden der VR Polen’, in: Mackenbach, *Das KOR*, 63-64, aldaar 64. ‘Communiqué No. 4’, in: Association of Polish Students and Graduates in Exile, *Dissent in Poland. Reports and Documents in Translation. December 1975-July 1977* (Londen 1977) 88-98, aldaar 93. Adams, ‘Charter 77’, 226. Lipski, *KOR*, 44-45.

¹⁴² Adams, ‘Charter 77’, 227. Lipski, *KOR*, 194-195. ‘Beschluß des KOR vom 19. September 1977’, in: Mackenbach, *KOR*, 77-78, aldaar 77-78.

rechtenschendingen en hulp aan vervolgd, maakte haar karakter echter inherent politiek.¹⁴³ De kwestie van KOR's karakter ligt ingewikkeld. Dat zij een apolitek karakter, openbaarheid, legalisme en zelfbeperking tot haar fundamentele kenmerken rekende, daar zijn de meeste auteurs het over eens. Er bestaat echter geen consensus over de vraag welke overwegingen hieraan ten grondslag liggen: dit is één van de eerste kwesties waarin de vraag van het primaat van de theorie of de praktische omstandigheden aan de orde komt.

KOR legde, vooral in haar eerste jaar, de nadruk op het sociale, en daarmee apolitieke, karakter van haar activiteiten. Veel auteurs beschrijven dit als een gedeeltelijk strategische, praktische keuze van KOR om zich, tevergeefs, tegen beschuldigingen van oppositionele politieke activiteiten te beschermen. Daarnaast stellen ze dat de politieke opvattingen van de leden zo ver uiteen liepen dat een gezamenlijk politiek program nooit mogelijk zou zijn geweest en een apolitek karakter dus een gedeeltelijk noodzakelijke keuze was. Dit lijkt wel een erg pragmatische benadering, maar als de keuze voor een apolitieke opstelling wordt gezien als deel van de door Michnik en Kuroń gepropageerde zelfbeperkende houding, is een dergelijk pragmatisme helemaal niet verwonderlijk. Hoewel deze zelfbeperking deel uitmaakt van intellectuele bespiegelingen, merken Bugajski en Pollack terecht op dat het natuurlijk geen doel op zich is, maar een praktische methode om concessies te bereiken.¹⁴⁴ Theoretische en praktische overwegingen vloeien hier dus ongemerkt in elkaar over en vullen elkaar aan.

Dat theorie en praktijk hier elkaar aan lijken te vullen, voornamelijk doordat de door Michnik en Kuroń voorgestane zelfbeperking een zeer praktisch karakter had, kon discussies binnen KOR hierover niet voorkomen. Volgens Lipski was de kwestie van het al dan niet apolitieke karakter van KOR zelfs vóór de omvorming van het comité al 'so complex and unclear that in this respect the very documents of the history of the committee appear contradictory.' Zo is er geen gebrek aan documenten die de apolitieke status van KOR bevestigen, maar duidt volgens Lipski het vroege verschijnen en het kwistige gebruik van de term 'domestic opposition' daarentegen weer op het tegenovergestelde. Lipski stelt dat het vooral een morele verontwaardiging over de gang van zaken en de repressie in het algemeen was die de KOR-leden bond. In hun persoonlijke antitotalitarisme konden zij er echter veel politiekere opvattingen op na houden, wat Lipski bijvoorbeeld bij Kuroń het geval achtte. 'The fundamental unifying bond of the committee' was echter dit gedeelde morele anti-totalitarisme, aangevuld met een minimum aan politiek commitment dat zelfs de meest apolitieke leden aanvaardden: 'the striving for a sovereign and democratic Poland.' In plaats van naar zelfbeperking, verwijst Lipski hier dus naar een morele rechtvaardiging die meer overeenkomsten vertoont met Havel, wiens tekst in 1976 echter nog ongeschreven was, dan met Michnik. Dat morele verontwaardiging een rol zal hebben gespeeld, lijkt mij niet onwaar-

¹⁴³ Adams, 'Charter 77', 227-228. Lipski, *KOR*, 196.

¹⁴⁴ Ibidem, 196-197. Falk, *The Dilemmas*, 36. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 87 en 90. Mackenbach, *Das KOR*, 39. Adams, 'Charter 77', 227-228.

schijnlijk, hoewel dat waarschijnlijk afkomstig was van andere leden dan Michnik en Kuroń, die soms moeite hadden hun uitgesproken politieke houding los te laten. Voor meer politiek ingestelde leden zoals zij, zal het idee van zelfbeperking een belangrijkere rechtvaardiging voor een apolitieke houding gevormd hebben dan een voorkeur voor moraliteit.¹⁴⁵

Een andere vorm van zelfbeperking waar vooral Charta 77 veel belang aan hechtte, was het ontkennen een organisatie te zijn. Hoewel KOR daar beduidend minder sterk op hamerde, had zij volgens Adams en Lipski slechts één kenmerk van een organisationele structuur: leden, 25 op haar hoogtepunt. Al het andere, zoals statuten, een hiërarchie of lidmaatschaps-gelden ontbrak. Lipski stelt dat deze structuur niet geheel onomstreden was. Juist het feit dat een democratisch Polen tot één van haar doelen behoorde, zorgde voor twijfel over de gekozen koers: moest KOR niet eerder een gekozen lichaam van afgevaardigden worden of anders nastreven zich tot een massabeweging te ontwikkelen?¹⁴⁶

Belangrijker dan haar structuur was de legaliteit die zij nastreefde. In haar eerste jaar verzekerde zij uitdrukkelijk in haar communiqués dat zowel haar doel als haar manier van handelen volledig legaal waren. Daarvoor verwees ze onder andere naar de Helsinki-slot-akkoorden en de VN-handvesten van de mensenrechten die door Polen ondertekend waren en KOR's bestaan legitimeerden. Daarnaast wist zij de mazen in de Poolse wetten te vinden: door zich niet als organisatie te registreren kon haar ook geen registratie geweigerd worden en kon zij niet daarom illegaal worden verklaard. Bovendien ontdekte zij een nog geldige wet uit de jaren dertig, die het hulpcomités niet verplichtte zich te registreren.¹⁴⁷

Naast legaliteit, streefde zij naar openbaarheid. Ook over dit onderwerp zijn de meningen verdeeld. Gedeeltelijk waren legalisme en openheid een praktische keuze omdat beide de kans verkleinden beschuldigd te worden van clandestien samenzweren met antisocialistische krachten, zoals Adams het formuleert. Openbaarheid in het algemeen zorgde voor grotere bescherming van haar eigen activisten. Vóór de totstandkoming van een publieke sfeer zorgde complete openbaarheid echter juist voor vergroting van de angst en repressie onder dissidenten. Daarom benadrukt Lipski de andere, morele kant dan van deze keuze. Complete openbaarheid versterkte niet alleen de geloofwaardigheid van het comité en haar communiqués, maar hielp vooral ook de angst te doorbreken die de maatschappij beheerste en daarmee één van haar belangrijkste doelen te realiseren. De KOR-leden moesten hierbij als voorbeeld voor de rest van de maatschappij fungeren.¹⁴⁸ Zowel de aspecten van zelfbeperking en zelfverdediging als de morele voorbeeldfunctie hebben volgens mij een rol gespeeld in de vormgeving van KOR's uiteindelijke open houding. Zoals later ook Charta 77 zou proberen, poogde zij een publieke sfeer te creëren door te doen alsof een open, legalistische samen-

¹⁴⁵ Lipski, *KOR*, 196-197. Adams, 'Charter 77', 228.

¹⁴⁶ Ibidem. Lipski, *KOR*, 45 en 59. Bernhard, *The origins*, 84.

¹⁴⁷ 'Kommuniqué des KOR', in: Mackenbach, *Das KOR*, 64-65, aldaar 64. Adams, 'Charter 77', 228. Lipski, *KOR*, 45. Falk, *The Dilemmas*, 39.

¹⁴⁸ Adams, 'Charter 77', 228. Lipski, *KOR*, 44-45. Falk, *The Dilemmas*, 40.

leving al bestond. Dit bestond onder andere uit vertrouwen: KOR kon geïnfiltreerd worden door veiligheidstroepen, maar men had besloten dat overheersend wantrouwen desastreuzer zou zijn dan dat.¹⁴⁹ Ook dit is een keuze die door morele waarden, die van vertrouwen in de mens, maar tevens door praktische overwegingen is ingegeven.

Dat dit principe van openbaarheid niet absoluut was, blijkt uit enkele nuttige nuanceringen van Bernhard. De openbaarheid gold volgens hem vooral de kleine selecte groep van het comité zelf. Op het gebied van andere activisten of de ondergrondse pers heerste wel geheimhouding. De namen van de individuen die hun hulp kregen, werden ook niet aan de openbaarheid prijsgegeven. Ook Lipski geeft toe dat hier de grens van de openbaarheid lag.¹⁵⁰ Toch is het de vraag in hoeverre een uitgeverij met meer dan honderd werknemers of bladen met oplages boven de tienduizend geheim konden blijven.

Parallele cultuur en samizdat

KOR's apolitieke karakter leidde er ook toe dat zij door zichzelf buiten de 'official structure of party-state political life' te houden, een publieke ruimte begon te creëren. De meeste schrijvers zijn het erover eens dat Polen het beste voorbeeld in Oost-Europa was van onafhankelijke burgerinitiatieven die door het creëren van een onafhankelijke publieke ruimte een uitdaging aan de machthebbers wisten te vormen. Het beste voorbeeld hiervan was natuurlijk *Solidarność*, maar ten tijde van KOR werd er al een belangrijk begin mee gemaakt:

'KSS-KOR founders propounded a multitude of self-directed social organizations that deliberately avoided political activism but captured ground from the state by leaving the Party with a constantly shrinking area over which it could exercise effective supervision.'¹⁵¹

Eén van de gebieden waarop bewegingen als KOR en Charta 77 de macht van het regime in probeerden te beperken, was het culturele bereik. Hoewel het streven naar een parallelle cultuur in Polen een minder belangrijke rol zou spelen dan in Tsjecho-Slowakije, zou zij van alle Oost-Europese landen het meest succesvol zijn in het creëren van een ondergrondse pers. De praktijk van ondergrondse publiceren kende in Polen al een lange geschiedenis en werd daar dan ook over het algemeen niet aangeduid met het Russische acroniem samizdat, maar het Poolse woord *bibula*. Ondanks deze lange geschiedenis wist de jonge organisatie KOR een belangrijke rol in de herleving en herorganisatie ervan te spelen. Met haar uitgebreide amnestiecampagne en haar regelmatig verschijnende officiële publicatie *Komunikat* droeg zij sterk bij aan het ontstaan van een alternatief communicatiesysteem en leverde hiermee het grondwerk voor de grootste en belangrijkste ondergrondse perscultuur van het Oostblok. KOR en haar leden begonnen al snel meer bladen uit te geven, zoals *Biuletyn Informacyjny* en *Robotnik*. Dat laatste blad, 'de arbeider' genaamd, was een veelgelezen, op arbeiders

¹⁴⁹ Ibidem, 39. Lipski, *KOR*, 64.

¹⁵⁰ Bernhard, *The origins*, 96. Lipski, *KOR*, 64.

¹⁵¹ Ibidem, 10. Bernhard, 'Introduction', xv. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 77 (citaat).

gerichte publicatie met een oplage van meer dan tienduizend stuks. Behalve publicaties van KOR verschenen er ook veel bladen van de hand van ROPCiO en was er een groot aantal semi-onafhankelijke publicaties, die vaak in personele bezetting grote overeenkomsten met één van beide bewegingen bleken te vertonen. Slechts in literaire en academische uitgaven zou de Poolse oppositie onderdoen voor haar Tsjechische burens, wat vanwege haar geringere nadruk op cultuur en relatief grotere aandacht op sociale en politieke kwesties niet verrassend is. In kwantiteit en ook in organisatiegraad zou de Poolse pers echter alle andere samizdatbewegingen in Oost-Europa overschaduwen.¹⁵²

Aanvankelijk was KOR met dezelfde primitieve communicatiemiddelen behept als waar de Tsjecho-Slowaakse oppositie nog jaren mee zou werken: typemachines en carbonpapier. Onder leiding van KOR-lid Mirosław Chojecki werd echter een grotere stap gezet en een onafhankelijke uitgeverij opgericht: simpelweg 'onafhankelijke uitgeverij' of NOWa geheten. NOWa was in principe onafhankelijk van KOR, maar beide onderhielden nauwe banden en maakten gebruik van wederzijdse diensten.¹⁵³

Deze levendige ondergrondse publicatiecultuur leverde een belangrijke bijdrage aan het ontstaan van een onafhankelijke publieke opinie. De constante stroom aan onafhankelijke informatie die zij leverde wordt gezien als een belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van *Solidarność*. Helena Flam beschrijft bovendien hoe men in deze onafhankelijke sfeer journalistieke en organisatiekwaliteiten kon opdoen en dat deze daarmee, samen met dissidentie in het algemeen, een belangrijke 'training ground for dissenting intellectuals' vormde. Ook volgens Jane Curry waren deze onafhankelijke publicaties, maar tevens de andere door KOR geïnspireerde onafhankelijke activiteiten,

'directed at providing Poles with experience and the ability to govern themselves by providing them with information to enable them to make their own judgements. KOR also tried to structure its activities so that Poles would have opportunities to take individual responsibility without breaking the law or becoming declared members of the opposition.'¹⁵⁴

Nog een initiatief dat zeer duidelijk een dergelijke 'training ground' bood was de onafhankelijke universiteit, bijgenaamd 'de vliegende universiteit'. In 1977 begonnen enkele intellectuelen in privé-appartementen colleges te geven. Dat bleek zo'n succes dat er een jaar later besloten werd er een organisatie, TKN genaamd, aan te verbinden. Falk beschrijft de verschillende doelen die deze universiteit nastreefde: enerzijds wilde men de censuur omzeilen door op deze wijze perspectieven te kunnen uiten en studies en onderzoeken te kunnen uitvoeren die in het officiële circuit niet mogelijk waren. Anderzijds wilde men aan mensen voor wie

¹⁵² Bernhard, 'Introduction', xvi. Bernhard, *The origins*, 10 en 102-104. Falk, *The Dilemmas*, 38. Flam, 'Dissenting Intellectuals', 28. Skilling, *Samizdat*, 13-14. Jan B. de Weydenthal, 'The character of East European dissent during the late 1970s', in: Curry ed., *Dissent*, 143-152, aldaar, 148. *Bibula* wordt door de meeste auteurs vertaald met *tissue paper*, wat zou slaan op de slechte kwaliteit van het papier.

¹⁵³ Bernhard, *The origins*, 105-106. Falk, *The Dilemmas*, 41-42.

¹⁵⁴ Skilling, *Samizdat*, 22. Flam, 'Dissenting Intellectuals', 28-29. Curry, 'Polish dissent', 160.

een universitaire studie onmogelijk was, die mogelijkheid bieden. Het concept van openbaarheid was ook hier sterk doorgedrongen. Niet alleen waren de lezingen gratis en was iedereen welkom, waardoor ook al snel veiligheidsagenten zich tussen het publiek begonnen te mengen, ook een academische vooropleiding was niet vereist. Jacques Rupnik benadrukt dat de ‘vliegende universiteit’ niet meer uitging van het idee dat hervormingen binnen de universiteit door de instituties zelf afgedwongen kunnen worden. Het probeerde van buitenaf het institutionele staatsmonopolie op kennis af te breken: ‘it turns towards the society to reconstitute the national memory of Poland and to redirect the nation to its independent and democratic sources of culture.’¹⁵⁵

Hoewel de ‘vliegende universiteit’ onafhankelijk gesticht was, erkende KOR volgens Lipski gelijk dat het ‘one of the most important social initiatives’ was en dat het gesteund moest worden ‘because of its importance for the national culture’. Bovendien bestond er een grote overeenkomst in personele bezetting tussen KOR en de TKN. Volgens Falk vergrootte dit de geloofwaardigheid van de ‘vliegende universiteit’, maar Lipski benadrukt juist dat deze organisatie er sterke waarde aan hechtte om, vooral ook in de ogen van het publiek, onafhankelijk van KOR te blijven.¹⁵⁶ Hoewel voor sommigen de personele overeenkomsten met KOR inderdaad de geloofwaardigheid van het initiatief zal hebben versterkt, is het waarschijnlijker dat de TKN haar laagdrempeligheid wilde vergroten door zich niet te veel met de expliciete dissidentie van KOR te associëren.

Door het stimuleren van deze culturele initiatieven, probeerde KOR een voornamelijk onafhankelijke publieke sfeer te creëren en de maatschappij van het regime te emanciperen, hoewel zij ook waarde hechtte aan het behoud van, voornamelijk de typisch Poolse, onafhankelijke cultuur op zich.¹⁵⁷ Deze ‘tweede cultuur’ lijkt bij KOR echter eerder één van de wegen tot maatschappelijke zelforganisatie te vormen dan een doel op zich. Dat er auteurs zijn die dit culturele bereik als een soort van ‘training ground’ zien, sterkt deze opvatting.

Onafhankelijke organisaties

Niet alleen in de culturele sfeer, maar ook op andere gebieden probeerde KOR haar strategie van maatschappelijke zelfverdediging vorm te geven. Alleen al het feit dat zij zich als onafhankelijke organisatie had weten te vestigen, stimuleerde de oprichting van andere onafhankelijke initiatieven. Meer dan Tsjecho-Slowakije zou het Polen van de late jaren zeventig getekend worden door de oprichting van onafhankelijke organisaties. Ik zou echter niet zo ver willen gaan als Bernhard, die stelt dat deze sociale organisaties zich zodanig

¹⁵⁵ Falk, *The Dilemmas*, 42-43. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 226. Jacques Rupnik, ‘Dissent in Poland, 1968-78: the end of Revisionism and the Rebirth of the Civil Society’, in: Tökés ed., *Opposition*, 60-103, aldaar 94-95.

¹⁵⁶ Falk, *The Dilemmas*, 43. Lipski, *KOR*, 209-210. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 226. Volgens Lipski leidde de onafhankelijke positie die de TKN nastreefde zelfs tot conflicten over de vraag of Kuroń wel colleges mocht geven in TKN-verband.

¹⁵⁷ Ibidem, 99. ‘KSS “KOR”’: Appell an die Gesellschaft’, in: Mackenbach, *Das KOR*, 78-88, aldaar 82-83.

hadden weten te profileren dat al voor 1980 de strijd tussen oppositie en partij de ‘dominant axis of Polish political life’ geworden was en de publieke ruimte was bevrijd. Voordat dat kon worden gerealiseerd was immers eerst nog een escalatie van een economische kwestie en de oprichting van *Solidarność* nodig. Bernhard onderkent dat pas in 1980 een ware *civil society* kon ontstaan, omdat de staat toen de door haar tegenstander afgebakende grenzen moest erkennen. Maar volgens hem was de belangrijkste basis in de jaren zeventig al gelegd.¹⁵⁸

Nieuw aan de oppositie na 1976 was een strategie van druk van onderaf door middel van onafhankelijke instituties, die verrassend veel overeenkomsten vertoonde met Michniks nieuwe evolutionisme. KOR propageerde een vorm van zelforganisatie die burgers trainde in onafhankelijke organisaties en tegelijkertijd het gebied van de overheid inperkte; een strategie zoals we die ook in het culturele bereik al hebben gezien. Aanvankelijk had zij wel geprobeerd zich op de regering te richten, maar al snel wendde zij zich, naar Michniks recept, tot de bevolking. Omdat zij echter volgens Curry in 1978 nog steeds geen echte ‘foothold’ in de maatschappij weten te bereiken, richtte ze een schriftelijke oproep aan de maatschappij. Hierin beschreef KOR de situatie waarin de Poolse samenleving op dat moment verkeerde en ze introduceerde het programma van zelforganisatie dat KOR nastreefde als een alternatief voor spontane opstanden die alleen maar het land in een nationale crisis konden storten. Een beter voorbeeld van heilzame zelfbeperking is vrijwel niet te bedenken. Voordat zij in het stuk opriep tot een maatschappelijke zelforganisatie door middel van een open discussie, georganiseerde strijd en verdediging van de eigen rechten en bovenal vrijheid van meningsuiting, somde ze de tot nog toe bereikte initiatieven op. Tot die opsomming behoorden niet alleen *Robotnik*, TKN en NOWa, maar ook dichterbij de maatschappij staande initiatieven, zoals comités ter oprichting van vrije vakbonden of comités van boeren en studenten die als doel hadden de officiële vertegenwoordigingsorganen te doorbreken.¹⁵⁹ Duidelijker kon KOR niet laten zien dat ze ernst maakte met de onafhankelijke organisatie van de maatschappij.

De onafhankelijke sfeer die door KOR werd gestimuleerd, bestond niet alleen uit sterk met KOR en haar doelen verbonden initiatieven zoals haar interventiebureau, dat zaken van rechtenschendingen behandelde, of het Poolse Helsinkicomité; ook mensen met andere prioriteiten voelden zich door KOR tot het oprichten van organisaties geïnspireerd. Het bekendste voorbeeld was de mensenrechtenbeweging ROPCiO. Uit het eerste hoofdstuk bleek al dat het essentiële verschil tussen deze twee concurrerende organisaties moeilijk vast te stellen was. Rupnik stelt dat het kenmerkende verschil in de strategie te vinden was; waar KOR probeerde oppositie te bedrijven door de ontwikkeling van onafhankelijke sociale organisaties, was ROPCiO’s strategie volgens hem meer traditioneel politiek getint. ROPCiO had bovendien een meer openlijk politiek, nationalistisch en katholiek karakter dan KOR. Na

¹⁵⁸ Bernhard, *The origins*, 11.

¹⁵⁹ Curry, ‘Polish dissent’, 153 en 160. De Weydenthal, ‘The character’, 144-145. ‘KSS “KOR”: Appell’, 84-88.

onenigheid zou zij in meerdere facties uiteenvallen, die de basis zouden vormen voor nieuwe organisaties. Eén ervan was de Confederatie voor een Onafhankelijk Polen, KPN genaamd, die in tegenstelling tot KOR sterk politiek getint was en zelfs beduidend radicaler dan ROPCiO was geweest. Ook andere groepen zoals de Jong Polen Beweging RMP, het studentencomité SKS en zelfs een dissident forum van relatieve 'establishment'-vertegenwoordigers werden in deze late jaren zeventig opgericht en zouden allemaal hun eigen rol spelen. Volgens Skilling bleef KOR echter de 'spearhead of independent activities', onder andere door haar sterke verbondenheid met TKN en de door haar en haar leden geïnitieerde onafhankelijke publicaties en comités. Ook na de staat van beleg werd het Poolse maatschappelijke leven weer gekenmerkt door de oprichting van een veelheid aan groepen met uiteenlopende organisatievormen en doelstellingen.¹⁶⁰ Toen had KOR zich echter al opgeheven ten gunste van de beweging die na haar ontstond, maar haar al snel overvleugelde: *Solidarność*.

Dat de maatschappelijke zelforganisatie die KOR nastreefde succesvol was, bleek uit het grote aantal organisaties dat eind jaren zeventig zou ontstaan. Uiteindelijk zou haar succes zelfs tegen haar gaan werken: doordat er een soort van concurrentie zou ontstaan op het gebied van maatschappelijke organisaties, zou KOR niet zo'n centrale positie in het Poolse dissidente leven innemen als Charta 77 wel had. Anderzijds is het feit dat zij zich kon opheffen, omdat er andere organisaties gekomen waren die haar doelen beter konden nastreven een groot succes te noemen.

Het morele aspect

De Poolse dissidenten lieten zich minder op hun morele karakter voorstaan dan hun Tsjecho-Slowaakse collega's. De morele toon die Michnik en Kołakowski bij tijd en wijle aansloegen, valt echter wel in de Poolse praktijk terug te vinden. Enkele aspecten ervan zijn al genoemd. Zo benadrukte KOR in het eerste jaar van haar bestaan vaak haar morele in plaats van politieke drijfveren, het belang dat medeverantwoordelijkheid in de oprichting van haar organisatie had gespeeld, en kwam haar openheid gedeeltelijk voort uit een wens een voorbeeld voor de samenleving te vormen. Dat meer praktische factoren ook een rol hadden gespeeld in deze keuzes is daarentegen ook voldoende duidelijk geworden. Dit waren echter niet de enige morele aspecten die in KOR's handelen te onderscheiden waren. Flam stelt bijvoorbeeld, dat Poolse intellectuelen zich in het algemeen graag profileerden als bewakers van de waarheid en grote waarde hechtten aan waarden als trouw, integriteit en de bereidheid risico's te nemen en te lijden voor het algemeen belang. Adams, die specifieker over KOR op zich spreekt, legt eenzelfde nadruk op het begrip waarheid. Volgens hem was KOR's strijd tegen repressie en wetsschendingen gebaseerd op 'unwavering respect for truth, peaceful opposition, legality and moral fortitude.' Bugajski en Pollack stelden dat 'the defense

¹⁶⁰ Ibidem, 82 en 86. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 115-122. Rupnik, 'Dissent in Poland', 102-103. Skilling, *Samizdat*, 179-180. Curry, 'Polish Dissent', 163-164.

of specific persecuted individuals in Poland by groups of intellectual dissenters evolved into a method for defending certain key values, goals and autonomously arising groupings, while resisting the Party's monopolistic tendencies.' De Poolse dissidenten hadden weliswaar een politiekere benadering dan de Tsjecho-Slowaakse oppositie, maar de meeste auteurs lijken het erover eens dat ook in Polen een ethische benadering centraal stond.¹⁶¹ In de praktijk keert hetzelfde nuanceverschil terug als in de theorie. Hoewel moraliteit in Polen van belang was, zou het nooit zo sterk de nadruk krijgen als in Tsjecho-Slowakije. In de theorie gingen zelfbeperking en zelforganisatie al boven leven in waarheid, het is niet meer dan logisch dat deze pragmatische instelling in de praktijk terugkeerde. Wie in een relatief dynamische samenleving als de Poolse zich tot een morele houding wilde beperken, moest immers wel erg overtuigd zijn van het primaat van de moraliteit.

Concrete resultaten

KOR's keuze voor zelfbeperking in haar eisen, bleef niet zonder resultaat. Het meest voor de hand liggende voorbeeld is de amnestie van 1977 die haar bestaan als 'arbeidersbeschermingscomité' overbodig maakte en haar nieuwe strategie inluide. Hoewel bij dergelijke overheidsbesluiten nooit vast te stellen valt hoeveel invloed een pressiegroep heeft gehad, zagen velen volgens Adams de amnestie als 'the authorities' only course of retreat from a battle that they had no chance of winning.'¹⁶²

Concrete resultaten van dissident handelen zijn moeilijk te meten. Veel auteurs schrijven KOR echter een breed scala aan successen toe, zoals het doorbreken van de 'barrier of fear' die de maatschappij beheerste,¹⁶³ de geslaagde mobilisatie van een deel van de maatschappij en het breken van het informatiemonopolie van het regime.¹⁶⁴ Zoals al is geconstateerd ging Bernhard zelfs nog verder door haar belangrijke vorderingen in het vrijmaken van de publieke sfeer toe te schrijven. KOR heeft veel bijgedragen aan de creatie van een onafhankelijke publieke sfeer in Polen. Haar belangrijkste resultaat was echter dat zij heeft meegeholpen de omstandigheden te creëren waaronder *Solidarność* zou kunnen ontstaan. Niet iedereen blijkt het hier mee eens.

Het is niet onlogisch om KOR, immers de belangrijkste dissidente organisatie voor 1980 en de eerste die naar maatschappelijke zelforganisatie streefde, als voorbeeld voor en voorloper van *Solidarność* te zien. Er zijn dan ook meerdere auteurs die benadrukken dat KOR een belangrijke rol heeft gespeeld in het ontstaan van *Solidarność* door het doorbreken van de gescheiden cycli van arbeiders- intellectuelenprotest en het aanschouwelijk maken van methoden van openheid en zelforganisatie. Volgens hen zouden in het begin van *Solidarność*

¹⁶¹ Flam, 'Polish dissent', 31 en 34. Adams, 'Charter 77', 228-229. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 90. Skilling, *Samizdat*, 178. Liehm, 'The new social contract', 180.

¹⁶² Adams, 'Charter 77', 227.

¹⁶³ Zie hiervoor noot 136.

¹⁶⁴ Flam, 'Dissenting intellectuals', 21. Falk, *The Dilemmas*, 40. Adams, 'Charter 77', 236.

de bestaande oppositionele netwerken nog een grote rol hebben gespeeld, omdat die het haastige ontstaan van een nationale organisatie accommodeerden en vergemakkelijkten. Tismaneanu stelt bijvoorbeeld dat KOR een belangrijke bijdrage aan *Solidarność* had geleverd door het creëren van een politiek actieve nucleus van activisten ‘who had long established their *bona fides* in the eyes of the radicalized workers’. Ook Mackenbach, die in 1982 al een zeer vroege poging deed de relatie tussen KOR en *Solidarność* te beschrijven, is niets dan lovend. KOR had volgens hem door het uitgeven van het blad *Robotnik* een arbeidersforum weten te creëren en bovendien een belangrijke rol gespeeld in zowel de voorbereiding van de staking als de staking zelf. Hij gaat dan ook zelfs zo ver als de zomer van 1981 zonder KOR ‘ondenkbaar’ te noemen. Dat KOR de stakingen niet had georganiseerd is echter achteraf zeker. Anders zou Lipski, immers zelf KOR-lid, dat wel vol trots gemeld hebben, zegt hij ook zelf. Net als Mackenbach legt hij wel de nadruk op het zelfvertrouwen, inzicht en de waardevolle tactieken die KOR de samenleving en de arbeiders in het bijzonder had bijgebracht. Mackenbach en Lipski benadrukken allebei dat KOR-leden een prominente rol zouden blijven vervullen in de opbouw van *Solidarność* en andere onafhankelijke initiatieven en vooral ook vooruitstrevende ideeën zouden aandragen. Volgens velen waren KOR-leden als Kuroń en Michnik met hun noties van een zelforganiserende *civil society* en een dialoog tussen staat en maatschappij van groot belang voor *Solidarność*. Dit succesverhaal wordt al iets genuanceerd door Ash die oproept de andere factoren, zoals de economie, niet te vergeten; een zonde waar volgens hem zowel Havel als Michnik zich schuldig aan maakten:

‘Zonder de uitwerking van de ideeën van KOR zou er geen Solidariteit zijn geweest (of in elk geval een heel ander) – maar de vroedvrouw bij de geboorte van Solidariteit was een banale stijging van de vleesprijzen.’¹⁶⁵

Dat de verhoudingen tussen KOR en *Solidarność* complexer lagen dan hier wordt gesuggereerd, moge duidelijk zijn, anders zou er immers niet zo’n verhitte historiografische discussie over zijn ontstaan. Bernhard geeft bijvoorbeeld aan dat KOR enerzijds een uitzonderlijke rol had gespeeld door te breken de passiviteit die de Poolse intelligentsia rond 1970 had gekenmerkt. Maar anderzijds waren de arbeiders en intellectuelen die hieraan deelnamen volgens hem niet representatief voor hun sociale lagen. Hoewel KOR een ‘contra-elite van arbeiders’ had weten te creëren die het oprichten van een arbeidersbeweging vergemakkelijkte, was het voor hem duidelijk dat KOR geen concrete rol had gespeeld in de totstandkoming van de stakingen zelf. Zelfs Lipski, van wie men bevooroordeeldheid voor de positie van KOR kan verwachten, beschrijft de soms moeilijke relatie tussen *Solidarność* en KOR. Enerzijds werden haar leden met respect verwelkomd en waren zij vrij om posten binnen de organisatie te bezetten. Anderzijds bezagen sommigen hen met wantrouwen, of soms zelfs haat. ‘In any case, KSS “KOR” had no intention of functioning as a mentor to

¹⁶⁵ Falk, *The Dilemmas*, 48-49. Flam, ‘Dissenting intellectuals’, 21. Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 123. Mackenbach, *Das KOR*, 24-25 en 46. Lipski, *KOR*, 424. Ash, *De vruchten*, 195-196.

Solidarity,' stelt hij, en ze nam ook geen positie op het gebied van vakbondszaken. Vanaf de zomer van 1980 bestond bovendien al een discussie binnen KOR over de vraag of zij onder deze omstandigheden niet opgeheven diende te worden. Jacek Kuroń, prominent KOR-lid, vreesde dat KOR-activiteiten door *Solidarność* als bemoeienissen van buitenaf gezien konden worden. In september zou de opheffing inderdaad volgen.¹⁶⁶

Bernhard en Lipski leveren nuttige nuanceringen die aantonen dat de relatie tussen KOR en *Solidarność* niet zo vanzelfsprekend was als velen wilden geloven. Verschillende historici gaan echter verder dan dat en stellen de voorbeeldfunctie van KOR in het algemeen ter discussie. Meest fanatiek hierin is Roman Laba. In zijn boek *The roots of Solidarity* wijdt hij zijn hele inleiding aan het ontcrachten van de heersende 'elite-theorieën' waarna hij in de rest van zijn betoog niet meer dan twee bladzijden tellend paragraafje aan KOR besteedt. Laba erkent dat de intellectuelen uit KOR de intentie hadden een coalitie met arbeiders tot stand te brengen, maar volgens hem waren ze absoluut niet op de hoogte van de mate van arbeidersorganisatie die al tot stand gebracht was en wilden zij slechts op paternalistische wijze de arbeiders organisatie bijbrengen. Over de opvattingen van buitenlandse waarnemers is hij nog vernietigender. Zij zouden arbeiders zien als 'child-brutes handicapped by inadequate concepts, language and symbol-making capacity.' Hij probeert dit beeld te compenseren door zelf uitgebreid de bestaande vormen van arbeidersorganisatie onafhankelijk van KOR en andere intellectuelen te beschrijven. Dit boek staat in groot contrast met het boek van Bernhard dat vrijwel hetzelfde onderwerp bestrijkt. Bernhards betoog laat alleen al in opbouw, met twee hoofdstukken over arbeidersorganisatie, twee over KOR en één over de relatie tussen die twee, een evenwichtiger beeld zien. Laba's poging om de nadruk op intellectuelen die in de historiografie over Oost-Europese dissidentie nog steeds bestaat te doorbreken, is sympathiek. Dat neemt echter niet weg dat zijn betoog krampachtig aandoet. Dat KOR-leden voorwerk hebben verricht en belangrijke rollen vervulden in *Solidarność* valt immers niet te ontkennen. Een betoog als dat van Bernhard, waar hij de gescheiden ontwikkeling van arbeiders- en intellectuele initiatieven laten zien en de problemen aanstipt, maar niet de een ten koste van de ander weglaat is daarom vollediger en genuanceerder.¹⁶⁷

Laba is echter niet de enige die de positie van KOR als voorloper van *Solidarność* ter discussie stelt. Ook Jane Curry stelt haar vraagtekens bij de leidende rol van de intellectuelen, maar doet dit niet door de rol van KOR te ontkennen of te demoniseren, maar door aan te tonen dat KOR op dit gebied had gefaald. Hoewel de intellectuelen volgens haar wel de mening van de overgrote meerderheid vertegenwoordigden, hadden zij de kansen om een massabeweging te initiëren, wat zij onmogelijk achtten, verkeerd ingeschat. Nadat augustus 1980 hun ongelijk had bewezen, bevonden zij zich niet meer in een leidende maar een reac-

¹⁶⁶ Bernhard, *The origins*, 193-208. Lipski, *KOR*, 436-437 en 452-453.

¹⁶⁷ Laba, *The roots*, 3-7, 94-95 en 174. Bernhard, *The origins*, passim.

tieve positie. Hoewel ze KOR's poging om een coalitie tussen intellectuelen en arbeiders te smeden erkent, leidde dit volgens haar niet tot een 'organische eenheid':

'Even in the formation and development of Solidarity, workers guarded their autonomy and kept intellectuals – from both inside and outside the self-proclaimed opposition – as invited advisors rather than equals or leaders.'

Hoewel Curry wel spreekt over de 'intellectuele voorgangers' van de arbeiders, en toegeeft dat beide dezelfde doelen nastreefden, was dat alles toch bovenal het gevolg van de organisatie die de arbeiders zelf op touw hadden gezet:

'Ironically, although the dissident groups had been trying to lay the intellectual groundwork for a union between intellectuals and workers and for worker groups to organize, these were workers' events. There is no evidence that dissidents or ongoing intellectual criticism triggered the initial strikes.'

Net als Laba constateert zij misprijzend dat door westerse waarnemers en Oostblokleden aangenomen werd dat intellectuelen aanzet gegeven hadden tot de gebeurtenissen. Dat het regime na de afkondiging van de staat van beleg niet alleen de vakbondsleiders maar ook de prominentste intellectuelen gevangen zette, vindt zij dan ook misplaatst. Curry stelt dat ze deze hele periode opgesloten gebleven waren in hun louter reactieve en adviserende rol. Na de staat van beleg werden de bestaande conflicten tussen arbeiders en intellectuelen echter met graagte door het regime opgepakt in een poging de coalitie verder uit elkaar te drijven.¹⁶⁸

De reacties van Laba en Curry zijn niet verwonderlijk. Intellectuelen als Michnik en Kuroń zijn door hun grotere zichtbaarheid vaak het centrum van de aandacht geworden, niet alleen in de buitenlandse media destijds, maar ook in de historiografie achteraf. Het regime zelf schreef bovendien aan de intellectuele dissidenten vaak een grote rol toe, zoals bleek uit hun veelvuldige detentie. Dat er meer bestond dan intellectuelenoppositie en dat *Solidarność* grotendeels uit onafhankelijke arbeidersorganisatie voortkwam, is een nuttige aanvulling geweest op deze opvattingen. Tevens is het goed om in te zien dat de verhoudingen tussen intellectuelen en arbeiders niet zo sprookjesachtig waren als sommige historici zouden willen doen geloven. Daarmee dient de rol van de intellectuelen, al ging het alleen maar om hun morele voorbeeldfunctie, echter niet gebagatelliseerd of zelfs afgewezen te worden.

Ik zou willen concluderen dat hoewel veel van de arbeidersorganisatie uit initiatieven van de arbeiders zelf voortkwam, KOR toch een soort maatschappelijk basiswerk geleverd heeft waar *Solidarność* op voort kon bouwen. Niet alleen bood zij een kant en klaar oppositioneel netwerk waar de jonge organisatie gebruik van kon maken voordat zij haar eigen kanalen kon stichten, ook op strategisch gebied zal *Solidarność* soms gewaardeerde en soms gewantoude adviezen gekregen hebben van intellectuelen die al jaren op hun eigen manier met de staat worstelden. Curry heeft gelijk als ze stelt dat *Solidarność* in één jaar voor elkaar heeft weten krijgen waar deze intellectuelen jaren naar gestreefd hebben. Mijns inziens hebben zij

¹⁶⁸ Curry, 'Polish dissent', 153, 155, 166 en 168.

echter hun eigen bijdrage geleverd aan het succes dat *Solidarność* enkele maanden lang zou worden, en kan dat tot hun resultaten gerekend worden.

KOR en haar intellectuele grondleggers

Lipski benadrukt dat omdat KOR een sociaal en geen politiek initiatief was, politieke activisten zoals Kuroń en Michnik hun geschriften moesten scheiden van hun KOR-lidmaatschap. Desondanks stelt Bernhard dat hun geschriften juist buitengewoon invloedrijk waren in het 'KOR milieu'.¹⁶⁹ Zonder verder op deze tegenstelling in te gaan, kan door alleen maar naar de vorige twee hoofdstukken te kijken, gezegd worden dat Bernhard een punt heeft. Over de geschriften van na 1977 zou nog gezegd kunnen worden dat zij geïnspireerd zijn op de praktijk van KOR in plaats van andersom. Dat de bovenstaande praktijk echter ook grote overeenkomsten vertoont met Michniks in 1976 geschreven essay over een nieuw evolutionisme, toont mijns inziens echter aan dat er wel degelijk beïnvloeding bestond. De daarin door Michnik geadviseerde, en later door Kuroń en hem verder ontwikkelde, theorie van druk van onderaf door middel van maatschappelijke zelforganisatie, was één van de belangrijkste middelen van KOR's strategie. Ook de aspecten die als zo kenmerkend voor Oost-Europese dissidente intellectuelen van na 1968 worden beschouwd zoals openheid, legalisme en een zoektocht naar de waarheid, zijn in KOR terug te vinden. Zelfs het politiekere en minder op moraliteit gerichte karakter van het Poolse gedachtegoed tegenover dat van de Tsjechen is in de dissidente praktijk terug te vinden. Hoewel KOR een heterogene beweging was, met verschillende opvattingen, onder andere over het al dan niet politieke karakter van haar organisatie, lijken Michniks en Kuroń's ideeën over zelforganisatie en zelfbeperking zowel een inspiratiebron voor als een uiting van het gedachtegoed van KOR te zijn geweest.

Charta 77: (1977-1989)

De ondertekening van de Helsinki-akkoorden in 1975, de ratificatie van twee VN-handvesten over mensenrechten en de vervolging van de *Plastic People of the Universe* in 1976, zorgden ervoor dat een groep intellectuelen het gevoel kreeg dat zij haar verantwoordelijkheid moest nemen om een langdurig en moeilijk proces van verandering af te dwingen. In januari 1977, aan het begin van het jaar van de politieke gevangenen en in dezelfde maand als de Praagse Lente was begonnen, viel een door meer dan tweehonderd mensen ondertekende verklaring, Charta 77 genaamd, in handen van de politie.¹⁷⁰ De petitie wist het publiek wel op andere manieren. Bovendien bleek het regime verrast en zette de eerste maanden in op een strategie die door veel historici als een grote fout wordt gezien: het had de illusie de beweging door negatieve aandacht tot stilstand te kunnen brengen. Het adagium dat negatieve aandacht ook

¹⁶⁹ Lipski, *KOR*, 62. Bernhard, *The origins*, 88.

¹⁷⁰ Skilling, *Charter 77*, 14-15. Adams, 'Charter 77', 221. Keane, *Václav Havel*, 246

aandacht is, bleek echter meer waar dan ooit. Duizenden mensen die anders waarschijnlijk nooit van Charta 77 gehoord zouden hebben, waren nu binnen enkele weken op de hoogte van haar bestaan:

‘The Party leadership did not grasp at the outset that by ‘going public’ about the *Charta* it not only provided it with free publicity. It also placed itself on a level playing field – the battle for public opinion through reasoned argument and rhetorical controversy – with which it wasn’t familiar, and on which it had trouble winning against its opponents.’

Volgens Bugajski had deze oorspronkelijke ‘hysterische’ reactie van het regime zelfs het bijeffect dat Charta 77 in de ogen van de bevolking aan geloofwaardigheid won.¹⁷¹ Charta 77 was immers meer dan een petitie, zij was de oprichtingsverklaring van een beweging die haar ondertekenaars direct tegen de verdrukking in tot stand probeerden te brengen.¹⁷²

Karakter: openheid en zelfbeperking?

Al in haar eerste verklaring maakte Charta 77 duidelijk wat het karakter van de beweging moest zijn. Behalve een uitgebreide opsomming van mensenrechten en de schendingen hiervan, omvatte de verklaring een verzekering dat de verantwoordelijkheid voor de handhaving van deze mensenrechten niet alleen bij de staat lag, maar ook bij de individuele burger. Charta 77, een open, informele en pluralistische gemeenschap van mensen met dezelfde bezorgdheid om deze idealen, zou deze verantwoordelijkheid gaan nemen. De verklaring benadrukte bovendien dat Charta noch een organisatie, noch een politieke oppositie was: ‘It does not aim, then, to set out its own programmes for political or social reforms or changes, but within its own sphere of activity it wishes to conduct a constructive dialogue with the political and state authorities.’¹⁷³

In haar fundamentele kenmerken leek Charta 77 sterk op KOR zij had dan ook te maken met hetzelfde spanningsveld tussen theoretische en praktische impulsen. Veel historici zijn geneigd de fundamentele karaktereigenschappen van Charta 77 uit te leggen als een weloverwogen, vaak moreel geïnspireerde houding, die veel overeenkomsten vertoonde met de opvattingen van Havel en Benda. Sterker dan KOR ontkende Charta bijvoorbeeld een organisatie te zijn. De afwezigheid van een formele structuur maakte de creatie van een massabeweging onmogelijk, maar dat was dan ook niet de ambitie. Volgens Falk had Charta voor een dergelijke ‘virtuele organisatie’ gekozen om met de eigen democratische en anti-autoritaire opvattingen overeen te stemmen. Omdat iedereen die met haar ideeën sympathiseerde zich er deel van mocht voelen, was het werven van leden bovendien onnodig. Het verzamelen van meer handtekeningen onder de beginverklaring werd als onbelangrijk gezien, hoewel iedereen vrij was om te tekenen. Het ware doel was volgens Bugajski echter het vergroten van ‘the involvement of wide sectors of society in human rights issues’:

¹⁷¹ Ibidem, 251 (citaat). Bugajski, *Czechoslovakia*, 38 en 40.

¹⁷² Adams, ‘Charter 77’, 229. Skilling, *Charter 77*, 19.

¹⁷³ ‘Charter 77 – Declaration’, 209-212.

‘The charter was intended to awaken the public’s conscience by making people aware of the liberties they had been guaranteed in a variety of domestic laws and international agreements and informing them of how these liberties were systematically violated.’

De betekenis van het ondertekenen lag niet in de handtekening zelf, maar in de geest van onafhankelijkheid die men op die manier tentoonspreidde. Deze nadruk op maatschappelijk bewustzijn, maar ook Charta’s apolitieke karakter en haar open karakter kunnen uitgelegd worden door te verwijzen naar Havels diskwalificatie van de traditionele politiek en zijn verwijzingen naar verantwoordelijkheid en leven in waarheid.¹⁷⁴

Hoewel dit verhaal overtuigend klinkt, is er ook een praktische kant van de medaille. Deze kenmerken vertonen immers ook opvallend veel overeenkomsten met de door Michnik en Kuroń voorgestane zelfbeperking. Door nadruk te leggen op haar niet-politieke en open karakter en maakte zij direct duidelijk geen conspiratieve organisatie of een alternatief voor de machthebbers te zijn. Al in een vroeg stadium had men geconcludeerd dat geheimhouding slechts contra-productief zou werken: het zou niet alleen de uitdaging aan het regime vergroten, maar het de staat ook mogelijk maken in stilte een einde te maken aan het initiatief. Hoewel de openbaarheid van Charta enerzijds de repressie over zich afriep, maakte het de onderdrukking ook zichtbaarder voor de Tsjecho-Slowaakse bevolking en het buitenland. Het versterkte bovendien haar geloofwaardigheid en respectabiliteit. Zo kunnen veel van Charta’s fundamentele kenmerken zoals het afwijzen van politiek en een formele organisatiestructuur niet alleen gezien worden als een morele keuze, maar tevens als een strategische zet om een te sterke uitdaging aan het regime te voorkomen - wat sterk lijkt op zelfbeperking Poolse stijl. Behalve als een uiting van democratische ambities, kan het afwijzen van een formele organisatiestructuur ook gezien worden als een poging legaal te blijven: iets waar Charta 77 sterk de nadruk op legde. Daarbij wees zij regelmatig op Tsjecho-Slowaakse en internationale wetten en handvesten waarbinnen haar bestaan gerechtvaardigd was en waar zij graag het regime aan wilde houden. Er was bovendien niet voor niets gekozen voor een nadruk op mensenrechten en niet voor het oprichten van een oppositionele organisatie: verantwoordelijkheid voor mensenrechten bleek de kleinste gemene deler die deze groep intellectuelen bij elkaar kon houden. Het is duidelijk dat deze kenmerken een morele rechtvaardiging hebben, maar net zo makkelijk pragmatisch uitgelegd kunnen worden. Auteurs die de Oost-Europese oppositie als geheel beschrijven, zijn dan ook snel geneigd zelfbeperking als een kenmerk van zowel de Poolse als de Tsjecho-Slowaakse dissidentie. Auteurs die alleen over de Tsjecho-Slowaakse situatie schrijven, kiezen echter minder snel voor deze formulering.¹⁷⁵ Het lijkt mij bovendien een teken dat het begrip zelf

¹⁷⁴ Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 123-124. Bugajski, *Czechoslovakia*, 17, 39 en 93. Skilling, *Samizdat*, 43 en 45. Falk, *The Dilemmas*, 89-90.

¹⁷⁵ Ash, *De vruchten*, 69-70. Schöpflin, *Politics*, 180. Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 156-157. Falk, *The Dilemmas*, 88. Skilling, *Charter 77*, 64-65. Bugajski, *Czechoslovakia*, 15. Sharlet, ‘Varieties of dissent’, 5-6. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 124. De Weydenthal, ‘The character’, 147.

nauwelijks door Tsjechische intellectuelen toegepast. Voor de situatie van Charta 77 is het dan ook ook logischer om naar Havel dan naar Michnik te kijken, ondanks het feit dat op het moment van ontstaan Michniks tekst de enige bestaande invloedrijke dissidente theorie was. Havels in 1978 geschreven betoog kan echter voor een groot deel opgevat worden als een uitleg achteraf van Charta's doelen en werkwijze.

Hoewel Charta's strategie veel overeenkomsten vertoonde met KOR's zelfbeperking, komt die beperking in het Tsjecho-Slowaakse geval vooral voort uit een morele afkeer van politiek. Deze keuze voor moraliteit boven politiek is echter ook een vorm van zelfbeperking: dat elke vorm van politiek in Tsjecho-Slowakije onmogelijk was, was immers al van aanvang duidelijk. Hoewel Charta dus over het algemeen niet bewust bezig was met zelfbeperking - zij werd door de omstandigheden al genoeg beperkt - kende haar strategie, door het verheffen van moraliteit boven politiek, toch dezelfde kenmerken als de Poolse zelfbeperkende strategie. Zelfbeperking was voor Charta echter eerder noodzaak dan een keuze. Beperking van de eisen was echter al niet aan de orde omdat ook beperkte eisen waarschijnlijk even weinig kans van slagen zouden hebben. Op het gebied van haar methoden wilde zij echter wel naar beperktere middelen grijpen om minder repressie af te roepen. Bovenal hadden veel aspecten, zoals haar openbaarheid, zowel een morele als een praktische zelfbeperkende kant, die ieder hun eigen rol speelden. Ook de oproep tot een dialoog met het regime betekende zowel een belangrijke verdere morele ontwapening van de staat als een bescherming tegen repressie. Charta had hiermee haar vredelievende bedoelingen laten zien, waarna elke slag van het regime nog sterker duidelijk zou maken wat er eigenlijk mis was in Tsjecho-Slowakije.¹⁷⁶ Charta's praktijk werd dus, misschien nog wel sterker dan die van KOR gevormd in het spanningsveld tussen theorie en pragmatisme. Hoewel theoretische verantwoordingen vaak de overhand hadden, werden praktische impulsen niet vergeten.

Ondanks Charta's uitdrukkelijke wens om niet politiek te zijn, kon een dergelijk initiatief in een samenleving waarin het regime het monopolie had op informatie en maatschappelijke organisaties natuurlijk alleen maar politiek uitvallen. Het regime, dat elke vorm van non-conformisme als een uitdaging zag, kon Charta in ieder geval als niets anders dan politiek beschouwen, en Charta wist zich moeilijk tegen deze aantijgingen te verdedigen. Hoewel ze inzette op een constructieve dialoog, leverde ze immers wel kritiek op het regime en impliceerde daarmee dat politieke hervormingen noodzakelijk waren. De Chartisten zagen natuurlijk zelf ook in dat zij door de omstandigheden onvermijdelijk politiek geworden waren, en ze gaven dit uiteindelijk mondjesmaat toe.¹⁷⁷

Net als bij KOR waren Charta's fundamentele kenmerken ook in eigen gelederen niet onomstreden. Er vonden dan ook regelmatig discussies plaats. Volgens Bugajski waren het

¹⁷⁶ Bugajski, *Czechoslovakia*, 14.

¹⁷⁷ Schöpflin, *Politics*, 180. Skilling, *Charter 77*, 66. Skilling, *Samizdat*, 49. Bugajski, *Czechoslovakia*, 16-17. Adams, 'Charter 77', 231.

vooral de radicalere onafhankelijke socialisten die een politieke weg voorstonden en een sterkere organisatie wensten. De voormalige partijleden, de christenen en natuurlijk ook onafhankelijke intellectuelen als Patočka en Havel zagen Charta minder als een politiek dan een moreel initiatief, gericht op individuen. Volgens Bugajski werd er toch een compromis bereikt door Charta onafhankelijke organisaties aan te laten moedigen, die eventueel ook politiek konden zijn. Bugajski, die overigens nergens naar de ideeën van Benda of Havel verwijst, stelt hier de creatie van een onafhankelijke sfeer voor als slechts een politiek compromis en daarin is hij niet de enige. Hoewel het inderdaad een oplossing zou kunnen bieden, lijkt me dat er meer dan alleen politieke berekening achter zat, in ieder geval voor mensen als Benda en Havel. Een ander door Bugajski genoemd compromis, dat mij wel een werkelijk compromis lijkt, is volgens hem de poging om elke grote groep binnen Charta door een woordvoerder te laten vertegenwoordigen: een poging tot interne democratie en correcte representatie. Ondanks deze discussies over het al dan niet politieke karakter van Charta, noemt Adams Charta's zoektocht naar 'politieke neutraliteit' beter geslaagd dan die van KOR. Hij stelt dat KOR's opheffing in 1981 gedeeltelijk het gevolg was van conflicten over politisering, terwijl Charta de langst bestaande mensenrechtenbeweging van Oost-Europa zou worden. Toch stellen sommige historici dat Charta langzamerhand iets politieker werd, onder andere door de oprichting van politiekere onafhankelijke organisaties.¹⁷⁸ Dat Charta dergelijke discussies kon voeren en haar niet heeft gespleten toonde volgens Antonin Liehm aan dat de door Charta 77 gecreëerde parallelle cultuur 'very much alive and confident enough [was] to engage in discussions deliberately under the very noses of the oppressors.'¹⁷⁹

Parallele cultuur en samizdat

De parallelle cultuur die door Liehm gesuggereerd wordt, is tevens één van de belangrijkste speerpunten van intellectuelen als Havel en Benda. Charta 77 heeft deze ideeën ter harte genomen. Dat er al een levendige parallelle cultuur bestond voordat Charta 77 tot stand kwam, moge duidelijk zijn, onder andere uit de brieven die intellectuelen zoals Kohout en Havel naar verschillende autoriteiten stuurden en de rol die de muzikale *underground* had gespeeld in het ontstaan van Charta 77.¹⁸⁰ Dat er een stijgende lijn zat in de groei van deze parallelle cultuur was voor Havel onomstreden. Begin jaren zeventig had hij nog ingestemd met buitenlandse intellectuelen die Tsjecho-Slowakije vergeleken met een cultureel kerkhof. Toen hij in 1984 nogmaals langs dergelijke vergelijkingen kwam, 'rebelleerde' er iets in hem: 'It simply does not seem to me that we have all laid down and died. By no means do I see only graves and tombstones around me.' Hij zag zelf de florierende samizdatcultuur als het meest

¹⁷⁸ Skilling, *Samizdat*, 50. Bugajski, *Czechoslovakia*, 15. Falk, *The Dilemmas*, 90. Adams, 'Charter 77', 231.

Skilling, *Charter 77*, 80. Tucker, *The philosophy*, 127 (hij geeft een genuanceerdere uitwerking dan Bugajski).

¹⁷⁹ Antonin J. Liehm, 'The new social contract and the parallel polity', in: Curry ed., *Dissent*, 173-181, aldaar 179.

¹⁸⁰ Zie hiervoor hoofdstuk 1 en tevens Jirous, 'Current expressions' of Heneka e.a. ed., *A Besieged Culture*, 269.

aansprekende voorbeeld, maar kende er meer.¹⁸¹ En hoewel ook in de jaren tachtig sommige westerse waarnemers nog steeds Tsjecho-Slowakije omschreven als een ‘cultural desert’,¹⁸² waren er ook steeds meer auteurs die hetzelfde positieve beeld zagen als Havel beschreef. Deze auteurs geven verschillende voorbeelden van parallelle culturele initiatieven, zoals theatervoorstellingen, discussiegroepjes en tentoonstellingen. Het meeste waarde hechten zij over het algemeen, net als Havel, echter aan de levendige samizdatcultuur.¹⁸³

Samizdat was zo waardevol omdat het Charta’s belangrijkste middel was om de mensenrechtenschendingen waar zij de aandacht op wilde vestigen wereldkundig te maken. Skilling beschrijft hoe het ontstaan van Charta 77 een explosie aan samizdat teweeg bracht. Het fenomeen was niet nieuw, maar Charta bracht zowel een kwantitatieve als kwalitatieve ommekeer en verbreedde het spectrum aan ideeën dat dit medium besloeg. De Tsjecho-Slowaakse samizdat was, in tegenstelling tot in Polen, vrijwel alleen maar met de typemachine geschreven, vanuit het idee dat een dergelijke vorm van publiceren legaal zou zijn en dus minder repressie teweeg zou brengen - een voorbeeld dat Charta in methoden wel degelijk aan zelfbeperking deed. Hoewel de Tsjecho-Slowaakse samizdatbeweging, onder andere door haar bewuste keuze voor beperktere middelen, achterbleef bij Polen, was zij toch één van de meest succesvolle van het Oostblok. Dit had zij enerzijds te danken aan haar grote aantal regelmatige publicaties. Vanaf 1978 verscheen *Informace o Chartě 77* - informatie over Charta 77, ook wel *Infoch* genoemd - wat *de facto* als orgaan van Charta 77 functioneerde. Er was echter ook een grote circulatie van meer onafhankelijke bladen - waarin Chartisten echter wel vaak een grote rol speelden - en religieuze publicaties. Skilling en Adams stellen dan ook dat Charta een parallel informatiesysteem wist te creëren dat kon concurreren met de officiële informatiekkanalen en haar kon dwingen bepaalde onderwerpen op te pakken. ‘They have acted as a watchdog on the government’s actions and as an exposé of injustice and illegality.’ Anderzijds had Tsjecho-Slowakije haar internationale voorbeeldfunctie op het gebied van samizdat te danken aan een initiatief uit de vroege jaren zeventig. De gebonden boekenreeks *Petlice*, uitgebracht door de schrijver Ludvík Vaculík, ontlokte de Tsjechische émigré Pavel Tigrid de uitspraak dat de Russen het fenomeen samizdat hadden uitgevonden, maar dat de Tsjechen het tot kunst hadden verheven. De uitgaven waren voornamelijk literair en filosofisch van aard en vormden daarmee een belangrijk onderdeel van de Tsjecho-Slowaakse parallelle cultuur. ’s Lands belangrijkste schrijvers, maar ook jonge talenten werden hierin uitgegeven. Toen Jaroslav Seifert, één van de bekendste Tsjechische poëten, wiens werk echter gedeeltelijk in *Petlice* moest worden uitgegeven, de Nobelprijs kreeg, beschouwde Charta dit dan ook als een morele overwinning voor de gehele parallelle cultuur:

¹⁸¹ Havel, ‘Six asides’, 130-131.

¹⁸² Walter Laqueur, ‘Foreword’, in: Bugajski, *Czechoslovakia*, vii-viii, aldaar viii.

¹⁸³ Ash, *De vruchten*, 71-72. Skilling, *Samizdat*, 78-80. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 99. Dit zijn alledrie teksten uit de jaren tachtig: respectievelijk 1984, 1989 en nogmaals 1989.

‘We consider the award of the Nobel Prize for literature to Jaroslav Seifert to be not only a just appreciation of a great Czech poet but also an encouragement for the entire unofficial Czechoslovak culture.’¹⁸⁴

Naast de poging om door middel van samizdat een parallel informatiesysteem of zelfs een parallelle publieke opinie te laten bestaan, bestond er nog een zeer belangrijk parallel cultureel initiatief: de poging een onafhankelijk onderwijssysteem te stichten. Onafhankelijke seminars bestonden al voor het ontstaan van Charta zelf. Maar in de herfst van 1977 werd een iets georganiseerder initiatief opgericht onder de naam ‘Patočka universiteit’. Hoewel het initiatief bescheiden bleef in vergelijking tot haar Poolse variant en nooit een dergelijke mate van organisatie bereikte of probeerde te bereiken, was zij verrassend succesvol. Het voornaamste doel was de sterke mate van discriminatie op onderwijsgebied te laten zien en vervolgens op te heffen. Veel van de seminars richtten zich volgens Falk op de waarden van moraliteit en publieke verantwoordelijkheid die tekenend waren voor de Tsjechische dissidente filosofie. Dit initiatief kan dus als een succesvolle manier beschouwd worden om dergelijke ideeën in de gehele maatschappij te laten doordringen.¹⁸⁵

Ook de muzikale sfeer, zo bloeiend al voor het ontstaan van Charta 77, bleef een belangrijke factor binnen de Tsjecho-Slowaakse parallelle cultuur, zoals ook blijkt uit Charta’s eigen publicaties.¹⁸⁶ Deze muzikale *underground*, die samenhang met de jongerencultuur, wordt door verschillende auteurs als een factor van belang gezien, maar is in minder sterke mate met Charta zelf verbonden. Skilling stelt dat muziek en in mindere mate poëzie, die samen een geslaagde *underground*-avond konden vormen, belangrijke middelen waren voor jongeren om hun eigen waarden te ontdekken en vrij hun gevoelens te uiten. Daarnaast won deze muzikale sfeer de jongeren volgens hem voor westerse en persoonlijke waarden. Een belangrijke rol in deze muzikale omgeving speelde ook de Jazzsectie van de officiële muzikantenbond. Tot 1984 wist deze legale organisatie een ongecensureerd blad uit te brengen dat vele culturele onderwerpen aansneed. Charta speelde een relatief kleine rol in dit alles. Pas toen de Jazzsectie ontbonden en vervolgd werd, kwamen Charta en VONS in actie ter bescherming van haar leden. Ook in andere documenten en communiqués vroeg Charta om een grotere vrijheid voor de muzikale sfeer en erkende zij het belang dat een onafhankelijke ontwikkeling hiervan in de levens van de jongeren speelde.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Adams, ‘Charter 77’, 232. Skilling, *Samizdat*, 19-20, 26-29, 37-38 en 75. Skilling, *Charter 77*, 85 en 98-99. De Weydenthal, ‘The character’, 148-149. Eerste citaat van Skilling. Pavel Tigrid geciteerd in: Skilling, *Samizdat*, 11. ‘Charter 77 document no. 17/84. On the award of the Nobel Prize for literature to the Czech poet Jaroslav Seifert’, in: Heneka e.a. ed., *A Besieged Culture*, 251-252, aldaar 252. Strikt gesproken gold *Petlice* niet als samizdat, omdat elk exemplaar door de auteur werd gesigneerd en er bij werd vermeld dat verdere duplicatie verboden was. Skilling, *Charter 77*, 110.

¹⁸⁵ Falk, *The Dilemmas*, 92-94. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 227-228. Bugajski, *Czechoslovakia*, 47. Het gaat hier om discriminatie op grond van de eigen opvattingen of die van de ouders.

¹⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: ‘Impressies van een underground-avond’, *Info over Charta* ’77 5 afl. 3/4 (1986) 3-7. Karel Šrp ‘Tsjechische underground steekt de kop op’, *Info over Charta* ’77 8 afl. 4 (1989) 7-9.

¹⁸⁷ Ibidem. ‘Impressies van een underground-avond’, 4. Skilling, *Samizdat*, 79-83 en 171-173. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 222 en 232-233. Bernard, *The origins*, 217.

Hoewel de parallelle cultuur al voor het ontstaan van Charta bestond en onafhankelijk van haar opereerde, bestond er veel personele overlap tussen de twee. Bovendien speelde Charta een belangrijke rol in het stimuleren en beschermen van deze culturele sfeer. Zo zouden haar activiteiten onder andere een sterke stimulans vormen voor de groeiende jongerencultuur.¹⁸⁸

Onafhankelijke organisaties

Charta's rol bestond niet alleen uit het publiceren van mensenrechtenschendingen, of het stimuleren van de parallelle cultuur. Zoals Falk stelt, definieerde Charta zichzelf 'not as an organization but as a movement, an umbrella under which tolerance for different views would be cultivated and various initiatives proposed.' Ook Bugajski heeft het niet alleen maar over Charta zelf, maar over 'various offshoots and related campaigns'. Charta 77 'stimulated and nurtured the formation of other unofficial groups'.¹⁸⁹ Dit lijkt op het Charta zoals dat door Benda werd voorgestaan. In het creëren van een parallel informatie- en onderwijs-systeem bleek Charta redelijk succesvol, maar hoe pakte zij initiatieven op andere gebieden op? Charta's hoofdonderwerp bleef de naleving van de mensenrechten en de eerste belangrijke onafhankelijke groep die onder haar vleugels zou ontstaan, was dan ook VONS, het comité ter verdediging van ten onterechte vervolgd. VONS was volgens haar oprichtingsverklaring ontstaan 'in de geest van Charta 77 en in overeenstemming met haar streven om kleinere werkgroepen te doen ontstaan, die zich richten op deeltaken'.¹⁹⁰ Verscheidene auteurs stellen dat VONS geïnspireerd was op KOR. Met haar expliciete gerichtheid op het beschermen van vervolgd was zij in ieder geval, net als KOR, politiek of in ieder geval praktischer ingesteld dan Charta zelf.¹⁹¹

Dat VONS de belangrijkste onafhankelijke organisatie was die tot stand kwam, was niet verrassend: mensenrechten waren immers Charta's voornaamste interessegebied. Echter ook op andere onderwerpen, zoals vrije vakbonden en ecologische vraagstukken, richtte zij werkgroepen op. Het ontstaan van dergelijke werkgroepen rond andere onderwerpen symboliseerde Charta's steeds bredere maatschappelijke interesse. Waar een kort overzicht van gepubliceerde Chartadocumenten uit 1980 nog tien aan mensenrechten en slechts één aan milieukwesties gerelateerd onderwerp omvatte, biedt een kort moment bladeren door Engels- en Nederlandstalige weergaven van *Infoch* uit de latere jaren tachtig een breed scala aan documenten en artikelen over milieu, vrede en religie. Ook hier voerden de artikelen over mensenrechten en culturele repressie echter nog wel de boventoon.¹⁹² Dit is in overeenstemming met Bugajski's observatie dat,

¹⁸⁸ Bugajski, *Czechoslovakia*, 17, 32, 41, 47-48 en 70.

¹⁸⁹ Falk, *The Dilemmas*, 90. Bugajski, *Czechoslovakia*, 2 en 52.

¹⁹⁰ 'Oprichtingsverklaring van het Komitee ter Verdediging van ten Onrechte Vervolgden', in: Komitee Denk aan Praag, *Charta dokumenten* (Rotterdam 1980), 31.

¹⁹¹ Liehm, 'The new social contract', 176. Falk, *The Dilemmas*, 92.

¹⁹² Ibidem, 4-5. Zie verder uitgaven van *Uncensored Czechoslovakia (INFOCH)* en *Info over Charta 77* ter inzage bij de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

‘throughout the 1980s, and especially since 1983, Charta 77 progressed from being primarily a movement for monitoring the violation of civil liberties into a viable critic of the regime’s political, economic, social, and cultural policies.’

Zo probeerde zij bijvoorbeeld een discussie over economie tot stand te brengen en daar het regime in te betrekken. Dit past binnen de rol van woordvoerder voor maatschappelijke kwesties die ook Bugajski haar, in afwezigheid van werkelijk democratische vertegenwoordiging, steeds meer op zich zag nemen. Midden jaren tachtig begon ze bovendien openlijker politieke pluraliteit na te streven. Hoewel ze nog steeds weigerde zelf een politiek programma op te stellen, gaf ze aan vrijwel elk onafhankelijk politiek initiatief te willen steunen en beschermen.¹⁹³ Vooral de jaren tachtig werden gekenmerkt door oprichting van dergelijke groepen, die echter regelmatig beduidend minder openbaar waren dan Charta en vaak nauwelijks directe contacten met haar onderhielden.¹⁹⁴

Charta’s belangrijkste doelen waren de aandacht van de bevolking en het regime op mensenrechten te vestigen en hervormingen voor te stellen, daar zijn de meeste auteurs het over eens. Het is echter de vraag in hoeverre het aanmoedigen van onafhankelijke activiteit buiten het systeem ook tot die kerntaken behoorde. Bugajski en Pollack stellen dat Charta vooral reformistische tendenties wilden aanwakkeren, in tegenstelling tot de Poolse nadruk op sociale initiatieven buiten de staatsmacht. Zij veronderstellen dat Charta door de grote aanwezigheid van hervormingsgezinde communisten uit de Praagse Lente reformistischer ingesteld was dan de Poolse oppositie. Het aanmoedigen van onafhankelijke initiatieven was volgens hen vooral een stokpaardje van de onafhankelijke socialisten binnen Charta 77. Ook Skilling geeft toe dat er veel discussie was over het onderwerp en er uiteindelijk een compromis gevonden zou worden, waarin slechts de hoop werd uitgesproken dat meer mensen zich op steeds onafhankelijker wijze met mensenrechten bezig zouden houden. Over parallelle structuren werd echter niet gesproken. Dat sommige schrijvers dit anders zagen, blijkt uit het feit dat Falk er als vanzelfsprekend vanuit lijkt te gaan dat Benda’s parallelle polis gecreëerd werd en ook is ontstaan.¹⁹⁵ Hoewel ik zo ver niet zou willen graag, laat de geschetste praktijk volgens mij afdoende zien dat Charta wel degelijk de aanbevelingen van Havel en Benda op het gebied van parallelle structuren ter harte nam, hoewel zij hierin nooit zo actief en uitgesproken worden als KOR en ze het niet als haar belangrijkste activiteit verheffen. In haar eigen documenten bleef zij hoofdzakelijk de nadruk leggen op een dialoog met het regime, maar waren haar onafhankelijke werkgroepen niet juist een middel om bepaalde zaken ter discussie te stellen? Charta was op dit gebied terughoudender dan KOR, maar niet zo terughoudend als Bugajski en Pollack suggereren. Hoewel de communisten in

¹⁹³ ‘Het onafhankelijk denken van Charta 77’, in: Denk aan Praag, ‘Charta dokumenten’, 4-5, aldaar 4. ‘Charter 77 – Communiqué, 21 September 1977’, in: Skilling, *Charter 77*, 265-267, aldaar 267. Bugajski, *Czechoslovakia*, 45 en 51. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 127.

¹⁹⁴ Bugajski, *Czechoslovakia*, 53-55.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 79 en 125. Skilling, *Charter 77*, 76-77. Falk, *The Dilemmas*, 255.

haar gelederen zeker invloed hebben uitgeoefend, werd haar houding ook bepaald door nationale omstandigheden en moet bovendien niet vergeten worden dat ook de Tsjecho-Slowaakse theorieën beperkter waren dan de Poolse ideeën over maatschappelijke zelforganisatie.

Het morele aspect

Veel Chartisten zagen hun doelen vooral in morele termen. Verantwoordelijkheid en leven in waarheid waren belangrijke grondbeginselen van Charta's denken en handelen. Ondertekening van Charta 77 zag zij niet zozeer als van belang voor haarzelf, maar vooral voor de ondertekenaar die een stap had gezet in de richting van een leven in waarheid en medeverantwoordelijkheid. Het feit dat Charta 77 werd opgericht omdat de verantwoordelijkheid voor mensenrechten niet alleen bij het regime lag maar ook bij de burgers zelf, is een andere indicatie in deze richting. Doel was het bewustzijn over deze verantwoordelijkheid zo goed mogelijk in de bevolking te laten doordringen. Zij omschreef zichzelf graag als moreel in plaats van politiek en dit bleek niet alleen uit de keuzes in haar onderwijs, of samizdat, maar ook uit de doelen die zij zichzelf oplegde en de successen die zij en ook anderen voor haar claimden:

“Amidst a population characterised by widespread indifference and passivity toward public affairs, and by strong tendencies toward personal opportunism, Charter 77 served as a kind of gauge of honesty and courage against which people judged their own and others' behaviour,”

zo stelde Skilling optimistisch vast. En zo zag zij zichzelf ook graag. Schöpflin stelde dan ook dat de Tsjecho-Slowaakse oppositie gedomineerd werd door Havels idealistische benadering en dat daar onder andere haar afwijzing van instituties en nadruk op persoonlijke verantwoordelijkheid vandaan kwam. Al eerder werd geconstateerd dat het afwijzen van politiek niet alleen op pragmatische, maar ook op dergelijke morele gronden terug te voeren is. Veel auteurs lijken echter moeite te hebben dit primaat van moraliteit boven politiek te erkennen en verklaren deze overheersende aandacht voor moraliteit weer uit pragmatiek. Zo stelt Liehm dat de discussies van Charta werden gedomineerd door filosofie en ethiek omdat dat het enige veld was dat niet door de machtsstructuur was ingenomen.¹⁹⁶ Lezing van Havel, Chartadocumenten en ook de boeken van Skilling suggereert mijns inziens echter een beduidend minder opportunistische keuze voor het filosofisch-ethische betoog. Tismaneanu laat zich zeer positief uit over de concrete resultaten van het leven in waarheid. Door velen wordt het misschien gezien als 'a gesture of moral idealism with little social significance', maar '[it] has turned out to be the driving force behind the creation of alternative ways of

¹⁹⁶ Bugajski, *Czechoslovakia*, 39 en 49-50. 'Charter 77 – Declaration', 211. Keane, *Václav Havel*, 245. Skilling, *samizdat*, 70. Schöpflin, *Politics*, 208. Liehm, 'The new social contract', 177.

thinking and acting.' Volgens hem leidt dit vanzelf tot onafhankelijke structuren, de basis van een 'countersociety' is namelijk het individuele besluit om mentaal onafhankelijk te zijn.¹⁹⁷

Concrete resultaten

In bronnen over Charta 77 zijn meer uitspraken over haar concrete resultaten te vinden dan in bronnen over KOR, misschien juist omdat een zichtbaar onomstotelijk resultaat zoals de amnestie van 1977 in Polen ontbrak. Al kort na haar oprichting claimden Chartisten zelf enig succes te hebben gehad. Skilling citeert Patočka die stelde dat het gedrag van het regime misschien niet verbeterd was, maar dat de machthebbers wel onzekerder geworden waren. Een jaar later gaven de woordvoerders aan dat Charta al enkele bescheiden resultaten had geboekt, vooral op het gebied van aandacht voor de mensenrechten in binnen- en buitenland. Volgens Skilling begon het regime zelfs in de propaganda meer aandacht aan mensenrechtenkwesties te besteden. Keane citeert bovendien Havel die in dat zelfde jaar tegen de BBC opmerkte dat er wel degelijk wat veranderd was: de sterke scheidslijn tussen dissidenten en bevolking was doorbroken, het maatschappelijk bewustzijn begon te ontwaken uit haar apathie. De ontwikkelingen waren miniem, in vergelijking tot Polen, maar toch waarneembaar, stelt Ash, vooral voor wie zoals Havel in de jaren tachtig door gevangenschap jarenlang van de samenleving afgesneden was geweest. Hij vertelt hoe Havel om zich heen zag dat mensen over veel meer dingen durfden te spreken. Vooral sinds Tsjernobyl werd er openlijk geklaagd. Ash spreekt dan ook het vertrouwen uit dat de veranderingen die Charta en de externe economische en politieke factoren teweegbrengen het ijs waaronder Tsjecho-Slowakije bedekt is van onderaf enigszins papperig weten te maken. Andere auteurs zijn iets kritischer over de resultaten die Charta zou hebben bereikt. Bugajski erkent bijvoorbeeld dat Charta op cultureel en educatief gebied successen heeft geboekt, maar dat zij nog geen ware onafhankelijke gemeenschap tot stand heeft weten te brengen. Schöpflin stelt ten slotte dat Charta het informatiemonopolie van de partij heeft weten te breken, legitimiteit in het westen heeft weten te krijgen en het regime wist te delegitimeren, maar betwijfelde in hoeverre haar invloed voorbij de Tsjecho-Slowaakse intellectuelen reikte.¹⁹⁸

De maatschappelijke invloed was inderdaad Charta's zwakke punt. Doordat zij niet de ambitie had zich tot massabeweging te ontwikkelen en daarom niet actief onder andere bevolkingsgroepen probeerde te werven, is het de vraag hoe groot haar invloed daar überhaupt was. Hoewel de repressie enerzijds haar aanspraken en legitimiteit versterkte, wist het haar wel effectief van de bevolking te isoleren. Charta 77 bleef toch vooral een beweging met een harde kern van activisten, een bredere invloedssfeer van onder andere lezers en verspreiders van samizdat, maar bovenal weinig publieke steun. Het was een geïsoleerd

¹⁹⁷ Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 153.

¹⁹⁸ Skilling, *Charter 77*, 66-67. Keane, *Václav Havel*, 247-248. Ash, *De vruchten*, 74-75 en 190. Bugajski, *Czechoslovakia*, 47. Schöpflin 180-181.

eilandje van intellectuelen, stelt Skilling. Hoewel arbeiders er volgens hem wel van op de hoogte waren, maakten zij er geen deel van uit. Ook Chartisten zelf stelden graag dat hoewel zij weinig maatschappelijke betrokkenheid wisten te genereren, ze toch invloed op de bevolking uitoefenden. Veel schrijvers verklaren de geringe weerklank uit de bevolking uit de sfeer van apathie en verslagenheid die de Tsjecho-Slowaakse maatschappij sinds 1968 in zijn greep hield. Bovendien was er het 'sociale contract' tussen regime en bevolking dat relatieve rust en welvaart in ruil voor politieke passiviteit beloofde.¹⁹⁹

De Chartisten kenden natuurlijk hun zwakke punten, en de successen zoals ze die claimden, waren over het algemeen dan ook bescheiden. Massale steun was niet het criterium waaraan zij hun succes wilden afmeten, de beïnvloeding van het publieke bewustzijn daarentegen wel. Dat wilde Bugajski hun nog wel toeschrijven: 'Whatever the actual breadth of support, Charter 77 has clearly contributed to heightening society's awareness about the nature of the political system.' Charta's voornaamste inzet gold dus haar doelen op de langere termijn, een verandering van bewustzijn vindt immers niet van de ene op de andere dag plaats. Haar resultaten beschreef ze dan ook voornamelijk als de bijdrage aan een geleidelijk proces van versterking van culturele en politieke zekerheid van burgers. Verder wilde zij vooral laten zien dat concepten als waarheid en verantwoordelijkheid geen lege woorden zijn, maar waarden die het verdienen nageleefd te worden. Zelf dacht zij echter, ondanks de zware repressie waar zij aan onderhevig was, dat zij ook enige concrete invloed uitoefende. Niet alleen had Charta het informatiemonopolie van de partij gebroken en laten zien dat een andere manier van leven en regeren mogelijk was, sommige Chartisten waren er ook van overtuigd dat hun documenten door het regime nauwkeurig bestudeerd werden. Resultaten van door hen aangesneden onderwerpen zouden volgens hen in overheidshandelen of de officiële propaganda terug te vinden zijn.²⁰⁰

Dat de vraag of men misschien niet meer dan een elitegroepje vormde Charta wel bezighield, blijkt uit een discussie die Chartaprominenten Václav Havel en Ladislav Hejdránek hielden rond het tienjarig bestaan van Charta 77. Zij richtten zich hierin tegen de door sommigen geentileerde opvatting dat Charta 77 een eliteclub zou zijn. Volgens Havel werd dit beeld door buitenlandse journalisten gecreëerd doordat zij steeds dezelfde mensen interviewden. Iedereen was echter welkom binnen Charta, en iedereen droeg bij naar eigen kunnen. Omdat Charta het enige sociale alternatief was binnen de Tsjecho-Slowaakse maatschappij werd echter meteen alles van haar verwacht, volgens Havel. Een vertegenwoordiging van alle wensen in de maatschappij, kon zij echter niet zijn, volgens Hejdránek, zij moest prioriteiten stellen: 'Als we probeerden alles te doen, zouden we het slecht doen.'

¹⁹⁹ Skilling, *Samizdat*, 43, 49 en 71. Bugajski, *Czechoslovakia*, 17 en 33-35. Liehm, 'The new social contract', 174-175. Václav Havel, 'Czech responses: Václav Havel', in: Skilling, *Civic freedom*, 60-63, aldaar 62.

²⁰⁰ Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 93. Bugajski, *Czechoslovakia*, 17, 36 en 49-50. Skilling, *Samizdat*, 69.

Volgens Havel had Charta nooit de ambitie gehad een massabeweging te worden. In lijn met zijn eigen nadruk op de kracht van waarheid stelde hij dan ook dat het niet van belang was hoeveel mensen haar boodschap ondertekend hadden, maar slechts dát wat zij te zeggen had. Wat hen echter werkelijk werd verweten, volgens Hejdánek, was dat zij geen *Solidarność* geworden waren. Dat is echter een gevolg van complexe politieke en sociale omstandigheden, die men voor het gemak echter wenst te vergeten.²⁰¹

Veel auteurs zien deze aanmoediging van onafhankelijk handelen en burgerlijke moed dan ook als de belangrijkste verdienste van Charta 77. Behalve dat dit mensen ertoe kon aanzetten in waarheid te leven, was het een belangrijke uitdaging richting het regime. Hoewel de handelingen vaak bescheiden en persoonlijk waren, werden ze direct als politiek opgevat en sterk vervolgd.²⁰² Concrete resultaten zijn bij Charta moeilijker te onderscheiden dan in het geval van KOR, wat gedeeltelijk komt door de minder vastomlijnde doelen die Charta nastreefde. Ondanks het feit dat Charta 77 nooit een grote weerklank onder de bevolking heeft gevonden, hebben haar ideeën volgens mij wel degelijk invloed gehad. Leven onder een repressief regime in het besef dat er een beweging bestaat die probeert alternatieven te ontwikkelen, is beduidend minder uitzichtloos dan een bestaan in een repressieve maatschappij waarin geen enkele mogelijkheid tot afwijken wordt geboden.

Charta 77 en haar intellectuele grondleggers

Na deze uitgebreide beschrijving van Charta 77, haar doelen, karakter en resultaten, is het tijd om eens te kijken naar de overeenkomsten tussen de praktijk en de theorie van Charta 77. Hoewel de theorieën van Benda en Havel pas twee jaar na het ontstaan van Charta geformuleerd werden, vertonen ze toch grote overeenkomsten met de praktijk van Charta 77.

Charta legde grote nadruk op haar karakter van openbaarheid, moraliteit en het afwijzen van politiek. Hoewel deze karaktertrekken waarschijnlijk gedeeltelijk voortkwamen uit praktische overwegingen en een tegen repressie beschermende houding van zelfbeperking, speelden de ideeën van Havel mijns inziens een grotere rol hierin. Al was het alleen maar omdat een positieve verantwoording uit een moreel begrip als leven in waarheid aantrekkelijker was voor Charta en haar ondertekenaars dan een negatieve verantwoording uit angst voor repressie. Uiteindelijk zijn Charta's karakter en ook de theorie van Havel voortgekomen uit een complex spanningsveld tussen moralisme en pragmatisme. Meer dan KOR koos Charta er echter voor haar karakter te verklaren uit morele overwegingen dan uit zelfbeperking. Dat Havels theorieën een belangrijke rol hebben gespeeld, desnoods als morele verantwoording van noodzakelijke keuzes, moge duidelijk zijn. Ook Benda's meer praktische ideeën vonden hun uitwerking in initiatieven als de Patočka universiteit of VONS. Daarnaast heb ik echter moeten constateren dat er slechts weinig aan het idee van parallelle

²⁰¹ Václav Havel en Ladislav Hejdánek, 'Charta '77 een elitaire klub?', *Info over Charta* '77 6 afl. 6 (1987), 1-2.

²⁰² Adams, 'Charter 77', 235. Skilling, *Samizdat*, 73-74.

structuren werd gerefereerd en dat sommige auteurs de ontwikkeling ervan zelfs ontkenden. In hoeverre werd er daadwekelijk een parallelle polis opgericht?

Benda zelf liet zich eind jaren tachtig zeer positief uit over de bereikte resultaten:

‘Today it is perhaps no longer necessary to show that the parallel *polis* is possible; time has shown that even in the spheres of ‘parallel foreign policy’ (which most of my critics considered an arbitrary hypothesis introduced more for the sake of logical completeness) and of ‘parallel economics’ (which even I conceived in a largely negative sense, in terms of the black market, theft, bribery and other phenomena that go along with a centrally directed economy) many things are realisable that neither we nor the Poles even dared dream about ten years ago.’

Benda licht, onder meer uit bescheidenheid, de ‘overwinningen’ nauwelijks toe en concentreert zich voornamelijk op de punten waarop men uit naïviteit, repressie of interne onenigheid nog achtergebleven is bij wat mogelijk zou zijn geweest.²⁰³ Toch is het misschien interessant om te kijken hoe ver Charta het geschopt heeft bij de één van de voorstellen waar Benda toendertijd het meest onzeker over was: een parallelle buitenlandse politiek.

Charta 77 onderhield goede, hoewel ernstig door repressie gehinderde, contacten met KOR. Eén van haar belangrijkste intellectuele teksten kwam zelfs voort uit een gezamenlijk initiatief. Ook met andere Oost-Europese oppositiebewegingen stond ze in contact en haar oprichtingsverklaring betekende voor hen soms een belangrijke aanmoediging. Vanaf haar oprichting beschouwde Charta 77 zich niet als een geïsoleerd initiatief, maar als deel van een wereldwijde mensenrechtenbeweging en ze zou dan ook regelmatig solidariteitsverklaringen met vergelijkbare oppositiebewegingen laten uitgaan. Charta was bovendien natuurlijk ontstaan uit het Helsinki-proces en hoewel zij gestadig brieven bleef schrijven naar de opvolgessies, aarzelde zij voor het invoeren van VN-hulp in het algemeen, volgens Bugajski om het verwijt van buitenlandse inmenging te voorkomen.²⁰⁴

Omdat zij al snel in de ogen van westerse regeringen legitimiteit wist te verwerven zou een ontmoeting met vertegenwoordigers van Charta uiteindelijk voor veel afgevaardigden een belangrijk deel van het bezoek aan Praag worden. De eerste, zeer symbolisch geworden, stap hiertoe werd gegeven door Max van den Broek, die in maart 1977 Jan Patočka ontmoette. Patočka zou na de politieondervragingen waar hij na afloop van dit bezoek aan onderwerpen werd overlijden. Charta’s documenten betekende bovendien een belangrijke informatiebron voor de westerse regeringen, journalisten en academici om de hoogte te blijven van wat er in Tsjecho-Slowakije gebeurde.²⁰⁵

Ook de interesse van het westerse publiek voor Charta 77 nam toe. Dat uitte zich niet alleen in kleine westerse steuncomités of de uitgave van vertaalde Chartadocumenten, maar ook in

²⁰³ Benda, ‘Václav Benda’, 50.

²⁰⁴ De Weydenthal, ‘The character’, 145. Skilling, *Samizdat*, 55-59. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 102-103. Bugajski, *Czechoslovakia*, 71-75.

²⁰⁵ Skilling, *Samizdat*, 70-71. Bugajski, *Czechoslovakia*, 76.

de toenemende interesse van westerse vredes- en milieubewegingen voor Charta 77. Vooral met westerse vredesbewegingen zou zij uitgebreide contacten onderhouden, die echter niet altijd zonder moeilijkheden verliepen. Charta 77 stelde al vroeg in documenten en brieven aan de westerse vredesgroeperingen dat zij het vraagstuk van de vrede nauw verbonden achtte met het mensenrechtenvraagstuk, en dat zij die twee onscheidbaar achtte. Daarnaast sprak zij zich, bij monde van Havel, uit tegen het westerse pacifisme. Er was wel degelijk iets wat het waard was om voor te sterven. Hij probeerde ook uit te leggen dat het in Oost-Europa, waar het woord 'vrede' geheel door de autoriteiten geclaimd was en van inhoud was ontdaan, moeilijk was om warme sympathie te voelen voor een vredesbeweging. Ondanks deze onenigheden zag Charta de discussie met het westen als één van haar verantwoordelijkheden.²⁰⁶

De contacten met het westen en de contacten tussen Oost-Europese dissidente groeperingen onderling werden vergemakkelijkt door de vele émigrés die zich, veelal na 1968, in West-Europa hadden gevestigd. Met hun beduidend grotere bewegingsvrijheid wisten zij zowel contacten met het westen als met Oost-Europese dissidente groepen te onderhouden en als het mee zat ook nog materiële middelen te waarborgen. Bugajski stelt echter dat Charta bewust haar eigen keuzes maakte en zo expliciet anticommunistische émigré-organisaties discrimineerde ten gunste van directe contacten met westerse communistische en sociaaldemocratische partijen - met wisselend succes.²⁰⁷ Hoewel er in Charta's gelederen geen consensus bestond over Benda's ideeën²⁰⁸ en het vormen van parallelle instituties nooit haar belangrijkste oogmerk werd, werden veel van Benda's ideeën op deze wijze toch werkelijkheid, zelfs een zo onwaarschijnlijk concept als een parallelle buitenlandse politiek.

Tot de kwestie in hoeverre Charta haar handelen vormgaf naar de ideeën van haar belangrijkste intellectuelen, behoort ook de vraag in hoeverre deze ideeën doorgedrongen waren in de beweging zelf. Dat er onder Chartisten over veel onderwerpen geen consensus bestond, of dat die met moeite gezocht moest worden, blijkt uit de bovengenoemde debatten. De vraag is hier in hoeverre het concept parallelle cultuur of parallelle polis een courant begrip was. En in hoeverre streefden individuele Chartisten ernaar een dergelijke onafhankelijke sfeer tot stand te brengen? Hier is door verschillende geëmigreerde Chartisten en westerse sympathisanten in de jaren tachtig interessante informatie over bijeengebracht. In 1985 stuurden enkele geëmigreerde Tsjechen een vragenlijst over culturele repressie rond, die zij later dat jaar, samen met andere documenten publiceerden. Een zelfde project werd een jaar later uitgevoerd door H. Gordon Skilling, autoriteit op het gebied van Tsjecho-Slowaakse geschiedenis, ditmaal met de 'onafhankelijke gemeenschap' als onderwerp.²⁰⁹

²⁰⁶ Ibidem. Jan Kavan en Zdena Tomin ed., *Voices from Prague. Documents on Czechoslovakia and the peace movement* (Londen 1983) 6-11 en 22-28. Havel, 'An anatomy', 166-168 en 185-187. Skilling, *Samizdat*, 60-62. Bugajski, *Czechoslovakia*, 64-69 en 75-76. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 104-105.

²⁰⁷ Ibidem, 104. Bugajski, *Czechoslovakia*, 70.

²⁰⁸ Skilling, *Charter 77*, 71, 74 en 76.

²⁰⁹ Heneka e.a., *A Besieged Culture*, 59-122. Skilling en Wilson, *Civic Freedom*, ix-xi en 42-117.

De eerste enquête werd beantwoord door negentien Tsjecho-Slowaakse cultuurdragers, waarvan de meerderheid ondertekenaar van Charta 77 was. Er werd gevraagd naar de eigen ervaringen binnen het culturele klimaat van Tsjecho-Slowakije. Bovendien werd er gevraagd hoe men deze eigen positie binnen dit systeem vormgaf en of men het idee had zelf iets te kunnen doen om de cultuurpolitiek te beïnvloeden. Slechts twee van hen, Havel en Benda zelf, noemden de termen parallelle cultuur en parallelle polis expliciet. Nog drie andere Chartisten spraken over de mogelijkheid en zelfs de noodzaak van onofficiële, non-conformistische cultuur. De rest liet zich minder uitgesproken uit over dit onderwerp. Dat betekende echter niet dat de overige respondenten er onbekend mee waren. Vrijwel alle respondenten, immers niet voor niets aangeschreven voor een reactie, waren zelf het slachtoffer van de repressieve Tsjecho-Slowaakse cultuurpolitiek. Op een persoonlijker en kleinschaliger niveau spraken daarom velen over een fenomeen als samizdat, de bredere context bleef bij de meesten echter buiten beschouwing. Hoewel er dus nauwelijks aan de term 'parallelle cultuur' gerefereerd wordt en het dus de vraag is in hoeverre de ideeën van Havel en Benda bekend zijn, blijkt het idee zelf wel degelijk door te zijn gedrongen. Bovendien valt nog de kanttekening te maken dat de antwoorden misschien uit angst op de vlakte blijven. Ondanks al Charta's nadruk op openheid en verantwoordelijkheid, hebben bij deze enquête toch nog twee van de negentien mensen verzocht anoniem te blijven.²¹⁰

Ook de andere enquête heeft naast zeventien ondertekende, één anonieme reactie opgeleverd. Er bestond veel overlap in respondenten met de vorige enquête: zeven ervan hadden een jaar eerder ook al geantwoord. De antwoorden op deze vragen waren over het algemeen uitgegroeid tot hele filosofische beschouwingen op het onderwerp onafhankelijke gemeenschap. Uit de lengte en diepgang van deze bespiegelingen, maar ook uit de discussie over de terminologie die door velen wordt aangezwengeld, blijkt dat het een onderwerp was dat leefde binnen Charta en waar eerder discussies over hebben bestaan. Hoewel over het uiteindelijke doel van deze 'parallelle gemeenschap' geen consensus blijkt te bestaan, lijkt er een algemene instemming te bestaan met de opbouw van een dergelijke gemeenschap.²¹¹

Uit beide enquêtes blijkt dat de ideeën over een parallelle cultuur en onafhankelijke structuren wel degelijk doorgedrongen waren bij intellectuelen binnen Charta en daarbuiten, hoewel niet zo vastomlijnd als in de theorieën van Benda en Havel. De antwoorden vormen echter ook een bevestiging het pluralisme dat binnen Charta 77 bestond. De opvatting dat het ontstaan van een parallelle cultuur of zelfs een grotere parallelle gemeenschap wenselijk was, leek boven deze verschillende opvattingen uit te stijgen.

²¹⁰ Heneka e.a., *A Besieged Culture*, 59-122. De andere chartisten die expliciet over een onofficiële culturele sfeer spreken zijn Eva Kanturková, Frantisek Pavlíček en Josef Zverina. De reacties van Miloslava Holubová, Lenka Procházková (geen Charta-ondertekenaar) en Marie Rút Krizková zijn voorbeelden van minder uitgesproken verwijzingen naar een parallelle cultuur. Twee van de respondenten waarvan de identiteit bekend was waren geen Charta-ondertekenaar.

²¹¹ Skilling en Wilson, *Civic Freedom*, ix-xi, 42-117. Van de niet-anonieme respondenten hadden er drie Charta 77 niet ondertekend.

De praktijk van Charta 77 bleek dus veel overeenkomsten te vertonen met de theorieën zoals die door Havel en Benda waren uitgedacht. Ook Patočka's morele concepten hadden invloed, al was het alleen maar in de college's van de Patočka universiteit. Van Jirous kan gezegd worden dat hij waarschijnlijk het sterkst zijn eigen wereldje beïnvloedde: de onafhankelijke muzikale sfeer, die steeds sterker werd in de loop van de jaren tachtig, maar weinig politiek georiënteerd was. Wat bovenal opgemerkt dient te worden, is dat Charta een pluralistische beweging was, met vele verschillende stromingen. Dit zorgde ervoor dat er ook discussie bestond over de ideeën van Benda en Havel. Zo waren er mensen die een veel politiekere houding voorstonden. Uiteindelijk blijkt de praktijk van Charta toch grote overeenkomsten met de theorie te vertonen, wat erop wijst dat over deze ideeën een zeker consensus bestond, of dat zij de gulden middenweg leken te vertegenwoordigen. Niet op elk punt wisten de ideeën van deze denkers te overwinnen. Opvallend is bijvoorbeeld dat, hoewel daar in de verschillende theorieën nauwelijks over gesproken wordt, Charta een dialoog met het regime als één van haar belangrijkste doelen zag. De Tsjecho-Slowaakse theorie was beduidend minder pragmatisch ingesteld dan de Poolse, maar in de praktijk koos Charta dus wel voor enkele pragmatische opties. In tegenstelling tot KOR sprak zij echter nauwelijks over compromissen, al was het alleen maar omdat daar in haar situatie toch geen sprake van was.

Doel en middel

Na afzonderlijke behandeling van beide *case studies* zullen de twee bewegingen vanaf nu gezamenlijk bekeken worden. Nadat in het bovenstaande is aangetoond dat KOR en Charta 77 ook in de praktijk grotendeels de ideeën van hun intellectuele grondleggers naleefden, volgt daarop de vraag of zij evenals deze intellectuelen de parallelle structuren als een middel zagen of als een doel op zich. Het onderscheid met de theoretische benadering is lastig, omdat ook in de praktijk een verder gelegen doel altijd een theoretische kwestie blijft. Toch zal hier bekeken worden welk antwoord op deze vraag gegeven kan worden met een blik op enkele documenten van de bewegingen zelf en de mening van verschillende historici.

Wat KOR betreft is de vraag voor het eerste jaar van haar bestaan nog weinig relevant. Haar doelen waren beperkt en tot werkelijke onafhankelijke zelforganisatie werd nog niet opgeroepen. Toch is in haar oprichtingsverklaring van september al, zoals eerder geconstateerd, een kleine voorafschaduwning hiervan te vinden. Hierin werd opgeroepen om op naleving van de eigen rechten te staan en zich te organiseren om de slachtoffers van onrecht te verdedigen. Het doel van deze zelforganisatie was de naleving van de mensenrechten in het heden en de nabije toekomst. Organisatie was daartoe noodzakelijk: overal waren mensen nodig die collectieven konden opzetten ter ondersteuning hiervan. Gedurende haar gehele eerste jaar bleven haar doelen beperkt. In haar communiqués en brieven vroeg zij vooral om

een onderzoek van officiële zijde naar de gebeurtenissen van 1976 en gerechtigheid voor de arbeiders die in opstand waren gekomen. Zelf beschouwde zij haar taak als een tijdelijke die door de juiste instanties overgenomen zou worden als zij hun taken correct zouden uitvoeren en die afgelopen zou zijn als er een amnestie zou worden afgekondigd en complete openheid over juni 1976 zou bestaan. De enige indicatie dat er een verder gelegen doel zou zijn is Lipski's verzekering dat ondanks KOR's apolitieke karakter alle leden uiteindelijk naar een soeverein en democratisch Polen streefden.²¹²

De kwestie wordt complexer na de omvorming van KOR tot KSS "KOR". Vanaf dit moment verhiel KOR de maatschappelijke zelforganisatie tot één van haar belangrijkste speerpunten en middelen om druk op het regime uit te oefenen. Er zou een werkelijke discussie over de maatschappelijke en economische situatie van het land moeten ontstaan, maar hiervoor zou eerst iedereen zijn stem moeten verheffen, iedereen in de discussie betrokken moeten worden en bovenal het informatiemonopolie van de partij helpen doorbreken. Dit alles zou door onafhankelijke instituties en een veranderd levenspatroon teweeggebracht kunnen worden. Organisatie was bovendien van het grootste belang om de naleving van de eigen rechten af te dwingen. Hoe meer zelforganisatie, hoe veiliger de situatie zou worden, want hoe minder waarschijnlijk represailles werden. Alleen als de Poolse maatschappij zich zou weten te organiseren, zou men de economische en politieke crisis te boven kunnen komen. De werkelijke reden voor deze crisis was voor KOR dan ook het feit dat de burger van zijn fundamentele rechten en zijn soevereiniteit beroofd was.²¹³ Doel van deze zelforganisatie was voor KOR dus de terugwinning van deze soevereiniteit en rechten, om daarna in een vrije discussie op oplossing van de problemen aan te sturen.

Maatschappelijke zelforganisatie, één van KOR's belangrijkste speerpunten, was dus een middel om de maatschappij tot vrije discussie aan te zetten en uiteindelijk de Poolse crisis te boven te komen. In de oorspronkelijke publicaties van KOR en Charta kwam men echter weinig terug op de doelen op de al te lange termijn, waarschijnlijk om dat die vooralsnog onhaalbaar leken. Vandaar dat ook de mening van een historicus geraadpleegd wordt. Bugajski en Pollack schrijven dat KOR onafhankelijke lokale initiatieven wilde stimuleren om daarmee uiteindelijk een onafhankelijke publieke sfeer tot stand te brengen. Zij legde de nadruk op het initiëren van contacten tussen intellectuelen en arbeiders en op totstandbrenging van "new patterns of social behavior" in plaats van gebruik van geweld of clandestiene samenzweringen. Doel van dit zelfverdedigingsprogramma was niet alleen het afdwingen van de naleving van mensenrechtenverdragen, maar ook het laten ontwaken van de meerderheid van de bevolking uit hun passiviteit. Een gevoel van solidariteit moest de door de communisten gestimuleerde maatschappelijke atomisering vervangen. Hieruit zou een

²¹² 'Aufruf des KOR', 94. 'Communiqué no. 4', 95. Zie ook de verdere communiqués en open brieven van voor september 1977 in APSGE, *Dissent in Poland* en Mackenbach *Das KOR*.

²¹³ 'KSS "KOR": Appell', 84-88.

sociaal activisme en een onafhankelijke publieke sfeer ontstaan die maatschappelijke eisen zou kunnen stellen. Bovendien geloofde men dat deze informele netwerken van wederzijdse hulp moeilijk te onderdrukken waren. Uiteindelijk zou deze 'zelfverdediging' volgens Pollack en Bugajski grenzen aan de staatscontrole kunnen stellen, kunnen aantonen waar de staat in gebreke bleef en een proces van 'gradual destatization' op gang kunnen brengen.²¹⁴ In dit geval komt het verhaal dat uit KORs eigen documenten spreekt en het beeld van de historicus sterk overeen: KOR zag maatschappelijke zelforganisatie als een middel om mensenrechten af te dwingen en de staatsmacht in de maatschappij in te perken.

Charta 77 was minder uitgesproken over haar concrete doelen dan KOR. In haar oprichtingsverklaring stelde zij dat Charta 77 geen basis voor oppositionele activiteit zou vormen, maar zette zij wel in op een dialoog met het regime:

'Like many similar citizen initiatives in various countries, West and East, it seeks to promote the general public interest. It does not aim, then, to set out its own programmes for political or social reforms or changes, but within its own sphere of activity it wishes to conduct a constructive dialogue with the political and state authorities.'

Charta's bijdrage aan deze dialoog zou bestaan uit het wijzen op mensenrechtenschendingen, het aandragen van oplossingen en hervormingen en het uitbrengen van documenten. In de documenten die op deze oprichtingsverklaring volgden behandelde zij dan ook vrij specifieke voorbeelden van mensenrechtenschendingen op het gebied van bijvoorbeeld religie, literatuur of de muzikale sfeer. In een document uit oktober 1978 herbevestigden de woordvoerders het pluralistische, op verantwoordelijkheid en niet op machtsovername gerichte karakter van Charta 77. Haar ondertekenaars zagen het als hun taak om op te komen voor de mensenrechten en zich te richten tegen alles wat de maatschappij verder verdeelde. Elke stap in de richting van maatschappelijke verbetering zou door haar gesteund worden, tegen elke verslechtering zou zij zich verzetten. Bovendien zou Charta haar aandacht richten op het ontwikkelen van initiatieven en discussies op het gebied van maatschappelijke kwesties. Zij zou zich niet alleen richten op mensenrechtenkwesties, maar erop toezien dat er rijpere en bredere burgerinitiatieven zouden ontstaan die een steeds onafhankelijker koers zouden kunnen varen.²¹⁵ In dit document werden Charta's eigen intenties duidelijk uiteengezet, hoewel over het precieze oogmerk van de onafhankelijke initiatieven in dit document nauwelijks gesproken werd. Haar doel was maatschappelijke verbeteringen, haar middel de dialoog.

In een communiqué een jaar eerder had Charta een iets uitgesprokener beeld geschetst van haar doelen en middelen. Hierin legde ze dezelfde nadruk op de noodzaak maatschappelijke problemen onder de aandacht van de autoriteiten en hun medeburgers te brengen en

²¹⁴ Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 90-91.

²¹⁵ 'Charter 77 - Declaration', 212. 'Charter 77 - Document No. 13, 20 November 1977', in: Skilling, *Charter 77*, 252-256, aldaar 256. 'Charter 77 - Document No. 21, 19 October 1978', in: *ibidem*, 261-264. Zie ook de andere documenten in deze uitgave, vooral p. 245-281.

haar voornamen een constructieve dialoog met het regime tot stand te brengen. Ze uitte zich ditmaal echter ook uitdrukkelijk over de burgerlijke initiatieven die zij wilde ondersteunen:

‘Because Charter 77 is not concerned with its own prestige, but with the actual development in the sphere of its mission, we support and intend to support – jointly and individually – the most varied civic initiatives which are appearing and will appear around us, and which are aimed in the broadest sense at strengthening legality and respect for civil rights and freedoms in our society, (...) [irrespective of whether they come into existence inside, in connection with or outside the framework of Charter 77]. What is essential is that they be in keeping with its aims and that this support helps fulfil the moral obligation implicit in our signatures.’²¹⁶

Hier wees ze burgerinitiatieven aan als een belangrijk middel om haar doelen te bereiken. Ook hier reikten haar ambities echter niet verder dan een verbetering binnen de maatschappelijke structuren zoals die bestonden.

Hoewel de tijd na 1989 uitnodigde tot het toeschrijven van verdergaande intenties aan Charta 77, zwicht Tismaneanu daar slechts gedeeltelijk voor. Hij ontkent bijvoorbeeld niet dat Charta een afkeer had van directe politiek, maar stelt dat Charta 77 heeft laten zien dat een politieke oriëntatie niet nodig was: ‘It is not the goal of an informal association of people who have decided to live within the truth to challenge a dictatorship directly.’ Haar oppositie was in eerste instantie moreel, aldus Tismaneanu: ze liet zien dat de staat immoreel was, dat er een groot verschil bestond tussen haar retoriek en de praktijk. Toch werden haar acties volgens hem direct politiek, door het regime het recht te ontzeggen de grenzen van de menselijke vrijheid vast te stellen. Door het afwijzen van politiek, maakten Charta’s activisten en hun collega’s in het buitenland, volgens hem, een begin met een nieuwe, morele vorm van politiek. Charta 77 was met haar tolerante, ‘transideologische’ karakter volgens hem een geloofwaardig beginpunt in een vreedzame overgang naar pluralisme: ‘Charter 77 anticipated a new form of politics (...): the civil society’.²¹⁷ Uiteindelijk stelt Tismaneanu dus wel dat Charta 77 ondanks haar beperkte doelen en middelen veel meer heeft weten te bereiken dan zij aanvankelijk beoogde en daarmee de gebeurtenissen van 1989 in heeft weten luiden.

In haar eigen documenten bleef Charta bescheiden in de beschrijving van haar doelen en middelen, zeker in de jaren zeventig. Lange-termijn-vooruitzichten waren slechts te vinden in geschriften als die van Havel, wiens ideaal van een postdemocratische orde waarschijnlijk geen consensus kon vinden in een pluralistische beweging als Charta 77. Zeker niet wanneer men de aanwezigheid van grote groepen hervormingsgezinde communisten en radicale onafhankelijke socialistische in acht neemt. Al eerder is verondersteld dat Charta’s nadruk op een dialoog met het regime vooral door de aanwezigheid van deze communisten zou komen. Charta koesterde echter weinig illusies over het succes van een dergelijke opstelling. Volgens

²¹⁶ ‘Charter 77 – Communiqué’, 266-267.

²¹⁷ Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 144-146.

Ash was het vooral bedoeld als een ‘stimulans en voorbeeld’ voor de samenleving als geheel; een bewering die hij staaft met een citaat van Jiří Hájek, minister van buitenlandse zaken onder Dubček en één van Charta’s eerste woordvoerders.²¹⁸

Zowel KOR als Charta 77 bleven in hun publicaties voorzichtiger over hun doelen en middelen dan hun intellectuele grondleggers waren geweest of dan latere historici zouden zijn. De publicaties van KOR hadden nog redelijk wat inhoudelijke overeenkomsten met de ideeën van maatschappelijke zelforganisatie van Kuroń en Michnik. Charta 77 richtte zich echter vooral op een dialoog met het regime, iets wat bij haar theoretici nauwelijks terugkwam. Zij sprak zelden over de parallelle structuren die in haar praktijk soms wel te onderscheiden zijn. Slechts in enkele documenten stelde zij dat beide middelen samen tot verbetering van de maatschappelijke situatie moesten leiden. Opvallend is dat beide bewegingen nauwelijks verder keken dan verbetering van de maatschappij op de korte termijn, hoewel de leden afzonderlijk, en soms ook gezamenlijk natuurlijk verder gelegen doelen nastreefden. Waarschijnlijk is dit wederom een pragmatische beslissing geweest: over mensenrechten en verbeteringen in het hier en nu was men het eens, over de inrichting van de ideale maatschappij zou men het echter nooit eens kunnen worden. Hierin wijken deze bewegingen dus af van hun grondleggers, die immers als individuen zonder problemen hun ideeën voor de toekomst uiteen konden zetten. De creatie van parallelle structuren was echter voor beide bewegingen een middel tot een hoger doel, wat dat doel ook mocht zijn.

Nationale context

De Poolse en Tsjechoslowaakse dissidente bewegingen blijken in theorie en praktijk goed vergelijkbaar waardoor veel auteurs ze in dezelfde categorie plaatsen, maar toch waren er significante verschillen in aanpak. Waarschijnlijk zijn het, behalve individuele keuzes, nationale verschillen geweest die hierbij een grote rol hebben gespeeld. De vraag is hoeveel invloed nationale politieke tradities en verschillende nationale omstandigheden hebben gehad. Hierbij zal ook aandacht geschonken worden aan de bestaande verhouding tussen dissidente beweging en bevolking in beide landen.

Nationale politieke tradities

Verscheide historici plaatsen de theorie en praktijk van Charta 77 en KOR in de nationale politieke tradities van Oost-Europa in het algemeen en Polen en Tsjecho-Slowakije in het bijzonder. Hoewel nationale tradities vaak bestaan uit ongrijpbare mythes, zal hier toch gekeken worden in hoeverre ze een verklaring kunnen bieden voor bepaalde aspecten van beide bewegingen.

²¹⁸ Bugajski, *Czechoslovakia*, 13 en 30. Ash, *De vruchten*, 73.

Vooral Poolse historici hebben zich op de overeenkomsten tussen KOR en de Poolse tradities gestort. Dit is niet zo verrassend omdat in Polen en binnen KOR überhaupt meer aandacht voor nationale tradities bestond, onder andere doordat de kerk de rol van continuïteitsdrager op dit gebied op zich genomen had. Een geliefde bezigheid van historici die Polen in een uitzonderingspositie tegenover de rest van het Oostblok willen plaatsen, is het benoemen van verschillende invloedssfereën. Herer en Sadowski verdelen Oost-Europa bijvoorbeeld in een Pruisisch en een Byzantijns gedeelte. Tsjecho-Slowakije, volgens hen onderdeel van, of in ieder geval vergelijkbaar met de Pruisische invloedssfeer, zou worden gekenmerkt door gehoorzaamheid en onderwerping, waardoor het een vruchtbare bodem bood voor het communisme. Polen, die zij vanwege haar zeer eigen tradities in een aparte categorie plaatsen, bleek volgens hen juist een ‘particularly unreceptive soil’ voor het communisme, wars als het was van Pruisische en Byzantijnse onderdanigheid.²¹⁹ Dit is natuurlijk een bijzonder Poolse visie, waar echter wel een kern van waarheid in zit: Polen bleek weerbarstiger dan Tsjecho-Slowakije. Polen had echter ook een geschiedenis van anti-Russische sentimenten, terwijl Tsjecho-Slowakije juist een sterke communistische partij had.

Een vergelijkbare mening wordt verkondigd door Robert Zuzowski die stelt dat de Poolse bevolking gekenmerkt werd door ‘insubordination’ en een geloof in ‘the right to resist authority’. De perceptie dat het communisme iets was wat gedwongen van buitenaf was opgelegd, maakte de afkeer van de autoriteiten daarom nog groter. Bovenal was het dit gevoel van verlies van soevereiniteit wat de Polen aanzetten tot dissidentie. Uit afkeer van het communisme greep men naar nationalisme of de liberale waarden van de adelsheerschappij uit de achttiende eeuw. Dit deel van Zuzowski’s betoog klinkt plausibel: inderdaad waren Polen, ook de Poolse dissidenten, over het algemeen nationalistischer dan hun Tsjecho-Slowaakse buren. De rest van Zuzowski’s theorieën, waarin hij het succes van KOR verklaart uit het feit dat de mislukte Warschau-opstand uit 1944 een einde maakte aan eeuwenlang geloof in gewapende opstanden, klinkt vrij vergezocht. KOR zou de eerste organisatie zijn die hierop inspeelde door een vreedzame methode te kiezen.²²⁰ Het gaat mij wel erg ver om het succes van één vreedzame beweging in de late jaren zeventig te verklaren uit een inzicht dat in de Tweede Wereldoorlog zou zijn ontstaan.

Met het toeschrijven van bepaalde keuzes en ontwikkelingen aan een ‘volksaard’ begeeft men zich sowieso op glad eis. Zuzowski onderkent dan ook dat zijn beschrijving ietwat speculatief is. Dat weerhoudt hem er echter niet van om te stellen dat Tsjecho-Slowakije zich, in tegenstelling tot Polen, relatief makkelijker in haar verlies van onafhankelijkheid schikte, uit een soort boetedoening voor haar gedrag in de Tweede Wereldoorlog. In de ogen van de

²¹⁹ Wiktor Herer en Władysław Sadowski, ‘The incompatibility of system and culture and the Polish crisis’, in: Stanisław Gomulka en Anthony Polonsky, *Polish Paradoxes* (Londen, etc. 1990) 119-138, aldaar 125-128.

²²⁰ Robert Zuzowski, ‘Political culture and dissent: why were there organizations like KOR in Poland?’, *East European Quarterly* 27 afl. 4 (1993) 503-522, aldaar 504-511, 513 en 515.

Polen hadden zij zich namelijk nauwelijks tegen de invasie en de bezetting van hun land verzet en zelfs enigszins met Hitler gecollaboreerd. Polen was daarentegen het eerste land dat zich militair verzet had tegen Hitler en het zag zich na de oorlog volgens Zuzowski dan ook als een oorlogsslachtoffer, verraden door haar bondgenoten.²²¹ Wederom wordt Tsjecho-Slowakije hier door een Poolse academicus als voorbeeld genomen van een land dat beter geschikt was voor communistische overheersing dan Polen, ditmaal vanwege haar vermeende collaboratie. Dat Tsjecho-Slowakije zich nauwelijks heeft verzet en zelfs na 1938 heeft geprobeerd de nazi's in beleidsvorming tegemoet te komen om verdere interventie te voorkomen²²², is waar. De compleet andere internationale omstandigheden worden door hem echter niet meegenomen: de annexatie van Sudetenland was door Frankrijk en Engeland gesanctioneerd, terwijl op de invasie in Polen een oorlogsverklaring van haar bondgenoten volgde. Het was waar dat Tsjecho-Slowakije vervolgens het niet meer opbracht tegen de invaller te vechten en dat er uiteindelijk minder verzet heeft bestaan dan in Polen.²²³ Collaboratie met Hitler was vooral een verleden waar Slowaken mee worstelden en het Tsjechische Charta dus nauwelijks mee te maken had.

Een iets genuanceerder verhaal over de politieke tradities van Oost-Europa is te vinden in het handboek van George Schöpflin, een oorspronkelijk Hongaarse politieke wetenschapper. Hij schetst hoe Oost-Europa van voor 1918 vaak gezien wordt als achtergebleven gebied, waar de keizerrijken een zwakke positie ten opzichte van het westen hadden en de samenlevingen een zwakke positie tegenover hun regeringen. De landen wisten meestal geen kritische massa te ontwikkelen: de volkeren waren gewend aan afhankelijkheid en buitenlandse overheersing. Ook Schöpflin ziet een uitzondering voor Polen, waar de heerser juist lange tijd in een zwakke positie tegenover de adel stond.²²⁴

Vanaf de latere Verlichting begon de Oost-Europese elite West-Europa als een voorbeeld te zien. Klakkeloze overname van haar systemen was echter onmogelijk doordat er in het oosten geen ontwikkelde *civil society* bestond en evenmin veel enthousiasme bij de regimes om de rol van hervormer volledig uit te voeren. De zwakke democratieën die na 1918 ontstonden, veranderden hier weinig aan. Er ontstond een vorm van *civil society*, maar volledige sociale en nationale integratie van de bevolking hierin bleek onmogelijk. Een goed voorbeeld vormt Tsjecho-Slowakije, dat een relatief goed functionerende regering en *civil society* kende, die echter hoofdzakelijk werd gedomineerd door Tsjechen. De intelligentsia in deze jaren, die traditioneel vaak als revolutionair en utopistisch wordt gezien, bevatte naast enkele van dergelijke radicalen ook veel conformisten die langzamerhand in de machtshiërarchie werden

²²¹ Zuzowski, 'Political culture', 507 en 513.

²²² Keane, *Václav Havel*, 30.

²²³ Tucker, *The philosophy*, 89. Dat er minder verzet bestond is niet verrassend als men in acht neemt dat het Poolse verzet het grootste was van Europa. Dat stelt Zuzowski in ieder geval met verwijzing naar het handboek van Norman Davies, Zuzowski, 'Political culture', 520 noot 20.

²²⁴ Schöpflin, *Politics*, 5 en 11.

opgenomen. Belangrijke arbeiderspopulaties bestonden er nog niet in deze periode. Alleen Tsjecho-Slowakije kende een goed georganiseerde arbeidersklasse met een sterke communistische stroming. De Tweede Wereldoorlog betekende hier echter een duidelijke breuk: na de oorlog was een vrijwel totaal vernieuwde arbeidersklasse ontstaan, die weinig met de oude gemeen had. Ook in Polen had de oorlog een sterke breuk betekend: hier was de invloedrijke elite, die in de rest van Oost-Europa was blijven bestaan, vrijwel geheel vernietigd.²²⁵

Hoewel het bovenstaande verhaal aannemelijk klinkt, is het gevaarlijk om hier klakkeloos conclusies aan te verbinden. Het is mijns inziens dan ook te gemakkelijk en te weinig relevant om hier de vergelijking te trekken tussen de overheersing van de Sovjet-Unie en de eerdere overheersingen die Oost-Europa heeft gekend. Wel is het interessant te kijken in hoeverre de dissidenten van KOR en Charta 77 in lijn staan met hun nationale tradities en daar eventueel ook naar verwijzen. De intelligentsia van de jaren zeventig bleek goed in te passen in het beeld zoals dat door Schöpflin wordt geschetst: enerzijds de conformistische intellectueel die velen voor 1968 waren geweest, anderzijds de geïsoleerde radicaal die alternatieve concepten voor de toekomst biedt en toch enige invloed op de maatschappij weet uit te oefenen.²²⁶ Wie niet weet dat Schöpflin het over de vooroorlogse periode heeft, zou in deze laatste beschrijving de jaren zeventig herkennen. Hieruit zou de conclusie getrokken kunnen worden dat de intellectuelen van Charta en KOR onbewust in de lijn staan van een Oost-Europese traditie, hoewel het radicalisme van een andere soort is en de isolatie opgelegd door het regime.²²⁷ Anderzijds zou men ook kunnen stellen dat het een patroon is waar vele intellectuelen, ook in West-Europa, aan voldeden.

Schöpflins bewering dat de Poolse en Tsjechische intelligentsia voor haar voorbeelden vooral naar het westen keek, vertoont minder overeenkomsten met de latere situatie. Vooral de Tsjecho-Slowaakse dissidenten waren, bij monde van Havel, niet alleen gericht tegen het communisme, maar ook tegen het westen.²²⁸ Andere dissidenten waren minder uitgesproken afwijzend tegenover het westen. Er zijn dan ook verschillende auteurs die het westen alsnog een belangrijk referentiepunt voor de Tsjecho-Slowaakse en vooral de Poolse dissidente intellectuelen noemen. Voor het gros van de bevolking werd het westen bovendien een lichtend voorbeeld, niet alleen om haar democratie en vrijheden, maar vooral ook om haar welvaart en, voor de jongeren, om haar muziek.²²⁹ Ash, minder optimistisch dan Schöpflin over de traditionele houding van de intellectuelen, hoewel hij toegeeft dat hij overdrijft, stelt dat er altijd slechts een zeer kleine minderheid onder de Oost-Europese intellectuelen is geweest die zich van het nationalisme afkeerde en zich op West-Europa richtte. Hij stelt

²²⁵ Ibidem, 13-14, 19-20, 29, 31 en 33-36.

²²⁶ Schöpflin, *Politics*, 31.

²²⁷ Bugajski, *Czechoslovakia*, 40.

²²⁸ Schöpflin, *Politics*, 208. Havel, 'Politics and conscience', 136-147.

²²⁹ Flam, 'Dissenting intellectuals', 24. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 106. Skilling, *Samizdat*, 173.

midden jaren tachtig vast dat het nog steeds een minderheid is die niet voor de aantrekkingskracht van het nationalisme zwicht. Verrassend is echter dat hij ook Havel onder die minderheid schaart; die weliswaar geen nationalist, maar ook nauwelijks uitgesproken pro-westers te noemen is.²³⁰

De politieke traditie op het gebied van arbeidersorganisaties kent minder continuïteit. ‘Popular input’, zo stelt Schöpflin, was in de jaren tachtig in Tsjecho-Slowakije onbelangrijk. Het was daarentegen ‘possibly the single most influential factor in the Polish case.’²³¹ Geen enkele overeenkomst lijkt meer te vinden met de vooroorlogse situatie, toen de verhoudingen radicaal omgekeerd waren. De oorlog als continuïteitsbreuk is een plausibele verklaring.

De transnationale traditie zoals die door Schöpflin wordt geschetst biedt dus weinig aanknopingspunten met de jaren zeventig en uit de eerder genoemde Poolse artikelen kan slechts geconcludeerd worden dat in Polen een grotere afkeer van communistische overheersing bestond dan Tsjecho-Slowakije, om welke reden dan ook. Een nadere blik op nationale tradities laat echter meer overeenkomsten zien. Schöpflin plaatst bijvoorbeeld de campagne tegen de nieuwe grondwet, vaak gezien als een belangrijke opmaat voor KOR, in een Poolse traditie van mythische liberale constituties.²³² Ook Kołakowski en Michnik zelf verwezen naar Poolse tradities, om daarna echter vaak te constateren dat zij zich er liever niet mee verenigden. Kołakowski waarschuwde voor het gevaar van anti-Russische sentimenten, terwijl Michnik de Poolse conspiratieve tradities noemde, maar ze ten tijde van KOR uitgesproken afwees en zelfs tijdens de staat van beleg slechts met mate en tegenzin wilde toepassen.²³³

Natuurlijk was de reactie van de dissidenten tegenover hun nationale politieke tradities er niet altijd één van afwijzing. ‘Patriotism and its world of values, together with the recent memory of World War II, the Home Army, and the Underground State, also played a large role in the formation of the ethos of the KOR milieu,’ stelt Lipksi dan ook. Poolse onafhankelijkheid behoorde tot één van KOR’s doelen, hoewel zij daar niet dagelijks over schreef en een overmatig gebruik van nationalistische termen en symbolen probeerde te voorkomen. Dat neemt echter niet weg dat KOR alsnog in vergelijking met Charta 77 een beduidend patriotistisch toon aansloeg, met veelvuldige verwijzingen naar haar plicht jegens volk en vaderland in haar communiqués. Ook gevoelens van affiniteit met het verzet uit de Tweede Wereldoorlog bestonden al in de jaren zeventig, hoewel ze pas echt tot leven zouden komen tijdens de staat van beleg.²³⁴ Bovendien claimde men graag continuïteit met historische voorgangers, zoals ook bij Michnik blijkt.²³⁵

²³⁰ Ash, *De vruchten*, 197-198.

²³¹ Schöpflin, *Politics*, 182.

²³² Ibidem, 138.

²³³ Kołakowski, *Het absurde socialisme*, 43. Michnik, ‘A new evolutionism’, 142. Michnik, ‘On resistance’, 52-53.

²³⁴ Lipksi, *KOR*, 76-77. ‘The Home Army’ (AK) was de belangrijkste verzetsbeweging in het bezette Polen van de Tweede Wereldoorlog. ‘Aufruf des KOR’, 64. ‘Communiqué des KOR’, 65. Herer en Sadowski, ‘The incompatibility’, 128. Ash, *De vruchten*, 107-108.

²³⁵ Flam, ‘Dissenting intellectuals’, 34. Michnik, ‘Une stratégie’, 39.

Bij nadere beschouwing zijn ook in Tsjecho-Slowakije overeenkomsten tussen Charta 77 en nationale tradities te onderscheiden, ondanks het feit dat Charta beduidend minder nationalistisch ingesteld was dan KOR. Het was juist de sterke communistische inslag van Tsjecho-Slowakije die haar intellectuelen lang aan de partij gebonden heeft en een verklaring vormt voor de grote communistische fractie binnen Charta. Volgens sommigen was de invloed van deze groepering zelfs de belangrijkste reden voor Charta's nadruk op dialoog en hervormingen. Ook Charta's hoofdzakelijk Tsjechische karakter heeft wortels die verder terug voeren en is sterk in overeenstemming met het beeld van de gebrekkige nationale integratie zoals dat door Schöpflin werd geschilderd. Charta 77 was een voornamelijk Tsjechisch fenomeen en zo ook de onafhankelijke cultuur die zij probeerde te creëren. Slowakije blonk vooral uit in religieuze organisaties en publicaties.²³⁶ Religieuze kwesties waren volgens Ash ook in de Tsjechische landen van belang. De traditionele identificatie van de Tsjechische katholieke kerk met de voormalige Habsburgse heerschappij, zorgde er volgens hem voor dat het de Tsjechische kerk ontbrak 'aan de massale populariteit die het de Poolse Kerk mogelijk maakte zich tegen de communistische *Gleichschaltung* te verzetten.' De lange tijd vervolgde en daarna sterk door de staat overheerste Tsjecho-Slowaakse kerken zouden nooit op Poolse wijze haar dissidenten kunnen steunen.²³⁷

Een positieve nationale traditie waar Tsjechen op teruggrepen, zoals Polen op hun liberale erfenis, was haar sterke democratische traditie. Als enige Oost-Europese land had Tsjecho-Slowakije in het interbellum een stabiele democratie weten te ontwikkelen. Enkele historici prijzen Charta als de beweging die deze traditie behoudt en continueert. Daarnaast wordt de Tsjechische dissidente wereld getekend door verwijzingen naar de sleutelmomenten uit haar geschiedenis: 1938, 1948 en 1968, zoals bijvoorbeeld bij Benda het geval is. Volgens Ash worden deze bespiegelingen op de geschiedenis door soms heftige polemieken, maar ook door een zelfkritische houding op de geschiedenis gekenmerkt.²³⁸

Een laatste belangrijke traditie waar Tsjecho-Slowaakse dissidenten graag naar verwezen, was het gedachtegoed van Tomáš Masaryk, eerste president van het democratische Tsjecho-Slowakije en zowel filosoof als politicus. Zijn idee dat initiatieven op kleine schaal - 'eerlijk en verantwoordelijk werk' - dat zich binnen de sociale structuren van het Oostenrijks-Hongaarse rijk inzette voor het welzijn van de natie van belang zouden zijn, zou grote invloed uitoefenen op latere denkers. Havel stelde dan ook dat deze opvatting, waarin elk stukje goed werk een kritiek vormt op slechte politiek, diep wortel had geschoten in de Tsjecho-Slowaakse maatschappij. In de jaren zeventig was het echter moeilijker dan ten tijde van Masaryk om de regels van het spel te breken, om aan te tonen dat het maar een spel is, zoals John Keane het

²³⁶ Schöpflin, *Politics*, 35. Skilling, *Samizdat*, 89-90. Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 79. Bugajski, *Czechoslovakia*, 29-30 en 35.

²³⁷ Ash, *De vruchten*, 70-71.

²³⁸ Ibidem, 72. Benda, 'Václav Benda', 54. Iemand die Charta prijst om haar continuering van democratische waarden is bijvoorbeeld Bugajski, *Czechoslovakia*, 2.

verwoordt. Een terechte opmerking van Keane is dat Masaryks originele concept ingebed was in een geloof in nationale herleving. Havel echter, repte met geen woord over dit onderwerp, in tegenstelling tot zijn Poolse collega's. Door president te worden zou Havel uiteindelijk zelfs de door Masaryk ingezette traditie van president-filosofen voortzetten.²³⁹

Nationale en supranationale politieke tradities speelden dus bewust en onbewust wel een rol. Soms was het een veilig gevoel om je te kunnen scharen in een langere traditie, zoals die van de Poolse adelsstaat, haar traditie van opstanden of de Tsjecho-Slowaakse stichter van de natie. Anderzijds was het soms iets om je tegen af te zetten, of iets waar je onbewust in verstrikt raakte, zoals het hoofdzakelijk Tsjechische karakter van Charta 77. Bij dit alles moet echter in het oog gehouden worden dat het gevaarlijk is over een volksaard te spreken, en dat het vaak de mensen zelf zijn die hun nationale tradities aandikken of verzinnen: zo kent Tsjecho-Slowakije na twee filosofen aan de macht plotseling een 'traditie' op dat gebied.

Nationale omstandigheden

In het tweede hoofdstuk zijn theoretische verschillen vaak gedeeltelijk toegeschreven aan de diverse nationale omstandigheden van beide landen. De vraag is hier in hoeverre dergelijke verschillen bestonden en hoe uiteenlopende auteurs erover dachten.

Robert Sharlet, die over dissidentie in geheel Oost-Europa schrijft, zet de verschillende landen op een soort schaal van tolerantie en repressie. Hierin waren Joegoslavië en Polen tussen 1980 en 1981 de grote winnaars op het gebied van tolerantie. Meest repressief waren de DDR en Roemenië, terwijl Tsjecho-Slowakije, Hongarije en de Sovjet-Unie ergens in de midden categorie vielen. Auteurs die echter voor een tweedeling kiezen, plaatsen Hongarije aan de kant van Polen en Tsjecho-Slowakije in de Roemeense categorie. Dat er dus een sterke differentiatie in die middengroep zat, moge duidelijk zijn. Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat, hoe repressief de Tsjecho-Slowaakse maatschappij ook was, een beweging als Charta 77 in Roemenië nooit een schijn van kans zou hebben gehad.²⁴⁰ Tismaneanu stelde dat Polen zelfs onder de staat van beleg nog meer ruimte voor dissidentie bezat dan Roemenië ooit zou hebben. Liehm stelt dat deze tolerantie, zeker in de periode voorafgaand aan de staat van beleg, niet voortkwam uit ideologie maar uit zwakte.²⁴¹

Een belangrijke westerse Oost-Europawaarnemer die zich over het verschil tussen Tsjecho-Slowakije en Polen uitsprekt is Timothy Garton Ash. Hij benadrukt het verschil tussen Charta en KOR. 'KOR begon waar Charta ophoudt', zou een Chartist ooit tegen hem gezegd hebben, en daar kan hij zich klaarblijkelijk in vinden. Hij noemt drie redenen, waarom Charta zich op een andere manier ontwikkelde: Charta kreeg te maken met repressie in plaats van ontspanning, ze wist niet de steun van de arbeiders voor zich te winnen en ze

²³⁹ Havel, *Versuch*, 52-54. Keane, *Václav Havel*, 275-276. Liehm, 'The new social contract', 178. Tucker, *The philosophy*, 17.

²⁴⁰ Sharlet, 'Varieties of dissent', 6. Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 142.

²⁴¹ Liehm, 'The new social contract', 3. Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 122-123

genoot niet dezelfde bescherming door en steun van de kerk. Deze omstandigheden in acht genomen, schrijft Ash in 1984, is het 'een wonder dat Charta nog altijd bestaat'.²⁴²

Antonin Liehm benadrukt net als Ash dat de afwezigheid van een 'parallele ideologische macht', zoals in die Polen in de vorm van de kerk bestond, de Tsjecho-Slowaakse situatie bemoeilijkte. Bovendien was volgens hem de Tsjechische variant op de beweging zoals die nog in Polen bestond al in 1968 grotendeels neergeslagen. Verder bleef in Tsjecho-Slowakije het nieuwe sociale contract zoals dat in 1968 tot stand was gekomen relatief stabiel, waar het in Polen constant gebroken en ter discussie gesteld werd.²⁴³

Volgens Sharlet waren er ook verschillende redenen om voor zelfbeperking te kiezen. In het geval van Polen was het vooral bedoeld ter voorkoming van een Sovjetinvasie. In het geval van Tsjecho-Slowakije was het juist een gevolg van de Sovjetinvasie dat de bevolking op geen manier meer tot politieke betrokkenheid te porren zou zijn, wat Charta volgens Sharlet ertoe aanzette om de toon van haar dissidentie te matigen.²⁴⁴ Mijns inziens is de toon die Charta 77 aansloeg niet alleen bepaald door de geringe bereidheid tot dissidentie van de bevolking, maar ook door haar morele overwegingen. Sharlet heeft echter gelijk dat zelfbeperking op de Poolse manier in Tsjecho-Slowakije niet eens aan de orde gesteld hoefde te worden. Dat de nasleep van 1968 een belangrijke rol heeft gespeeld in Charta's ontstaan, samenstelling, werkwijze en omvang, ook daar kan weinig twijfel over bestaan.

De uitzonderingspositie van Polen komt voornamelijk voort uit haar terugkerende golven van massaal verzet en de uitzonderlijke rol die de kerk daarin zou spelen. De Poolse katholieke kerk had naar Oost-Europese maatstaven een behoorlijk stabiele en onafhankelijke positie in de Poolse maatschappij weten te verwerven. Hoewel zij zich niet politiek uitsprak, was zij wel de drager van bepaalde waarden, met name van de Poolse nationale traditie. Dit werd ingezien door intellectuelen zoals Michnik. De kerk bood niet alleen een 'moreel tegenwicht' en een alternatieve ideologie, zij kwam ook op voor vervolgd en verzette zich tegen repressie. De kerk zou vooral een belangrijke rol spelen tijdens de staat van beleg, maar in de jaren zeventig was KOR de eerste dissidente beweging die haar steun mocht genieten. De kerk was hierbij vooral van belang als morele autoriteit: 'it was the Church and not the dissident groups that was the only real link between intellectuals and workers', stelt Curry.²⁴⁵ Dit neemt niet weg dat de kerk ook een andere kant kende. Als officiële organisatie bleef zij schipperen tussen oppositie en regime en bleef haar houding ambivalent.

De verschillende wending die de dissidentie in Tsjecho-Slowakije en Polen zou nemen, is dus niet alleen te verklaren uit de geconstateerde verschillen op het gebied van de theorie, maar ook sterk beïnvloed door de nationale omstandigheden. In Tsjecho-Slowakije was het

²⁴² Ash, *De vruchten*, 70.

²⁴³ Liehm, 'The new social contract', 180-181.

²⁴⁴ Sharlet, 'Varieties of dissent', 6.

²⁴⁵ Bugajski en Pollack, *East European Fault Lines*, 46-48. Curry, 'Polish Dissent', 165.

dissidente toneel bepaald door de verlamme herinnering aan 1968, de sterke culturele repressie die met Husák's 'normalisering' was gevolgd en de relatieve stilte van de bevolking, die zich grotendeels schikte in het door Husák opgestelde sociale contract. In Polen was 1968 nauwelijks verlamme geweest, maar de opmaat tot nieuwe opstanden in 1970, 1976 en 1980, waarin uiteindelijk het inzicht ontstond dat alleen samenwerking tegen het regime tot resultaten zou gaan leiden. Het sociale contract dat in Tsjecho-Slowakije stand hield, werd in Polen door het zwakke regime keer op keer gebroken.²⁴⁶ Bovendien was het hier de alternatieve autoriteit van de kerk, die niet alleen een onafhankelijk referentiepunt bood, maar ook de ware link met de bevolking vormde.

De verhouding tot de rest van het land

In de verklaring van de verschillende ontwikkeling van de Tsjecho-Slowaakse en de Poolse dissidente bewegingen speelt de houding van de bevolking een belangrijke rol. Hierin wordt een beeld geschetst van een passieve Tsjecho-Slowaakse bevolking tegenover de Poolse bevolking die met graagte in opstand kwam en de oppositie steunde. In hoeverre klopt dit verhaal?

Dat Charta niet vanzelfsprekend op de steun van de Tsjecho-Slowaakse bevolking kon rekenen, mag inmiddels duidelijk zijn. John Keane beschrijft hoe Charta al vanaf het begin slechts kon raden hoe er in de maatschappij op haar initiatief werd gereageerd omdat er geen vrij toegankelijke publieke sfeer was. 'Having launched a life-raft upon an eerie sea of silence,' kon men zich alleen maar afvragen of men een democratische opleving veroorzaakt had, of dat het initiatief een doodgeboren kind zou blijken.²⁴⁷ Hoewel Charta geenszins een doodgeboren kind is gebleken, zou de aansluiting bij de bevolking problematisch blijven, onder meer doordat het regime haar effectief van de rest van de maatschappij wist te isoleren.²⁴⁸

De auteurs zijn het er niet over eens of deze stilte onder de bevolking heimelijke sympathie voor Charta impliceerde, of een teken was van gebrek aan aansluiting bij maatschappelijke wensen. Bugajski is een aanhanger van de eerste theorie. Hij stelt, midden jaren tachtig, dat Charta een grote steun geniet onder de bevolking en dat de maatschappij Charta veel niet zichtbare hulp biedt. Charta heeft volgens hem op succesvolle wijze de bevolking bewust weten te maken van de aard van het systeem. Aanhanger van de tweede opvatting is Liehm die stelt dat zolang een sociaal contract tussen bevolking en regime intact is, intellectuelen die dat proberen te doorbreken onwenselijk zijn: vandaar ook Charta's isolatie. Hij erkent dat Charta haar isolatie probeerde te doorbreken door onderwerpen aan te snijden die dicht bij ieders belevingswereld lagen. Ook Adams stelt dat Charta weinig steun wist te verwerven doordat zij niet de 'general mood' van de bevolking wist te reflecteren.²⁴⁹ Charta was op de hoogte van haar onvermogen aansluiting te vinden bij de bevolking, maar ze prefereerde

²⁴⁶ Adams, 'Charter 77', 227.

²⁴⁷ Keane, *Václav Havel*, 247.

²⁴⁸ Bugajski, *Czechoslovakia*, 35.

²⁴⁹ *Ibidem*, 36. Liehm, 'The new social contract', 174-174 en 177-178.

haar karakter niet op te geven voor een massabeweging. Behalve een bewuste keuze was het vooral ook een gevolg van ongunstige maatschappelijke omstandigheden. Hoewel Charta zich inderdaad explicieter op de bevolking had kunnen richten, heeft ze mijns inziens alleen al door het feit dat zij zich als alternatief heeft opgeworpen, het maatschappelijk bewustzijn beïnvloed.

In het geval van Polen schetsen veel auteurs een lovender beeld over hoe KOR de aspiraties van de maatschappij wist te vangen en daardoor massale steun kon genereren.²⁵⁰ Natuurlijk bestaan er ook kritischer geluiden over de invloed van KOR op de bevolking en arbeiders in het bijzonder, zoals in de behandeling van de meningen van Laba en Curry is aangetoond. En zelfs Adams erkent dat KOR in de recruitering van arbeiders niet zeer succesvol was.²⁵¹ Nog een interessante visie op deze kwestie wordt echter geboden door een onderzoek dat in 1981 werd uitgevoerd in opdracht van *Radio Free Europe – Radio Liberty* naar de opvattingen van de Poolse bevolking over open oppositie. Tussen april en december 1981 werden 1.958 Polen ondervraagd over hun opvattingen. Opvallend is, ook volgens de opstellers van het onderzoek, dat zelfs in deze hoogtijdagen van *Solidarność*, slechts 63% zich onomwonden voor open oppositie uitsprak. Dit was een gemiddelde dat bovendien sterk uitgesplitst was naar opleidingsniveau en socio-economische status: niet meer dan respectievelijk 53 en 62% van de boeren en arbeiders bleek er een voorstander van, terwijl 80% van de mensen in hogere beroepen zich ervoor uitsprak. Een interessante vraag waar geen antwoord op gegeven wordt, zou zijn of hier ook een representatief deel van het partijapparaat in meegenomen is. De onderzoekers constateren bovendien dat de meerderheid van de respondenten de keuze voor hun houding baseerde op opvattingen over effectiviteit van deze dissidentie en de rol die zij had gespeeld in het ontstaan van *Solidarność*. Ook een afwijzende houding werd vaak op grond van het verwachte gebrek aan effectiviteit gerechtvaardigd.²⁵² Als inderdaad de steun aan open oppositie voornamelijk op grond van effectiviteit en haar rol als voorloper van *Solidarność* werd geformuleerd, is het de vraag hoe groot de steun aan KOR was vóór het ontstaan van deze vrije vakbond en de omstandigheden die de effectiviteit van oppositie onomstotelijk aantoonde. Zeker onder boeren en arbeiders zou haar resonantie misschien wel kleiner kunnen zijn geweest dan door sommige auteurs wordt gesuggereerd.

²⁵⁰ Adams, 'Charter 77', 236. Tismaneanu, *Reinventing Politics*, 144. Zuzowski, 'Political culture', 503-504, 509 en 518.

²⁵¹ Adams, 'Charter 77', 226.

²⁵² RFE-RL/East European Area Audience and Opinion Research, *Attitudes to open opposition by dissidents in pre-martial-law Poland* (z.p. 1983) 1-5 en 9-11.

Conclusie

Door historici wordt vaak een coherent verhaal geschetst van de ideeën over dissidentie die in Oost-Europa na 1968 en vooral in de jaren zeventig zijn ontstaan. De dissidente intellectuelen die deze ideeën hadden ontwikkeld, zouden door het stichten van een onafhankelijke ‘contra-samenleving’, een openbare *civil society*, de macht van het regime hebben willen inperken. Daarbij werd de oppositie gekenmerkt door een morele maar zelfbeperkende houding. De vraag is echter of deze ideeën wel zo coherent waren als deze auteurs suggereren.

Met een blik op slechts Polen en Tsjecho-Slowakije, waar veel van deze intellectuelen vandaan kwamen valt er al een antwoord te geven: nee. Tussen de ideeën bestonden belangrijke verschillen, die grotendeels, maar niet geheel, overeenkwamen met nationale scheidslijnen. De Pool Leszek Kołakowski, die zich als één van de eersten over een dergelijke maatschappelijke strategie uitsprak, hield bijvoorbeeld nog vast aan de socialistische ideologie, die de latere intellectuelen veelal loslieten of irrelevant achtten voor hun ideeën. Kołakowski riep op tot het uitbuiten van de tegenstrijdigheden van het systeem om daarmee de macht van het regime in een geleidelijk proces in te perken. Hiermee oefende hij veel invloed uit op twee jongere Poolse intellectuelen, Adam Michnik en Jacek Kuroń, die op deze ideeën doorwerkten. Michnik dacht tevens dat het systeem geleidelijk te hervormen zou zijn, en dan vooral van onderaf, door de maatschappij zelf. Deze maatschappelijke zelforganisatie was ook één van de kernpunten van Kuroń's strategie. Verder sloegen beide intellectuelen een realistische toon aan door aan te dringen op oppositionele zelfbeperking teneinde een invasie van de Sovjet-Unie te voorkomen. Met behulp van beperkte en geleidelijke eisen en veranderingen zou meer teweeg gebracht kunnen worden dan door een gewelddadige of plotselinge omwenteling die toch alleen maar door de Sovjet-Unie neergeslagen zou worden. Ook de morele dimensie van het geheel werd door de drie auteurs niet vergeten, hoewel ze zich daar meestal pas op het laatste moment over uitspraken. De nadruk leek bij hen toch vooral te liggen op het formuleren van praktische maatschappelijke strategieën.

In Tsjecho-Slowakije werd er een andere toon aangeslagen die vooral gezet werd door de filosoof Jan Patočka. Patočka, die al in 1977 overleed, zou de Tsjecho-Slowaakse denkers een basis van moraliteit en een nadruk op waarheid meegeven. Een denker die enerzijds in deze traditie stond, maar zich ook tegen deze puur morele benadering afzette, was Václav Benda. Moraliteit moest volgens hem de basis van Charta 77 blijven, maar het was niet voldoende. Hij riep op tot creatie van structuren die parallel aan die van de staat zouden moeten functioneren: een parallelle polis. Natuurlijk zat er ook een morele dimensie aan deze parallelle structuren; Benda zocht deze echter vooral in een herleving van christelijke waarden. Een verdere morele invulling aan deze structuren werd gegeven door Václav Havel. Havels betoog was echter compleet anders opgebouwd dan dat van Benda, en in tegenstelling tot

hem stond Havel zeer sterk onder invloed van Patočka. Basis van elk dissident gedrag, maar ook van elk goed leven in het algemeen, was volgens Havel het doorprikken van de leugen, de schijnwereld van het posttotalitaire regime, zoals hij dat noemt, en te kiezen voor een leven in waarheid. Dit kon een heel persoonlijke houding zijn, maar verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de rest van de maatschappij - een onlosmakelijk deel van werkelijk leven in waarheid - zou dit in publieke dissidentie veranderen. Benda's parallele structuren zag Havel dan ook als niets anders dan een maatschappelijk leven in waarheid. Sterker dan de voorgaande auteurs, met uitzondering van Patočka, koos Havel ook voor een afwijzen van de traditionele politiek. Veranderingen zouden slechts voort moeten komen uit een veranderd leven, de strategie die hiermee samenhang was een menselijk soort van anti-politiek. Iemand die nog verder ging in zijn afwijzing van politiek was Ivan Jirous. Levend in zijn eigen gecreëerde parallele culturele wereldje, oefende hij grote invloed uit op Benda en Havel, maar zelf wenste hij niet verder te reiken dan zijn eigen culturele sfeer.

Daarin was hij de enige. Alle andere intellectuelen zagen de in hun theorieën uitgewerkte strategieën niet als een doel op zich, maar als een middel om een verder gelegen doel te bereiken. Die doelen waren even gevarieerd als de strategieën die voorgelegd werden en besloegen een spectrum van het vermenselijkte socialisme dat Kołakowski voorstond, via de democratische idealen van Michnik en Kuroń en de radicaal conservatieve wensen van Benda tot het postdemocratische ideaal van Havel. Dat neemt niet weg dat op de korte termijn niet alleen Jirous maar ook Havel weinig verder leek te reiken dan de veranderde levenswijze die hij met zijn leven in waarheid voorstond. Slechts verantwoordelijkheidsgevoel zou voor hem uiteindelijk van het leven in waarheid niet alleen een doel, maar ook een middel maken.

Zijn de verhalen over een coherente Oost-Europese dissidente filosofie dan nergens op gebaseerd? Niets is minder waar. Ondanks de bovenstaande nuanceverschillen zijn er grote overeenkomsten aan te wijzen. De belangrijkste daarvan is de onafhankelijke publieke sfeer die in alle ideeën in meer of minder concrete mate en onder verschillende benamingen terugkomt. Echter ook de morele benadering komt, hoewel in radicaal verschillende mate, bij iedereen terug: het herwinnen van waarheid en waardigheid is een terugkerend thema. Daarnaast is het afwijzen van geweld algemeen. Behalve dat alle intellectuelen hier het suïcidale van inzien, hangt het in Polen samen met de gekozen zelfbeperking en in Tsjecho-Slowakije met het primaat van moraliteit boven politiek.

Dat de dissidente praktijk van beide landen een patroon vertoont dat vergelijkbaar is met het bovenstaande, is niet verwonderlijk, want de genoemde intellectuelen waren ook in de praktijk bij dissidente bewegingen betrokken. Om precies te zijn waren dat de twee bewegingen die de *case studies* van deze scriptie vormen: KOR en Charta 77. Net als in theorie bleek er een nationaal verschil in aanpak te bestaan tussen deze twee bewegingen. Die was echter

kleiner dan op theoretisch niveau. Omdat bovendien concrete handelingen op uiteenlopende manieren te interpreteren vallen, is het hier ook moeilijker invloed van intellectuelen uit het buurland te onderscheiden. Hoewel er zeker wederzijdse beïnvloeding bestond, is dat ook gedeeltelijk inkleuring achteraf: men verwees toch hoofdzakelijk naar de eigen intellectuelen.

Beide bewegingen werden rond dezelfde tijd en omstandigheden opgericht: de Helsinki-slotakkoorden hadden niet alleen de kloof tussen ideologie en realiteit laten zien, maar de oppositie ook een stok gegeven om mee te slaan. Toch waren er grote verschillen: KOR werd in 1976 opgericht met een zeer beperkt doel: de bescherming van de arbeiders die aan repressie ten prooi waren gevallen. Pas toen haar aanvankelijke doelen vrijwel bereikt waren, vormde zij zich om tot een comité dat een breder doel, namelijk maatschappelijke zelfverdediging en dan met name op het gebied van mensenrechten, nastreefde. Charta 77 had zich in 1977 al direct als breed initiatief neergezet. Ook zij koos mensenrechten als haar belangrijkste speerpunt. Dit was niet alleen een verwijzing naar Helsinki, maar tevens één van de beste onderwerpen om mensen met verschillende opvattingen achter te verenigen.

Beide legden zij een zelfde nadruk op openbaarheid en legaliteit. Dat had zowel een morele als een praktische component: enerzijds hadden deze bewegingen een voorbeeldfunctie en stonden ze open voor wie zich geroepen voelde, anderzijds bood openheid ook een zekere bescherming tegen al te sterke repressie. De nadruk op legaliteit bood eenzelfde soort tweedeling: enerzijds was het een middel om te laten zien dat het regime haar eigen wetten niet naleefde, anderzijds hoopte men door binnen de wet te blijven minder repressie over zich af te roepen. De afwijzing van politiek, het sterkst bij Havel, was daarmee ook meest overheersend bij Charta. Deze afwijzing vond echter niet alleen plaats op Havels morele gronden, maar ook uit pragmatisme: zoveel verschillende meningen zouden nooit samen één program kunnen vormen. KOR had vergelijkbare redenen om zich niet expliciet als politieke groepering af te schilderen: in beide bewegingen bestonden er echter verhitte discussies over. Charta 77 ontkende niet alleen elke betrokkenheid bij traditionele politiek, maar ontkende bovendien überhaupt een organisatie te zijn. Zij zag zich als een vrije gemeenschap van gelijkgestemden. Het afwijzen van een politieke dimensie en het vasthouden aan legale methoden worden vaak genoemd als kenmerken van zelfbeperking. Dit typisch Poolse begrip werd echter in Tsjecho-Slowakije, waar de dissidenten al genoeg beperkt werden door de omstandigheden, vrijwel niet gebruikt. Hun minder politieke instelling en de sterkere rigiditeit van het regime bracht de Tsjecho-Slowaakse dissidenten sowieso minder in aanraking met situaties waar zelfbeperking van nut zou kunnen zijn. Zonder zelfbeperking als rechtvaardiging koos zij echter veelal toch voor dezelfde methoden als KOR. Bij KOR zou zelfbeperking een grote rol blijven spelen, hoewel het de staat van beleg niet zou kunnen voorkomen. De praktijk van zowel KOR als van Charta kwam tot stand in een complex veld van morele en

pragmatische keuzes. Hoewel de omstandigheden in veel ervan een grote rol speelde, moet de invloed van de intellectuele theorieën op haar strategie niet onderschat worden.

Zowel KOR als Charta 77 zouden de plannen over maatschappelijke zelforganisatie en parallelle structuren ter harte nemen. Dit uitte zich niet alleen in het stimuleren van een parallelle publieke opinie en een parallelle cultuur door middel van samizdat, maar zelfs in een parallel onderwijsstelsel in de vorm van ondergrondse universiteiten. Hierdoor werd de bestaande parallelle cultuur met nieuwe elementen versterkt. Daarbij zijn wel accentverschillen te onderscheiden. Zo had Polen al snel de grootste ondergrondse perscultuur van Oost-Europa gerealiseerd, die zich onder andere richtte op arbeidersorganisatie. In Tsjecho-Slowakije werd opzettelijk voor simpeler methoden gekozen en lag de nadruk ook meer op het culturele bereik. Dit bewuste verschil in organisatiegraad was ook op het gebied van de onderwijsinitiatieven te vinden. Daarnaast werden andere initiatieven door deze bewegingen opgericht. Zo ontstond in Tsjecho-Slowakije een comité dat gemodelleerd was op KOR en haar werkwijze, gericht op zelfverdediging tegen mensenrechtenschendingen. Charta richtte bovendien werkgroepen op andere onderwerpen op, waardoor zij zich steeds meer tot maatschappelijk woordvoerder ontwikkelde. Ook KOR stimuleerde andere initiatieven, waarbij zij zich meer dan Charta ook op arbeiders concentreerde. In tegenstelling tot in Tsjecho-Slowakije waar Charta 77 het ijkpunt van elk dissident gedrag bleef, bleek KOR in Polen de aanzet tot verschillende andere oppositionele organisaties die met haar zouden concurreren en haar uiteindelijk zelfs zouden overvleugelen. Er werd echter wel een maatschappelijk zelfverdedigingspotentieel ontwikkeld waar Michnik en Kuroń tevreden over konden zijn.

Waar het gaat over concrete resultaten, is het het makkelijkst om aan KOR successen toe te schrijven, gedeeltelijk vanwege de grotere toegeeflijkheid van het regime. Behalve de amnestie van 1977, is de erkenning van een onafhankelijke vakbond en de periode van vrijheid begin jaren tachtig het beste voorbeeld van realisatie van haar doelen en die van haar intellectuele grondleggers. Hoewel er in de literatuur veel onenigheid bestaat over de werkelijke bijdrage van KOR aan het ontstaan van *Solidarność*, heeft zij er naar mijn mening in ieder geval enig grondwerk voor geleverd. In Tsjecho-Slowakije waren minder concrete resultaten te bereiken. Vooral het feit dat het regime Charta 77 effectief van de bevolking had weten te isoleren, bemoeilijkte de zaak. Dat de directe betrokkenheid bij Charta gering was, daar is men het over eens. Over de daadwerkelijke uitwerking van haar ideeën onder de bevolking bestaat minder consensus. Charta zelf was ervan overtuigd dat zij wel enige bewustwording had weten te bereiken. Daarnaast dacht zij ook een redelijke invloed op beleidsmakers te hebben, hoewel dat van die zijde natuurlijk niet werd toegegeven. Hoewel de gewenste dialoog dus niet tot stand kwam, noch met de bevolking, noch met het regime, meende Charta toch een waardevolle bijdrage te leveren. Niet in het minst door beide te laten zien hoe het ook kon. Dat lijkt me dan ook Charta's voornaamste verdienste te zijn geweest.

Door het doorbreken van de angstcultuur en het informatiemonopolie van de partij die de maatschappij in hun greep hielden, kwamen KOR en Charta steeds dichterbij het publieke waarheidsconcept dat door intellectuelen als Patočka, Havel en ook, minder uitdrukkelijk, door Michnik werd voorgestaan.

Het morele aspect dat hun intellectuele grondleggers regelmatig aanroerden, kwam ook terug in de praktijk van deze organisaties. De morele kant aan de keuze voor openbaarheid, een apolitieke houding en het legalisme, is al genoemd. Ook een gevoel van verantwoordelijkheid speelde bij beide echter een grote rol in de keuze voor dissidentie, vooral omdat het over mensenrechtenschendingen ging. Net als in de theorie, waren het ook in de praktijk vooral de Tsjecho-Slowaakse dissidenten die de nadruk op dit aspect legden, misschien ook vanwege hun geringere politieke mogelijkheden. Zo benadrukten zij dat het hen niet ging om de handtekeningen onder hun verklaring, maar om de individuele keuze van mentale onafhankelijkheid die daar aan vooraf ging. Zij streefden liever naar maatschappelijke bewustwording dan naar een massabeweging.

De strategie van zowel Charta 77 als van KOR vertoonde veel overeenkomsten met die van hun intellectuele grondleggers, hoewel er over veel aspecten discussie bestond. Ondanks heftige debatten bleef binnen Charta het apolitieke karakter zoals Havel dat nastreefde gewaarborgd en bleef de nadruk liggen op de waarden die aan dissidentie vooraf gingen. Echter ook Benda's ideeën vonden navolging, waardoor er zelfs meer werd gerealiseerd dan hij gehoopt had: zo kwam er naast een parallel informatie- en onderwijssysteem zelfs een vorm van parallelle buitenlandse politiek tot stand. Opvallend is dat hoewel er in de praktijk veel werd gerealiseerd, Charta zelf relatief weinig nadruk legde op deze parallelle structuren. Zij benadrukte daarentegen, sterker dan de theorieën van Havel en Benda zouden suggereren, het streven een dialoog met het regime aan te gaan. Jirous' ideeën vonden vooral gretig aftrek in de kleine maar levendige muzikale *underground*, die weinig met Charta te maken had, maar wel door haar beschermd werd. Ook bij KOR vonden de ideeën van hun intellectuele denkers weerklank. KOR zette zich in om de maatschappij rechtsbewust te maken en bovendien voor die rechten te mobiliseren. Bovendien probeerde zij de maatschappij zoveel mogelijk gebied te laten vrijmaken en de macht van het regime op deze manier steeds verder in te perken. Daar slaagde zij gedeeltelijk in, onder andere door het breken van het informatiemonopolie. Dat *Solidarność* meer succes had bij het bereiken van deze doelen, werd echter al snel door KOR ingezien, waardoor zij tot opheffing zou besluiten.

De parallelle structuren waarin een deel van de Poolse en Tsjecho-Slowaakse maatschappij zich had weten te organiseren, werden door de intellectuelen als middel gezien om verschillende verder gelegen doelen te bereiken. Ook KOR en Charta 77 zagen deze structuren als een middel, hoewel ze in hun documenten het uiteindelijke doel meestal niet uitgebreid defi-

nierden. KOR zag haar maatschappelijke zelforganisatie als een middel om een maatschappijbrede discussie op gang te brengen en de grenzen van de staatsmacht in te perken. Charta 77 sprak zich nog minder dan KOR uit over haar doelen. Behalve het steunen van onafhankelijke initiatieven, zag zij ook het voeren van een dialoog met het regime als een belangrijk oogmerk van haar organisatie. Uiteindelijk zouden beide moeten leiden tot de verdere verspreiding van mensenrechten en vrijheden in de samenleving.

De nuanceverschillen tussen Charta 77 en KOR zijn niet alleen te verklaren uit de verschillende opvattingen van de intellectuelen uit beide landen, maar ook uit andere nationale omstandigheden. Nationale politieke tradities spelen hierin slechts een kleine rol. Hoewel Charta en KOR soms naar positieve politieke tradities verwezen, en zij soms ook onbewust in lijn met de geschiedenis stonden, zijn er ook belangrijke voorbeelden van afwijzing van of discontinuïteit met nationale tradities. Bovenal lijkt de geschiedenis soms bepaalde aspecten van de organisaties te verklaren, maar nauwelijks de aspecten waarop zij verschillen. De enige nationale traditie die een verschil lijkt te verklaren, is de hardnekkige mythe, waar wel enige waarheid in schuilt, dat Polen om verscheidene redenen een minder goede voedingsbodem voor het communisme zou hebben geboden dan Tsjecho-Slowakije. Andere nationale omstandigheden bieden echter een betere verklaring. Zo was Tsjecho-Slowakije na 1968 veranderd in een starre, repressieve maatschappij, waarin het sociale contract met de bevolking relatief succesvol standhield. In Polen daarentegen was het regime toleranter, de bevolking openlijk opstandiger en genoten de dissidenten de steun van de kerk, die de ware link met de bevolking vormde. Ook dat miste in Tsjecho-Slowakije: een gedegen steun onder de bevolking. Charta 77 bleef een geïsoleerder initiatief dan KOR. Ook de massale steun die door velen aan KOR werd toegeschreven, zou echter wel eens te overdreven kunnen zijn.

Concluderend kan gesteld worden dat in de jaren na 1968 in Polen en Tsjecho-Slowakije verschillende dissidente strategieën ontwikkeld werden die gericht waren op de ontwikkeling van maatschappelijke parallelle structuren en niet meer wachtten op veranderingen van bovenaf. Hoewel er overeenkomsten waren tussen deze theorieën, waren er ook grote verschillen, die gedeeltelijk nationaal bepaald waren. In de praktijk werden deze ideeën zo goed en kwaad als het ging nageleefd door de bewegingen KOR en Charta 77, hoewel er veel discussie over bleef bestaan binnen deze groeperingen. KOR zou uiteindelijk een strategie ontwikkelen die ondubbelzinniger in lijn stond met de ideeën van haar prominentste intellectuelen dan bij Charta het geval was. Haar politiekere opvatting zou onder de gunstigere omstandigheden die haar waren toebedeeld op de korte termijn meer concrete resultaten opleveren. De uiteindelijke maatschappelijke invloed van Charta gedurende haar lange bestaan, moet echter ook niet onderschat worden.

Literatuurlijst

- 'Impressies van een underground-avond', *Info over Charta '77* 5 afl. 3/4 (1986) 3-7.
- Adams, Tenley, 'Charter 77 and the Workers' Defense Committee (KOR). The struggle for human rights in Czechoslovakia and Poland', *East European Quarterly* 26 afl. 2 (1992) 219-238.
- Ash, Timothy Garton, *De vruchten van de tegenspoed* (Haarlem 1990).
- Ash, Timothy Garton, *The Polish Revolution* (New Haven-Londen 1983).
- Association of Polish Students and Graduates in Exile, *Dissent in Poland. Reports and Documents in Translation. December 1975-July 1977* (Londen 1977).
- Bernhard, Michael H., *The origins of democratization in Poland : workers, intellectuals, and oppositional politics, 1976-1980* (New York 1993).
- Bernhard, Michael, 'Introduction', in: Michael Bernhard en Henryk Szlajfer ed., *From the Polish Underground. Selections from Krytyka 1978-1993* (Pennsylvania 1995) xv-xxxiii.
- Bozóki, András ed., *Intellectuals and politics in Central Europe* (Budapest 1999).
- Bugajski, Janusz, *Czechoslovakia. Charter 77's Decade of Dissent* (New York/Londen 1987).
- Bugajski, Janusz en Maxine Pollack, *East European Fault Lines. Dissent, Opposition, and Social Activism* (Boulder, etc 1989).
- Curry, Jane Leftwich ed., *Dissent in Eastern Europe* (New York 1983).
- Drauss, Franciszek, *La société civile organisée en Pologne, République tchèque, Slovaquie et Hongrie* (Brussel 2002).
- Encarnacion, Omar G., 'Tocqueville's Missionaries', *World policy journal* 17 afl. 1 (2000) 9-19.
- Falk, Barbara J., *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings* (Budapest 2003).
- Frentzel-Zagorska, J., 'Civil society in Poland and Hungary', *Soviet studies*, 42 afl. 4 (1990), 759-777.
- Havel, Václav, *Versuch, in der Wahrheit zu leben. Von der Macht der Ohnmächtigen* (Reinbeck bei Hamburg 1980).
- Havel, Václav en Ladislav Hejdránek, 'Charta '77 een elitaire klub?', *Info over Charta '77* 6 afl. 6 (1987), 1-2.
- Heneka, A. e.a. ed., *A Besieged Culture. Czechoslovakia Ten Years after Helsinki* (Stockholm/Wenen 1985).
- Herer, Wiktor en Władysław Sadowski, 'The incompatibility of system and culture and the Polish crisis', in: Stanislaw Gomułka en Anthony Polonsky ed., *Polish Paradoxes* (Londen, etc. 1990) 119-138.
- Ivan Jirous, 'Current expressions in contemporary Czech art', in: *Artscanada* 28 afl. 5 (1971), 62-65.

- Kavan, Jan en Zdena Tomin ed., *Voices from Prague. Documents on Czechoslovakia and the peace movement* (Londen 1983).
- Keane, John ed., *The power of the powerless. Citizens against the state in central-eastern Europe* (Essex 1985).
- Keane, John, *Václav Havel. A political tragedy in six acts* (New York 2000).
- Kořakowski, Leszek, *Het absurde socialisme. Twee essays gevolgd door een polemiek met Slawomir Mrozek* (Amsterdam 1971).
- Komitee Denk aan Praag, *Charta dokumenten* (Rotterdam 1980).
- Laba, Roman, *The Roots of Solidarity. A Political Sociology of Poland's Working-class Democratization* (Princeton 1991).
- Labeledz, Leopold, 'Introduction', in: Kořakowski, Leszek, *Marxism and Beyond. On Historical Understanding and Individual Responsibility* (Londen 1969) 1-25.
- Lewis, Paul G., *Democracy and civil society in Eastern Europe* (New York 1992).
- Lipski, Jan Józef, *KOR: a history of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976-1981* (Berkeley, etc. 1985).
- Mackenbach, Werner ed., *Das KOR und der "polnische Sommer" : Analysen, Dokumente, Artikel und Interviews 1976-1981* (Hamburg 1982).
- Michael, J., 'The intellectual in uncivil society: Michnik, Poland, and community', *Telos*, afl. 88 (1991), 141-154.
- Michnik, Adam, *Die Kirche und die polnische Linke: von der Konfrontation zum Dialog* (München 1980).
- Michnik, Adam, *Letters from prison and other essays* (Berkeley, etc. 1985).
- Michnik, Adam, *Polnischer Frieden. Aufsätze zur Konzeption des Widerstands* (Berlijn 1985).
- Michnik, Adam, 'Une stratégie pour l'opposition Polonaise', *L'Esprit* (1) 1977, 27-39.
- Müller, Adolf, 'Der tschechoslowakische Weg zur "Charta 77"', *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens* 27 (1977) 557-572.
- Müller, Adolf, 'Verboten, zu denken... zur Lage der tschechoslowakischen Intelligenzia', *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens* 20 (1970) 369-383.
- 'Mü' (Adolf Müller) en 'Voi' ed., 'Schriftsteller in der ČSSR unter Druck', *Osteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsfragen des Ostens* 24 (1974) A231-A237, aldaar A231.
- Riese, Hans-Peter ed., *Bürgerinitiative für die Menschenrechte. Die tschechoslowakische Opposition zwischen dem "Prager Frühling" und der "Charta '77"* (Keulen/Frankfurt am Main 1977).
- RFE-RL/East European Area Audience and Opinion Research, *Attitudes to open opposition by dissidents in pre-martial-law Poland* (z.p. 1983).

- Rowley, Charles K., 'On the nature of civil society', *Independent review* 2, afl. 3 (1998), 401-422.
- Schöpflin, George, *Politics in Eastern Europe, 1945-1992* (Cornwall 1993).
- Skilling, H. Gordon, *Charter 77 and Human Rights in Czechoslovakia* (Londen 1981).
- Skilling, H. Gordon, *Samizdat and an independent society in Central and Eastern Europe* (Hong Kong 1989).
- Skilling, H. Gordon en Paul Wilson ed., *Civic freedom in central Europe: voices from Czechoslovakia* (Londen 1991).
- Srp, Karel, 'Tsjechische underground steekt de kop op', *Info over Charta '77* 8 afl. 4 (1989) 7-9.
- Suda, Zdenek, *Zealots and Rebels. A History of the Ruling Communist Party of Czechoslovakia* (Stanford 1980).
- Tismaneanu, Vladimir, *Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel* (New York 1992).
- Tökés, Rudolf L. ed., *Opposition in Eastern Europe* (Oxford 1979).
- Triska, Jan F., 'Czechoslovakia: The Politics of Dependency', in: Hans Brisch en Ivan Volgyes ed., *Czechoslovakia: The Heritage of Ages Past. Essays in Memory of Josef Korbel* (New York 1979).
- Tucker, Aviezer, *The philosophy and politics of Czech dissidence from Patočka to Havel* (Pittsburgh 2000).
- Vladislav, Jan ed., *Václav Havel or Living in Truth. Twenty-two essays published on the occasion of the award of the Erasmus Prize to Václav Havel* (Amsterdam 1986).
- Zuzowski, Robert, 'Political culture and dissent: why were there organizations like KOR in Poland?', *East European Quarterly* 27 afl. 4 (1993) 503-522.